

isarc

INTERNATIONAL SCIENCE AND ART RESEARCH CENTER

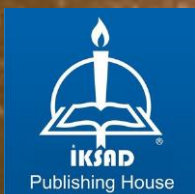
1th INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH AND INNOVATION CONGRESS

13-14 March 2021, KAZAKHSTAN

CONGRESS BOOK

EDITORS

Dr. SADYKOVA Damezhan
Senior Teacher Galiya TOKTYMANOVA

Copyright © 2020 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7636-11-7

Cover Design: İbrahim KAYA

24 / MARCH / 2021

Ankara / Turkey

Size = 14,8 x 21 cm

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

1. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH

AND INNOVATION CONGRESS

DATE AND PLACE

13-14 March 2021, KAZAKHSTAN / TURKEY ONLINE PRESENTATIONS

ORGANIZATION

ISARC

INTERNATIONAL SCIENCE AND ART RESEARCH CENTER

HONORARY HEAD OF CONFERENCE

Associate Professor Dr. Mariyam BAPAYEVA

ii

GENERAL COORDINATOR

Yasemin AĞAOĞLU

EDITOR

Dr. SADYKOVA Damezhan

Senior Teacher TOKTYMANOVA Galiya

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. Akzhanova Akmarzhan

International Information Technology University

Prof. Dr. Aparna SRIVASTA

Noida International University

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Atilla PULUR

Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih BAŞBUĞ

Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. Gulmira Abdirassilova

Kazakh National Women's Teacher Training University

Prof. Dr. Nadyrov Sharipzhan

Al-Farabi Kazakh National University

Prof. Dr. Nardane YUSİFOVA

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Neşe YAŞAR ÇEĞİNDİR

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Kiyakbayeva ULBOSIN

Abay Kazakh National Pedagogical University

Prof. Dr. Kulay ZHAXYLİKOVA

Kanysh Satpayev Kazakh National Technical University

Prof. Dr. Orazbek MAKPAL

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Prof. Dr. Rysbekov TUYAKBAY

M. Utemisov West Kazakhstan State

UniversityProf. Dr. Sarash KONURBAEVA-

Kazakh National Women's Teacher Training University

Prof. Dr. SHINTEMIROVA Bayan

West Kazakhstan Innovative Technological University

Prof. Dr. SULEYMENOVA Zharkin

Kazakh National Women's Teacher Training University

Prof .Dr. Şefik TÜFENKÇİ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Prof. Dr. UAISOVA Gulnar

Abai Kazakh National Pedagogical University

Prof. Dr. ZHANZAKOVA Sholpan

Halel Dosmukhamedov Atyrau State University

Doç. Dr. A. İnci Sökmen ALACA

İstanbul Arel Üniversitesi

Doç. Dr. Ayşen ALTUN ADA

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Azimbaeva GULBAYRA

Kazakh Natonal Women's Pedagogical University

Doç. Dr. Bahadır KILCAN

Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Fahri ERENEL

İstinye Üniversitesi

Doç. Dr. Dinara FARDEEVA

Rusya Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Emine Gül Cansu ERGÜN

Başkent Üniversitesi

Doç. Dr. Esra ALTINTAŞ

Kafkas Üniversitesi

Doç. Dr. Fatih ÇİĞ

Siirt Üniversitesi

Doç. Dr. Hülya BALKAYA

Atatürk Üniversitesi

Doç. Dr. Laura Sînziana CUCIUC ROMANESCU

Ovidius University Of Constanta, Romania

Doç. Dr. Medeuova GALİYA

Kazakh National Women's Pedagogical University

Doç. Dr. Melek AKDOĞAN GEDİK

Çukurova Üniversitesi

Doç. Dr. Murat DAL

Munzur Üniversitesi

Doç. Dr. Neslihan ŞAHİN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Sabire SOYTOK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Sarash KONYRBAEVA

Farabi Kazakh National University

Doç. Dr. Sevdä KOÇ AKRAN

Siirt Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz AKÇİ

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Yener Lütfü MERT

Galata Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Beyhan PAMUK

Uşak Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Emel TOZLU

İstanbul Gelişim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Evrim Şencan Gürtunca

Başkent Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hakan ALTUNAY

Süleyman Demirel Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Merivan ŞAŞMAZ

Adıyaman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Murat POLAT

Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özge Altıntaş KADIRHAN

Kırklareli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sema KAYAPINAR KAYA

Munzur Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ATMACA

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜLDAL

Adıyaman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Seval KARACABEY

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ADAK

Mardin Artuklu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şükran BAŞGÖL

Avrasya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ufuk MEMİŞ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yasin SÖĞÜT

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar SUBAŞI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel DEMİREL

Başkent Üniversitesi

Dr. Fatma Gönül SOLMAZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Hava MEHTIEVA

Moskova Tıp Akademisi

Dr. İlter DEMİRHAN

Harran Üniversitesi

Dr. Mahir TERZİ

Kültür ve Turizm Bakanlığı

Dr. Munır AHMED

Islamia College University, Peshwar

Dr. Damezhan SADYKOVA

Kazakh National Women's Teacher Training University

Dr. Sakina BAYRAMOVA

AMEA

Dr. Shitnaan E. WAPMUK

University Of Jos, Plateau State, Nigeria

Dr. Zeynep SEMEN

Dokuz Eylül Üniversitesi

ORGANIZING COMMITTEE:

Prof. Dr. Kulay ZHAXYLIKOVA

Doç. Dr. Reyhan DADAŞOVA

Doç. Dr. Sevcen YILDIZ

Dr. Damezhan SADYKOVA

Dr. Serkan GÜN

Galiya TOKTYMANOVA

İbrahim KAYA

Mariyash SADIK

Sefa Salih BİLDİRİCİ

Zulmira ESHEY

1. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH AND INNOVATION CONGRESS

13-14 March 2021

KAZAKHSTAN

CONGRESS PROGRAM

vii

Join Zoom Meeting: Meeting ID: 836 8350 6750

Passcode: 007874

Join Zoom Meeting

<https://us02web.zoom.us/j/83683506750?pwd=WGRhUGhidU9Gd1AySDZ4VlFWWDZXdz09>

PARTICIPATING COUNTRIES

Australia, Azerbaijan, Kazakhstan, KKTC, Romania, Russia

TOTAL NUMBER OF INTERNATIONAL PAPER:23

PAPER FROM TURKEY: 22

zoom

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ❖ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ❖ Zoom’da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ❖ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ❖ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ❖ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

viii

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ❖ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ❖ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ❖ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ❖ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

-Opening Ceremony-

Kazakhstan Time: 12:00

Turkey Time: 09:00

Azerbaijan Time: 10:00

Romania Time: 08:00

Russia Time: 09:00

09:00 Prof. Dr. Mariyam BAPAEVA
Senior Teacher TOKTYMANOVA Galiya

09:30 INTRODUCTION CONFERENCE

Kazakhstan Time: 12:30

Turkey Time: 09:30

Azerbaijan Time: 10:30

Romania Time: 08:30

Russia Time: 09:30

Prof. Dr. Sevi ÖZ
‘‘RENKLERİN DÜNYASI’’

10:00 ONLINE EXHIBITION

Kazakhstan Time: 13:00

Turkey Time: 10:00

Azerbaijan Time: 11:00

Romania Time: 09:00

Russia Time: 10:00

Dr. Eren GÖRGÜLÜ
‘ÇİFT’ Serisi

13.03.2021

SATURDAY/ 10:30-13:00

SESSION-2, HALL-3 / MODERATOR: Prof. Dr. Mariyam BAPAEVA

Kazakhstan Time: 13:30-16:00 Turkey Time: 10:30-13:00 Azerbaijan Time: 11:30-14:00 Romania Time: 09:30-12:00

Russia Time: 10:30-13:00

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Teacher Yusuf SÖYLEMEZ	Malatya Science and Art Center	An Analysis On Traditional Turkish Motifs
Assoc. Prof. Dr. Moldasanov Ersain MYSHANOVICH Prof. Dr. Zhumakayeva Bereke DAULETKHANOVNA	Abai Kazakh National Pedagogical University/ Suleiman Demirel University	Functions Of Obsolete Words In A Work Of Art
Tahsin BOZDAĞ	İnönü University	Traditional Turkish Ebru Art And Innovative Approaches
Candidate of Philological Sciences Saule AITZHANOVA Nurserik KUATBAYEV	Abylai Khan University of international relations and world languages Almaty, Kazakhstan	Features Of The Kazakh National Sports Games
1st Year Doctoral Student Bapaeva Saya TİLEKTESOVNA Prof. Dr. Bapaeva Mariyam KURMANGALIEVNA	Turan University/ Kazakh National Women's Pedagogical University	Psychological Experience Of Uncertainty And Emotional Features
Dr. Mukhataeva Ardak ZHANBYRBAYEVNA	Satpayev University	Epic Hero Accessories
Dr. Sadykova DAMEZHAN Senior Lecturer, Master's Degree Koilybaev ZHASULAN	Kazakh National Women's Pedagogical University Almaty, Kazakhstan	Study Of The Quality Of Natural Components To Solve Environmental Problems Of The Transboundary Syrdarya River
History Teacher Adilkhan DİNURA Candidate of Ecological Sciences Beisekenova Zhanar SARSEMBEKOVNA	The higher medical college of the city of Almaty	The Impact Of The Great Silk Road On Tourism Development
Soltankulov Akylbek OKASOVICH Imangalieva Amangul EKPİNTAYEVNA	Almaty region, Ili District, 44 secondary school	«Theory Of Mangilik El» In The Works Of Al-Farabi»
Nurbaeva Bazarkul ZHANBYRBAEVA Turlybekova Raushan ERSAİNOVNA	Gymnasium №105 named after Oraz Zhandosov Almaty city, Kazakhstan	Effective Methods And Techniques For Developing Writing Skills In Students

x

13.03.2021

SATURDAY/ 10:30-13:00

SESSION -1, HALL -2 / MODERATOR: Prof. Dr. Mustafa AVCI

Kazakhstan Time: 13:30-16:00 Turkey Time: 10:30-13:00 Azerbaijan Time: 11:30-14:00 Romania Time: 09:30-12:00

Russia Time: 10:30-13:00

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Res. Assist. Alper Tunga AKIN Res. Assist. Ziya USTA Prof. Dr. Çetin CÖMERT	Karadeniz Technical University	A 2-Dimensional Point Sorting Algorithm
Assoc. Prof. Dr. İnanç ATILGAN	Altınbaş University/ Universität Graz Avusturya	Anlamı Dijitalleştirmek. Dijital Beşeri Bilimlerde Yeni Yöntem ve Yaklaşımlar
Pembe SABANCIGİL Hayatem HAMAL	Eastern Mediterranean University	Kantorovich Type (p,q) -Analogue Of Balazs-Szabados Operators
Arife YURDAKUL	Kutahya Dumlupınar University	Investigation Of Mechanical And Microstructural Properties Of Sintered Blocks Prepared By Low-Cost Alumina Powder
Lec. Hatice AZİZOĞLU Prof. Dr. Fatma ETİ ASLAN	Van Yüzüncü Yıl University/ Bahçeşehir University	Problems Related To Cables And Connections In The Operating Room: Systematic Review And Meta-Analysis
Assist. Prof. Dr. Turgut TUT	Abdullah Gül University	Design And Fabrication Of Hydrogenated Amorphous Silicon Based Top Gate And Bottom Gate Thin Film Transistors
Prof. Dr. Mustafa AVCI Zarina RAVSHANOVA	Anadolu University/ Moscow Humanitarian Economic Institute	Contracted Staff At Public Enterprises
Dr. Neslihan ŞAHİN Elvan ÜSTÜN	Cumhuriyet University	A Molecular Docking Study: Interactions of N-Heterocyclic Carbene Type Molecules with Thioredoxin Reductase

xi

13.03.2021

SATURDAY/ 10:30-13:00

SESSION-1, HALL-3 / MODERATOR: Assoc. Prof. Dr. Büşra CESUR

Kazakhstan Time: 13:30-16:00 Turkey Time: 10:30-13:00 Azerbaijan Time: 11:30-14:00 Romania Time: 09:30-12:00
Russia Time: 10:30-13:00

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Uzm. Dr. Ebru YILMAZ Uzm. Dr. Orhan EREN	Kocaeli Devlet Hastanesi/Kocaeli Medicalpark Hastanesi	The Relationship Between Allergic DiseasesAnd Ankylosing Spondylitis: A Cross- Sectional Clinical Trial
Sila Ozlem SENER Eylul CILIZ Berre Nur ÖZTEKİN Merve BADEM Ufuk OZGEN	Karadeniz Technical University/ VakfıkebirHospital	Investigation Of Selected Medicinal PlantsForAntiobesity Properties
Aynur AY TEZCAN Assoc. Prof. Dr. Indrani KALKAN Prof. Dr. Şükrü KARATAŞ	Istanbul AydınUniversity	Water Absorption And Inactivation OfMicroorganisms In Chickpea (<i>Cicer Arietinum</i> L.) During Germination
Res. Asst. Fehmiye GÜMÜŞ Res. Asst. Nihan EROĞLU Asst.Prof. Dr. Deva Başak Boztok ÖZGERMEN	Aksaray University	Surgical Treatment Of Constipation Due ToChronic Hernia Diaphragmatica In ACat
Op. Dr. Gökşen GÖRGÜLÜ	Health Sciences University Tepecik Training and ResearchHospital	Investigation Of The Effect Of Intrauterin Lng-Iud Application On Treatment ResultsIn Non-Operated Endometrial Pathologies
Res. Assist. Merve Ayşe BOZKURT Assoc. Prof. Dr. Büşra CESUR	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	Maternal And Neonatal Period ManagementOf Covid-19 Pandemia
Esin BASIM Hüseyin BASIM Nurdana SALYBEKOVA	Akdeniz University/ Khoja Akhmed YassawiInternational Kazakh- Turkish University	<i>Eugenia caryophyllata</i> Thunb.(Syn. <i>Syzygiumaromaticum</i> (L.) Merr. & L. M.Perry) Oil Against Tomato Gray Mold Disease Caused By <i>Botrytis Cinerea</i> Pers
Assistant Prof. Dr. Sibel KIZIL	Kırıkkale University	Turkey, Between The Years 2013 And 2017,Cases Of Food Poisoning In That The Isolated And Identified In <i>Salmonella Spp.</i> Distribution Of Serotypes
Dr. Fatma Gönül SOLMAZ Assoc. Prof. Dr. Emine DIRAMAN Dr. Birol SEZGİN	Ondokuz Mayıs University/Samsun Education and Research Hospital	cAMP Cancer Relationship

xii

13.03.2021

SATURDAY/ 13:00-15:30

SESSION-2, HALL-1 / MODERATOR: Senior Teacher Galiya TOKTYMANOVA

Kazakhstan Time: 16:00-18:00 Turkey Time: 13:00-15:30 Azerbaijan Time: 14:00-16:30 Romania Time: 12:00-14:30

Russia Time: 13:00-15:30

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN	Iğdır University	The Lack Of Literature Or Lack Of Knowledge: Silsilat Al-Turāth Al-Alawī And Nusayrī-Alawīs
Senior Teacher TOKTYMANOVA Galiya Senior Teacher Sapar GULZİRA	Kazakh-Russian Medical University	The International Vocabulary In The Medical Terminology Of The Kazakh Language
Dana RAKİMGALİYEVA Assoc. Prof. Dr. Medeuova GALİYA	Kazakh National Women's Pedagogical University Almaty, Kazakhstan	The Role Of Integrated Learning In The Development Of Functional Literacy
Assist. Prof. Dr. Seval KARACABEY	Muğla Sıtkı Koçman University	Portfolio Work – Development Of Biography-Related Writing
Candidate Of Philological Sciences Umerdzhanova Zhanar TOKTARBAIKUZU Namazbaeva Zhanar ZHAKSULUKKUZU	Specialized lyceum Arystan, Educational Foundation Fond of Nursultan Nazarbaev/ S. Seifullin gymnasium Karaganda city, Kazakhstan	Manifestations Of National Feelings (Based On The Poems Of M. Dulatuly)
Alan Reed LIBERT	University of Newcastle, Australia	Innovation In Educational Physical And Life Science Games
Gunel AHMADOVA	Azerbaijan	Mythological Memory In Yusif Samadoghlu's Novel Execution Day
Koigeldinova Zhazira NURBEKOVNA Zhaksymbetova Alma ALİMBAEVNA	130 gymnasium named after Ilyas Zhansugurov	The Advantages And Disadvantages Of Online Education
Candidate of Pedagogical Sciences Aldibekova Sholpan NURSAPAEVA Candidate of Pedagogical Sciences Ismaylova Roza BAYZHUMANOVNA	Kazakh National Women's Pedagogical University Almaty, Kazakhstan	Specifics Of Organizing Project And Research Activities Of Primary School Students

xiii

13.03.2021

SATURDAY/ 13:00-15:30

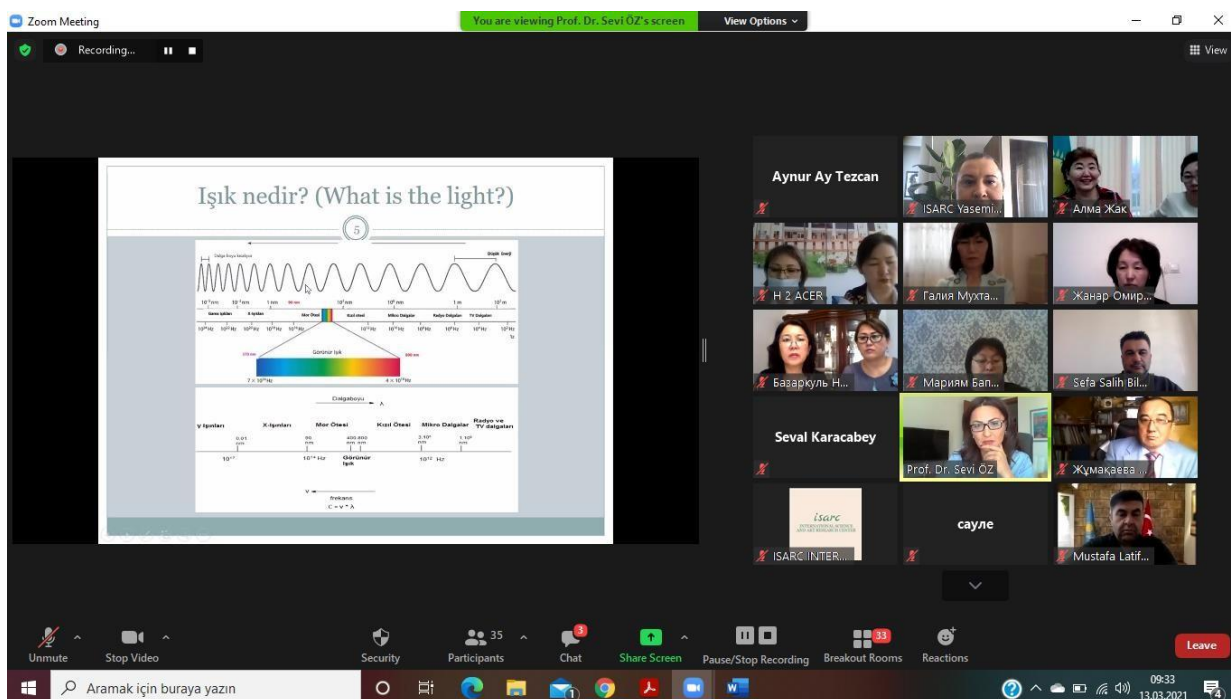
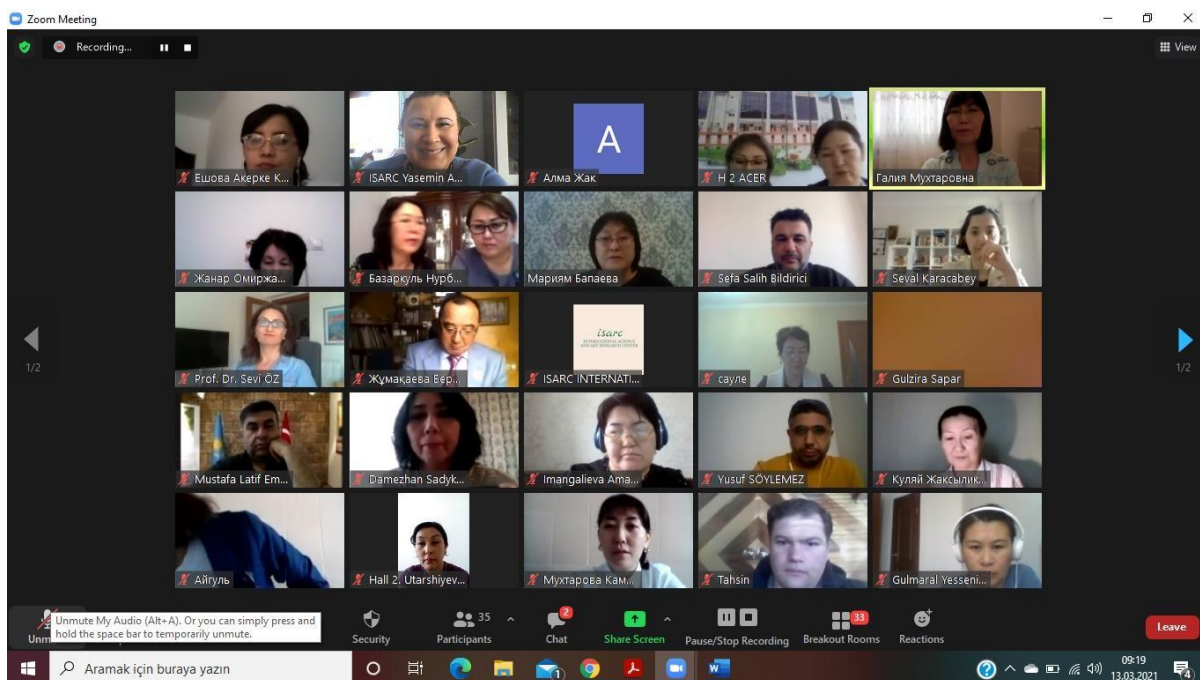
SESSION-2, HALL-2 / MODERATOR: Prof. Zhaxylikova KULYAY

Kazakhstan Time: 16:00-18:00 Turkey Time: 13:00-15:30 Azerbaijan Time: 14:00-16:30 Romania Time: 12:00-14:30

Russia Time: 13:00-15:30

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Utarshieva Gulzada SERIKBAEVNA Eshova Akerke KUSAUMIRZAEVNA	Secondary School Aktobe city, Kazakhstan	Feedback For Teaching Reflection: How It Can Make A Difference In Teaching Progress
1st year Master Student Yesseniyazova Gulmaral SERIKBAYEVNA Tleulesova Nurbagila SEITZHANOVNA	Zhubanov Aktobe Regional University/ Secondary School Aktobe city, Kazakhstan	Professional Development Of Teachers In The Time Covid-19: Moocs Perspectives
Kaimakbaevna Gulzaure BEKTILEUOVNA Sarina Saule RZAEVNA	Secondary School Aktobe city, Kazakhstan	The Innovation Learning Of English By Game
Koblanova Aigul AUBEKEROVNA Mukhtarova Kamshat MUKHTAROVNA	Secondary School Aktobe city, Kazakhstan	Lesson Study – In Our Practice
Zhanysbekova Shaizat TURAKBAEVNA	Abai Kazakh National Pedagogical University	The Effectiveness Of Using The Problem Method Of Teaching In The Teaching Of The Kazakh Language And Literature
Assist. Prof. Dr. Özlem KAYA Assoc. Prof. Dr. Laura Sinziana CUCIUC ROMANESCU	Hitit University / Ovidius University - Romania	Effects Of Art Trends On Fashion
Dr. Demeubekova KARLYGASH Prof. Zhaxylikova KULYAY	Satpayev University Almaty, Kazakhstan	Overcoming The Language Barrier Due To Culture Awareness
Assoc. Prof. Saidakhmetova Lazziyat TURLYGAZIEVNA Candidate of Pedagogical Sciences Omarbekova Shyryn ORYGALIEVNA	Kazakh National Women's Pedagogical University	Communicative Competence Of Students Ways To Increase
Sadyk MARIYASH Ordaeva Dinara KANATBEKYZY	Almaty Technological and Economic College Almaty, Kazakhstan	Actual Problems Of Distance Education

PHOTO GALLERY

Zoom Meeting - salon 1
You are viewing Tahsin BOZDAG's screen
View Options

Recording...
Recording...

EBRU SANATI

Ebru, kendine özgü tekniğiyle basırlardan ve sekizine altın aygır üzerinde boyalarla oluşturulan desenlerin kağıda aktarılmasıyla yapılan geleneksel bir sanattır. Ebru kitap ciltleme sanatı ve kitap ciltlerinde yayılabildiği (Dünya ile kitaba birbirine bağlayan kağıt) olarak tarihsel süreçte geleneksel bir sanat haline gelmiştir. 3. yüzyılda ilk Ebru romanları Orta Asya'da görülmeye başlanmıştır. Osmanlı döneminde, Türk hat sanatları ve sanatçıları yeni kollar yaratmış ve tekniğini geliştirmişlerdir.

Not eklemek için tıklayın

ISARC Yasemin...

Yusuf SOYLEMEZ

Zhanar Umerdzhan...

HALLT moderator...

Gulzira Sapar

Галия Мухтаровна

Tahsin BOZDAG

1 unassigned participant

Unmute Start Video

Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions

Leave Room

Aramak için buraya yazın

Zoom Meeting
Recording...

DFT Analysis

The calculated quantum chemical parameters* for the lower energy conformers each of 1 and 2 (in eV)

	IP	EA	χ	η	δ	ω
1	9.394	5.537	7.465	1.928	0.259	14.433
2	9.375	5.520	7.447	1.927	0.260	14.419

*IP: Ionization Potential ($-\epsilon_{\text{HOMO}}$); EA: Electron Affinity ($-\epsilon_{\text{LUMO}}$); χ : Electronegativity; η : Chemical Softness; δ : Chemical Hardness; ω : Electrophilicity Index

Considerable information about the structural properties of the molecules can be handled with DFT-based calculation methods. Reactivity and the active sites of the molecules are connected with the energy and the location of HOMO (High Occupied Molecular Orbital) and LUMO (Low Unoccupied Molecular Orbital). While the LUMO of the molecules are located on benzimidazole region, the HOMO of 1 and 2 are located on benzyl regions. This means that the molecules realize electron donating through benzimidazole, accepting through benzyl.

ISARC Yasemin...

Mustafa Avcı

Neslihan Şahin

Fatma Gonül S...

Arife Yurdakul

Hatice Azizoglu

Pembe Sabancigil

Hayatam Hamal

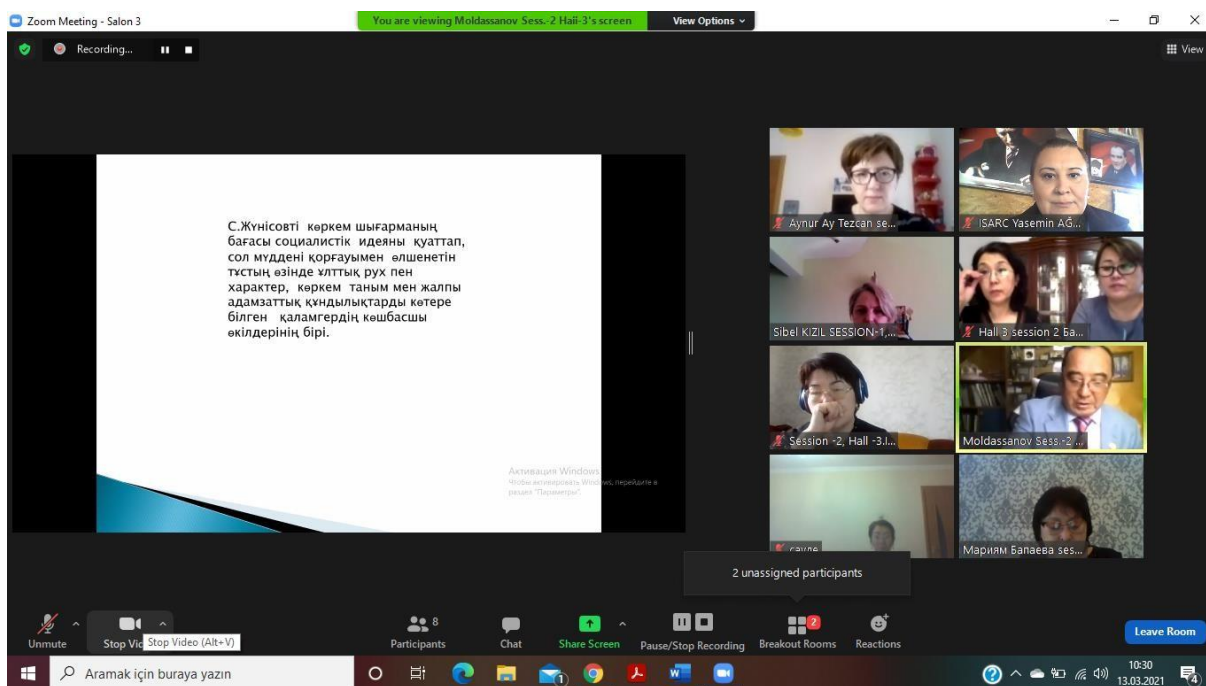
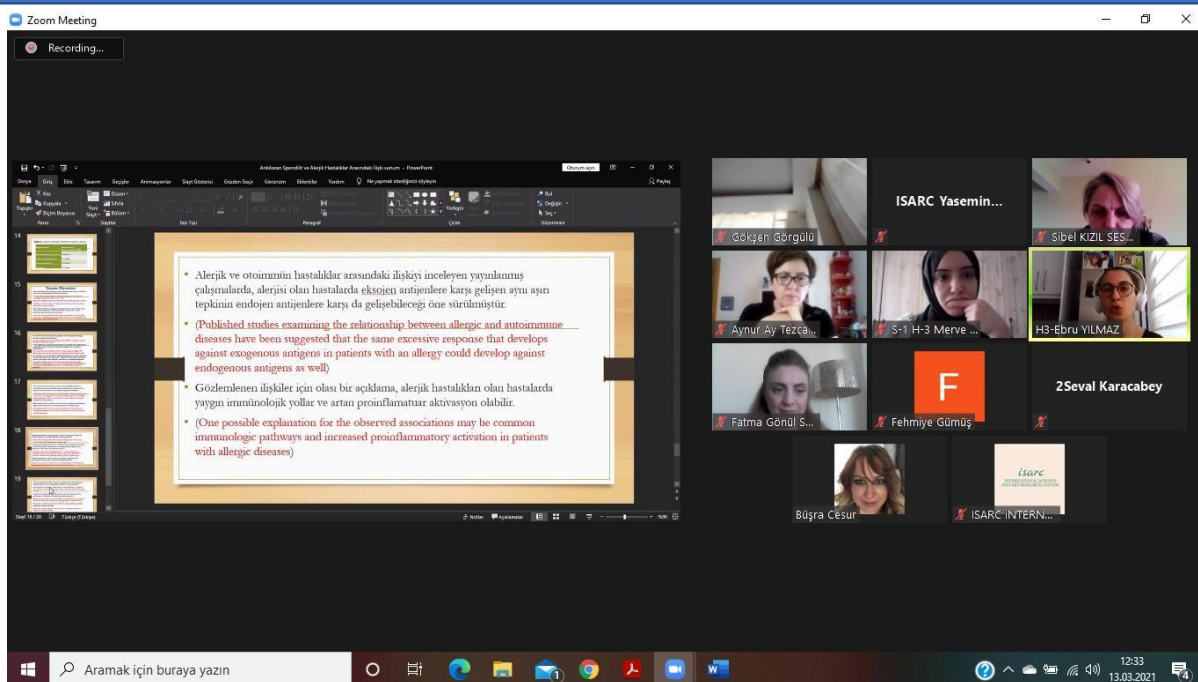
Unmute Start Video

Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions

Leave Room

Aramak için buraya yazın

Zoom Meeting
Recording...

Zoom Meeting

Recording...

Bulgular ve Tartışma

- 1.Çimlendirme işleminin nohut kimyasal bileşimi üzerine etkisi
- Altı gün süre ile suda bekletilen ve 48 saat süre ile çimlendirilen her iki cins nohut için nem ve protein miktarlarında önemli bir artış saptandı **Tablo 2, Fig.1**
- Suda bekletme sırasında en yüksek ham protein miktarı Çağtay nohut cinsi için beşinci günde %28,83, Gökhöyük nohut cinsi için ise dördüncü günde %30,53 saptandı
- Ayrıca 48 saatlik çimlendirme sonrası Çağtay nohut cinsi için ham protein miktarında %14,20 artış, Gökhöyük nohut cinsi için %10,40 artış gözlemlendi

Gökşen Gorgülü

ISARC Yasemin AG...

Aynur Ay Tezcan sessi...

H3-Ebru YILMAZ

Sibel KIZIL SESS...

Büşra Cesur

Fatma Gönül SO...

Aramak için buraya yazın

11:44
13.03.2021

Zoom Meeting

Recording...

COVID-19 PANDEMİSİNİN MATERNAL VE NEONATAL DÖNEM YÖNETİMİNDE EBELİK HİZMETLERİ

MIDWIFERY SERVICES IN MATERNAL AND NEONATAL PERIOD MANAGEMENT OF COVID-19 PANDEMIA

RES. ASST. MERVE AYŞE BOZKURT
ASSOC. PROF. DR. BÜŞRA CESUR

SIVAS CUMHURİYET UNIVERSITY, FACULTY OF HEALTH SCIENCES, MIDWIFERY
DEPARTMENT, SIVAS, TURKEY

Gökşen Gorgülü

ISARC Yasemin ...

Sibel KIZIL SES...

Aynur Ay Tezca...

S-1 H-3 Merve Ay...

H3-Ebru YILMAZ

Fatma Gönül S...

Büşra Cesur

Fehmiye Gümüş

Aramak için buraya yazın

12:48
13.03.2021

INDEX

CONGRES ID	I-VI
PROGRAM	VII-XIV
PHOTO GALLERY	XV-XVIII
INDEX	XIX-XXI

Yazar	Başlık	Sayfa No
Yusuf SÖYLEMEZ	An Analysis On Traditional Turkish Motifs	1-2
Moldasanov Ersain MYSHANOVICH Zhumakayeva Bereke DAULETKHANOVNA	Functions Of Obsolete Words In A Work Of Art	3-10
Tahsin BOZDAĞ	Traditional Turkish Ebru Art And Innovative Approaches	11-16
Bapaeva Saya TİLEKTESOVNA Bapaeva Mariyam KURMANGALİEVNA	Psychological Experience Of Uncertainty And Emotional Features	17-24
Mukhataeva Ardak ZHANBYRBAYEVNA	Epic Hero Accessories	25-32
Adilkhan DİNURA Beisekenova Zhanar SARSEMBEKOVNA	The Impact Of The Great Silk Road On Tourism Development	33-38
Nurbaeva Bazarkul ZHANBYRBAEVA Turlybekova Raushan ERSAİNOVNA	Effective Methods And Techniques For Developing Writing Skills In Students	39-48
Pembe SABANCIGİL Hayatem HAMAL	Kantorovich Type (p,q) -Analogue Of Balazs-Szabados Operators	49-54
Arife YURDAKUL	Investigation Of Mechanical And Microstructural Properties Of Sintered Blocks Prepared By Low-Cost Alumina Powder	55-56
Hatice AZİZOĞLU Fatma ETİ ASLAN	Problems Related To Cables And Connections In The Operating Room: Systematic Review And Meta-Analysis	57-59
Turgut TUT	Design And Fabrication Of Hydrogenated Amorphous Silicon Based Top Gate And Bottom Gate Thin Film Transistors	60

Mustafa AVCI Zarina RAVSHANOVA	Contracted Staff At Public Enterprises	61-62
Ebru YILMAZ Orhan EREN	The Relationship Between Allergic Diseases And Ankylosing Spondylitis: A Cross- Sectional Clinical Trial	63-66
Sila Ozlem SENER Eylul CILIZ Berre Nur ÖZTEKİN Merve BADEM Ufuk OZGEN	Investigation Of Selected Medicinal Plants For Antiobesity Properties	67-68
Aynur AY TEZCAN Indrani KALKAN Şükrü KARATAŞ	Water Absorption And Inactivation Of Microorganisms In Chickpea (<i>Cicer Arietinum</i> L.) During Germination	69
Fehmiye GÜMÜŞ Nihan EROĞLU Deva Başak Boztok ÖZGERMEN	Surgical Treatment Of Constipation Due To Chronic Hernia Diaphragmatica In A Cat	70-72
Gökşen GÖRGÜLÜ	Investigation Of The Effect Of Intrauterine Lng-Iud Application On Treatment Results In Non-Operated Endometrial Pathologies	73-74
Merve Ayşe BOZKURT Büşra CESUR	Maternal And Neonatal Period Management Of Covid- 19 Pandemia	75-84
Esin BASIM Hüseyin BASIM Nurdana SALYBEKOVA	<i>Eugenia caryophyllata</i> Thunb. (Syn. <i>Syzygium aromaticum</i> (L.) Merr. & L. M. Perry) Oil Against Tomato Gray Mold Disease Caused By <i>Botrytis Cinerea</i> Pers	85-90
Sibel KIZIL	Turkey, Between The Years 2013 And 2017, Cases Of Food Poisoning In That The Isolated And Identified In <i>Salmonella</i> Spp. Distribution Of Serotypes	91-98
Fatma Gönül SOLMAZ Emine DIRAMAN Birol SEZGİN	cAMP Cancer Relationship	99-104
Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN	The Lack Of Literature Or Lack Of Knowledge: Silsilat Al-Turāth Al-Alawī And Nusayrī-Alawīs	105-106
Toktumanova Galiya Sapar GULZİRA	The International Vocabulary In The Medical Terminology Of The Kazakh Language	107-112
Dana RAKİMGALİYEVA Medeuova GALİYA	The Role Of Integrated Learning In The Development Of Functional Literacy	113-118
Seval KARACABEY	Portfolio Work – Development Of Biography-Related Writing	119
Umerdzhanova Zhanar TOKTARBAIKUZU Namazbaeva Zhanar ZHAKSULUKKUZU	Manifestations Of National Feelings (Based On The Poems Of M. Dulatuly)	120-126
Alan Reed LIBERT	Innovation In Educational Physical And Life Science Games	127-134
Gunel AHMADOVA	Mythological Memory In Yusuf Samadoghlu's Novel Execution Day	135-136
Koigeldinova Zhazira	The Advantages And Disadvantages Of Online Education	137-141

NURBEKOVNA Zhaksymbetova Alma ALIMBAEVNA	Feedback For Teaching Reflection: How It Can Make Are Difference In Teaching Progress	142-144
Utarshieva Gulzada SERIKBAEVNA Eshova Akerke KUSAUMIRZAEVNA	Professional Development Of Teachers In The Time Covid-19: Moocs Perspectives	145-151
Yesseniyazova Gulmaral SERIKBAYEVNA Tleulesova Nurbagila SEITZHANOVNA	The Innovation Learning Of English By Game	152-156
Kaimakbaevna Gulzaure BEKTILEUOVNA Sarina Saule RZAEVNA	Lesson Study – In Our Practice	157-162
Koblanova Aigul AUBEKEROVNA Mukhtarova Kamshat MUKHTAROVNA	The Effectiveness Of Using The Problem Method Of Teaching In The Teaching Of The Kazakh Language And Literature	163-171
Zhanysbekova Shaizat TURAKBAEVNA	Effects Of Art Trends On Fashion	172-182
Özlem KAYA Laura Sinziana CUCIUC ROMANESCU	Overcoming The Language Barrier Due To Culture Awareness	183-190
Demeubekova KARLYGASH Zhaxylikova KULYAY	Communicative Competence Of Students Ways To Increase	191-206
Saidakhmetova Lazziyat TURLYGAZIEVNA Omarbekova Shyryn ORYGALIEVNA	2 Boyutlu Bir Nokta Siralama Algoritması	207-215
Alper Tunga AKIN Ziya USTA Çetin CÖMERT	World Of Colors	216-221
Sevi ÖZ Orhan ATAOL	Study Of The Quality Of Natural Components To Solve Environmental Problems Of The Transboundary Syrdarya River	222-230
Sadykova Damezhan Koilybaev Zhasulan	Specifics Of Organizing Project And Research Activities Of Students In Primary Schools	231-239
Sadyk Mariyash Ordaeva Dinara Kanatbekyzy	Actual Problems Of Distance Education	240-245
Kuatbayev Nurserik Aitzhanova Saule	Features Of The Kazakh National Sports Games	246-252
Imangalieva Amangul Ekpintayevna Soltankulov Akylbek Okasovich	«Theory Of» Mangilik El «In The Works Of Al-Farabi»	253-258
Neslihan ŞAHİN Elvan ÜSTÜN	A Molecular Docking Study: Interactions Of N-Heterocyclic Carbene Type Molecules With Thioredoxin Reductase	259-267

GELENEKSEL TÜRK MOTİFLERİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

Öğretmen Yusuf SÖYLEMEZ
Malatya Bilim ve Sanat Merkezi
ORCID: 0000-0002-4920-9322

ÖZET

Sanat bireylerin görme, duyma, hissetme ve tasavvur ettikleri doğada var olanı anlamlandırma süreci olarak ifade edilmektedir. Doğada var olan olayları ve güzellikleri, yaratıldığı çağın umutları, beklentileri, dönemin kırılma noktalarına ilişkin anlam boyutlarını insanlarda estetik bir heyecan uyandıracak şekilde ifade etme arayışına sanat denir. Sanat eseri ise çoğu zaman günlük hayatta var olan sıradan nesnelerin çoğunu büyük ölçüde aşan, ilk olarak yüz binlerce yıl önce ortaya çıktığı ve neredeyse bilinen her kültürde sanatın var olduğu bilinmektedir. (Davies, 2012). Toplumların sanat ve kültür değerlerinin en önemli unsurları arasında inançlar, gelenekler ve bu geleneklerden meydana gelen kültürel değerlerin farklı anlamlar taşıyan estetik formlar vardır. Yüzyıllardan beri bu estetik formlar motif veya sembol olarak toplumların gelenek ve inançları doğrultusunda hayat bulmuş ve günümüze kadar gelmeyi başarmıştır(Karamağaralı, B).Toplumlar tarafından kullanılan her bir sembol veya motifin kendine özgü görme, duyma, hissetme ve tasavvur ettikleri değerler vardır. İnsanoğlu yaşadığı dönemde çevresinde edindiği gözlem ve bilgi birikimini aslına uygun veya stilize ederek sembol ve motifler aracılığıyla farklı nesnelerin yüzeylerine yansıtma ihtiyacı duymuştur (Deniz, B.). Özellikle Türk toplulukları halı, kilim v.b yüzeylere birçok motif ve desen işleyerek kültürel izler bırakmışlardır. Bu motifler, halı ve kilimlerde süsleme elemanları olarak kullanıldı. Motifler de sanatsal formlar, estetik ve kompozisyon elemanları görmek mümkündür. Sanatsal oluşumların insan ile var olduğu bilinmektedir. Bu oluşumların insana bağlı yaratıcı süreçleri tetikleyerek ve onlara yeni bir yaklaşım sunarak kendi başına bir sanat eseri olma niteliği kazandırdığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle çalışmamızın kapsamı gereği iki boyutlu düzlemde insanlık tarihi kadar eski Türk motifleri ve kültürü ile sanatsal izlenimlerinin oluşturduğu değerler çıkış noktamız olmuştur.

Anahtar kelimeler: Sanat Tarihi, Halı, Kilim, Motif

AN ANALYSIS ON TRADITIONAL TURKISH MOTIFS**ABSTRACT**

Art is expressed as the process of making sense of what individuals see, hear, feel and imagine in nature. The search for expressing the events and beauties of nature, the hopes and expectations of the era in which it was created, the dimensions of meaning related to the breaking points of the period in a way that arouses an aesthetic excitement in people is called art. The work of art, on the other hand, is known to have first appeared a hundred years ago and is almost known to be in its culture, greatly surpassing most of the ordinary objects that exist in daily life at the time. (Davies, 2012).

Among the most important of the arts and cultural values of societies, there are beliefs, traditions and aesthetic forms that have different meanings of cultural values coming from traditions. For centuries, these aesthetic forms, as motifs or symbols, have come to life in the traditions and beliefs of the societies and have survived until today (Karamağaralı, B). Human beings felt the need to reflect their tracing and knowledge, which they acquired when they lived, on the surfaces of different objects with symbols and motifs that are authentic or stylized (Deniz, B.). Turkish communities have left cultural traces by embroidering many motifs and patterns on carpets, rugs, etc. Choosing these motifs as decorations in carpets and rugs. It is possible to see artistic forms, aesthetic and improvement elements in the motifs. It is known that artistic formations exist with human beings. It has been observed that these formations give humans the feature of being a work of art by triggering the processes that produce them and offering them a new treatment. From this point of view, in accordance with the scope of our work, the values formed by the old Turkish motifs and culture and their impressions as well as the human history on the two-dimensional plane have been our starting point.

Keywords: Art History, Carpet, Rug, Motif

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Молдасанов Ерсайын Мышанұлы

ф.ғ.к., доцент

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет

Қазақстан, Алматы.

Жұмакаева Береке Дәулетханқызы.

п.ғ.к., профессор

Сүлеймен Демирел университеті

Қазақстан, Қаскелең.

Түйіндеме

Мақалада көркем шығарманың тілдік ерекшеліктері, соның ішінде көнерген сөздердің шығарманың идеялық мазмұны мен тілін дамытудағы қызметі талданған. Мақалаға өзек болып отырған көркем шығарма тілі С.Жүнісовтің «Ақан сері» роман дилогиясының мысалында талданып, сараланады.

Кілт сөздер: *көнерген сөздер, стиль, көркемдік ой, «Ақан сері», С.Жүнісов көркемдік тәсіл.*

FUNCTIONS OF OBSOLETE WORDS IN A WORK OF ART**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor****Moldassanov Yersaiyn Myshanovich**

Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Kazakhstan, Almaty Candidate of Pedagogical Sciences, Professor**Zhumakaeva Bereke Dauletkehanovna**

Suleyman Demirel University Kazakhstan, Kaskelen.

3

Abstract

The article analyzes the linguistic features of the work, including the activity of obsolete words in the development of the ideological content and language of the work. The language of the work of art, which is the basis of the article, is analyzed on the example of S. Zhunusov's romance diology "Akan Seri".

Keywords: *outdated words, style, artistic thought, "Akan Seri", S. Zhunusov artistic approach.*

Түркі әлеміне ортақ: мәдениет, руханият және сөз-әлемі. Осы ретте ақын, жазушыларымыздың көркем шығармалары түркі дүниесіне бір ортақ – әлем. Осы мақсатта Түрік руханияты өміріне елеулі үлес қосып отырған қаламгерлеріміздің танымал туындыларының тілі мен сөз саптасын зерттеу, филология ғылымында кеңінен өрістеп келеді. Бұл заңды да құптарлық құбылыс. Өйткені «тіл - әдебиеттің бірінші элементі болуы себепті әдеби тілдің даму бағаттарын саралау, қаламгердің сөз мәнерін тану зерттеудің ғана нәтижесінде жүзеге асары даусыз.

Жазушының өзіндік қолтаңбасын айқындау – көркем дүние тілін танудың басты міндеті. Қазақ әдебиетіне алпысыншы жылдары өзіндік қолтаңбасымен ерекше туындыларымен келген қазақ проза шебері С.Жүнісовтің “Ақан сері” романының көркемдік әлемін тану көркем шығарманың тілін талдай отырып, қаламгердің шығармашылық өрісін бағамдауға да ықпал ететін үдеріс. Көркем шығарманың өзі — белгілі бір дәуірдің жемісі. Сол кезеңнің келбеті мен шындығын жария етуші қоғамдық-әлеуметтік дүние. С.Жүнісовті көркем шығарманың бағасы социалистік идеяны қуаттап, сол мүддені қорғауымен өлшенетін тұстың өзінде ұлттық рух пен характер, көркем таным мен жалпы адамзаттық құндылықтарды көтере білген қаламгердің көшбасшы өкілдерінің бірі. Жазушының «Ақан сері» романының тарихи-библиографиялық шығармалар қатарында алатын орны ерекше. Шығарманың көркем туынды ретінде де, тарихи шығарма ретінде де арқалап тұрған жүгі салмақты. Жазушы Ақан сері бейнесін еркін ашу үшін, сол дәуірдегі қоғамдық құбылыстарды, ортаны, әлеуметтік жағдайды таныту үшін тілдік өрнектердің мейлінше кең түрде әрі шебер қолданған.

Әр қаламгердің өзіне тән стилі, сөз саптау мәнері, ой-толғау әдістері болады. Қаламгер ойын бейнелейтін қуатты құрал – тіл, шұрайлы сөз. Осы шұрайлы сөз – халықтың тіл байлығы. Қаламгер тілді пайдаланушы болып қалмай, тілдегі тарихи және жалпыхалықтық құбылыстарды жақсы білгендіктен шығармаларында қолдана отырып, тілдің өзін ілгері дамытады.

Қазақтың тарихи романдарын зерттей келе белгілі ғалым-жазушы Р.Бердібаев С.Жүнісовтің “Ақан сері” романы туралы: “С.Жүнісов шығармаларының тілі негізінен жатық, жарасымды тіл. Автор адам мен табиғат құбылыстарын дәл суреттей біледі. Жазушының халықтық тіл байлығының меруертін еркін игеріп, шығармасына еселеп қолдана білетіндігі аңғарылады,” - деп жазады [1].

С.Жүнісовтің жазушылық шеберлігі — оның өзіндік сөз қолданысында, стильдік мақсатта қолданылған сөздерінің сыр-сипаты аша білуінде, көркем туынды жасауға қатысатын тілдік элементтердің дұрыс пайдаға жарата алуында, суреткерлігінде, қарапайым сөздермен өз ойын оқырманына бейнелі, айқын, мәнерлі етіп жеткізуінде.

Қазақ әдебиетінде өзіне ғана тән қолтаңбасымен кең тынысты суреткерлігімен танылып, қайталанбас бірегей шығармалар келтірген С.Жүнісов шығармашылығы қаншалықты филолог ғалымдардың назарына інінген деген мәселе төңірегіне келер болсақ, тек азды-көпті әдебиетші ғалымдар тарапынан сөз етілген. Ақан серінің өмірі мен шығармашылығына алғаш қалам тартқан М.Жұмабаев болатын. «Ақан сері», «Ақан өмірі»,

Ақан сері сөздері»[2] атты мақалаларында М.Жұмабаев зерттеудің алғашқы бағыттары мен дерек көздерін айтып кеткен. Әрине, С.Жүнісовтің «Ақан серің романын жарыққа шығаруда аталған еңбек көшбасшы болғаны анық. Жазушының «Жапандағы жалғыз үй атты алғашқы романы жарық көруіне байланысты Қ.Жұмаділов «Образдар сырына үңілсек», І.Омаров «Жалғыз үй сыры», А.Асылбеков «Шығарма салмағы» т.б. сыншылар тарапынан әр түрлі сын пікірлер әдеби басылымдардан көрініс тапқан.

«Ақан серің романы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Тарихи тұлға әдеби кейіпкер» деген тақырыппен үлкен пікірталасқа түскен. Романның саяси-әлеуметтік жағы, көркемдік ерекшеліктері жағынан сыншылар назарына алынған. «Аманай мен Заманай» повесіне қатысты С.Жұмабековтің «Шырғалаң кезең шындығы», Н.Ақышев «Тауқыметті тағдырлар шындығы», Х.Әдібаев «Тізгінін қос жанрдың тең ұстаған» [3] т.б. пікірлері жарияланған. Қаламгер туындысын жайлы, оның шығармашылық қабілетін, суреткерлік талантын сөз еткен мақалалар әр жылдарда газет, журналдарда қылаң береді. Т.Рақымжановтың «С.Жүнісов прозасындағы психологизм»[4] деген еңбектерін жарық көрген.

«Ақан сері романы – С. Жүнісовтің шығармашылық қызметінің нәтижесі, тұтас көркем ой қалыптастыратын қасиетке ие болған рухани құндылыққа айналған көркем туынды. Мұндағы тұтас көркем ой жасалуына шығармадағы әрбір жеке тілдік элементтің қосатын үлесі зор. Көнерген сөздерді де сол тұтастық тұрғысынан қарастыруға болады.

«Ақан сері» романындағы тұтас көркем ойдың жасалып шығуын З.Қабдоловтың сөзімен айтқанда «мидың мың градустық домнасында құрыштай қорытылып шықпаған сөздердің үйлесімділікпен беретін ерекше әсері деп танымыз. [5] Романындағы әрбір сөз – көркем сөз, ал әрбір көркем сөз – көрікті ойдың көрінісі.

Сондықтан көнерген сөздердің де өзіндік орны мен қызметі болады. Осы мақсатты айқындау үшін романдағы көнерген сөздердің қолданысын іштей екіге бөліп қарастырған жөн.

Біріншісі, Ақан өмір сүрген кез үшін көнерген сөздер:шайқы, батыр, дәт

тақсыр, хандық, сұлтандық, аға сұлтан,төре, дуанбасы, бобылық жариялау;

Екіншісі, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан келгенде көнерген сөздер: жандарм, болыс, атшабар, старшын, би, ұлық, ақ патша, ояз, песір, жығалы қоқы (бас киім), шоңқайма етік, қимал шапан, кавказдатқан қалың қапсырма т.б.

Р.Сыздықова Ақан Қорамсаұлы өмір сүрген кездегі қазақ тілінің лексикалық құрамы мен ондағы өзгерістер туралы қарастыра отырып, былай дейді: «... Сөздік – заманның айнасы,

сондықтан бұл кезеңде өздері білетін зат, ұғымдардың өмірден бірте-бірте қалып бара жатқанына қарай және сөз мағынасының ішкі семантикалық қозғалыс заңына орай кейбір сөз топтарының тіл тәжірибесінен ығыса бастауы немесе керісінше, қазақ даласына XIX ғасырда келе бастаған жаңа әлеуметтік, экономикалық құбылыстарға байланысты көптеген соны сөздердің пайда болуы сияқты процестер жүріп жатты. Дегенімен, бұл процесс әлі де күрт түрде емес, баяу, бірте-бірте өзгеру сипатында болды. Бұған, біздіңше, екі фактор себеп болды. Бірі – бұрынғы ұғым, зат, құбылыстардың қоғам өмірінен әлі де үзілді-кесілді кетпегендігі. Мысалы, кәдеден қалып бара жатқан қару-жарақ атаулары мен қазақ қоғамының ішкі саяси-әкімшілік құрылысына қатысты сөздердің көпшілігі XIX ғасырдың I жартысында әлі де актив элементтер түрінде сақталдың,- дейді [6] .

Ақан серінің өмір сүрген кезі – орыс мәдениетінің қазақ даласына ентелеп еніп жан-жақта торлап, жайлап бара жатқан кезі болғандықтан, бұл жерде генетикалық туыстық емес, географиялық жақындастық қана ортақ нүкте болып табылатын екі ұлттық мәдениеттің араласу кезі болып саналады. Және араласқанда да екі мәдениеттік жүйенің бір біріне жалғасып, толықтырып, ұласуы арқылы жаңа мәдениеттік өріс жасау емес, бір мәдениеттің екінші мәдениетті «жүту» мақсаты көзделген саясат жүргізілгені де тарихтан белгілі.

Ендеше, сол кездегі осы саясатты айқын көрсету міндеті С.Жүнісовтің жазушылық идеясында үлкен орын алып, нәтижесінде орыс тіліндегі шен атаулары, әскери атаулар, қазақ елін басқарудың жаңа жүйесіне сай жасалған жасанды жаңа атаулар аралас қолданыла бастағанын романдағы кейіпкерлер тілі мен жазушының сипаттауынан анық көре аламыз. Мысалы, қазақ даласының әлі де ескі жүйеден біржола арылмағаны сөз қолданыстарынан былайша көрінеді:

«Бұл жолы басын оқыс көтеріп алған шабдар ат шын жаратпай, «өй, жүрегінің қабын жарайын деп пе ең, есің дұрыс па өзіңнің, үйбай қайтеді, шайқы болармысын, өзіңді тістеп алайын ба!» дегендей, ноғалалы айран көзімен ұзақ едірейе қарады да құлағын жымитты» (7,93).

Мысалдағы «шайқы» деген сөз – сол кез үшін көнерген сөз. Бұл сөздің

мағынасы – зороастризм заманының қалдығын көрсетуінде, ол заманның діндарларының дәруіш, диуана болып ел кезіп кету рәсімін осы сөздің сирек болса да ел кезіп, ел ақтап кету салтынан көруге болады.

«Үстіне қара бұлт жамылған албастыдай төнген батырдан шын зәресі ұшқан Ақан қыз дауысы шыққанда барып есін жинап алды:

— Ағасы, дэт! Дэт, тақсыр!» (7,102).

Осындағы «дэт» және «тақсыр» сөздері арқылы С.Жүнісов ерекше образды толықтыра түсу мақсатын көздейді. Өйткені, Ақанның басын шапқалы тұрған адам - Әлібек деген батыр. Бірақ ескінің бір көзі ретінде ғана батыр атанып жүрген Әлібектің жай-күйін жазушы алдын ала түсіндіріп өтеді. Ақанның ауылға айқайлап ән салып кірген еркелігі мен осы арадағы «дэт», «тақсыр» деген сөздерді айтқызуында аз да болса кереғарлық байқалады, кейіпкердің осы сөздерді қолдануының өзінде сыпайы ғана әзіл бар сияқты. Жазушы мынадай суреттеу тәсілін қолдану арқылы оқушысын алдын ала болғалы тұрған оқиғаға даярлап алады:

1. «Күн етекке қарай еңкейіп, бата бастаған. Шала сарғайған дала сілтідей тынып тұр. Атақты Зілқараның Әлібегінің ауылы. Аты шулы батырдың ауылы»

2. «...Отырғанда ана-мына түрегеп тұрған тапал адамның бойымен барабар алып Әлібектің сол жақ тізесінің үстінде көлденең түсіп «патшадан алған сарала қылышы жатыр. Ол қынынан суырылып шығып, біреудің жазықсыз басын қағып түспесе де, Әлібек әйтеуір, осы бір суық қаруын қасынан әсте тастамайды. Бауырын көтергеннен бері тірі пенденің етегінен алып көрмесе де, тіктеп қарағанда қызыл көзі өңменнен өтетін тайыңшадай сарала иті де оң жақ тізесіне басын салып ол жатыр. Осының бәрі Әлібекті ертегінің батырынан да сұстылау етіп көрсетеді».

Берілген мысалдардың біріншісінде қолданылған «батыр» деген сөздің өзінің бұрынғы мағынасынан өзгеріп бара жатқанын оқушыға жазушы осындай тұспалдар арқылы ұғындыра алған. Ал екінші мысалдағы көрініс те батыр атанған Әлібекті енді мына туып келе жатқан жаңа заман онша керек қыла қоймайтынын аңғартады яғни «қылышы қынабынан суырыла қоймас, «тірі пенденің етегінен алып көрмей, тек көзімен ғана өңменнен атып жататын итің - заманның озық адамының келбетінің Әлібектерден басқалау болатынын танытатын көркем элементтер.

«Қазақ даласында хандық жойылып, сұлтандық дәуірдің күні өткенде, бұрынғы ел батырларының да дәрежесі төмендеген. Батыр деген ат «мықты, жүректі» деген сөзге айнала бастаған. Әлібек – сол өткен батырлардың жұрнағы. Ел жауға салып қайратын көрмесе де, бұрынғы рәсіммен батыр дейді. Әлібекке де осы ат ұнаушы еді. Түс, тұлғас, о жар тік мінезі батырға лайық ол да өзін батырларша ұстайды. Осы мінезіне сырттай қанық Ақан да оның ық жағынан келіп, көнілін дауалады» (7,104).

Көнерген сөздерді осылай ұтымды қолдану арқылы жазушының ескінің жұрнағының жаңа заманмен тайталасар тұсын осы Әлібек және Жайынбектің әкесі Заманбай арқылы екі түрлі қырдан суреттеп өтуі де - ерекше көркемдік әдіс.

Жайынбек – жаңа заманның адамы болғанда, оның ерекшеліктері мынадай сөздер арқылы беріледі: «Омбы кадет корпусын тамамдаған Жайынбек басқалардай әскери қызмет атқармай, Ақмолаға - өз еліне келген. Алғашқыда уездік мировой судьяда тілмаш болып жүріп, кейін олардың қол астына әрі тілмаш, әрі көмекшісі болып ауысқан. Тегі бас есебін мықтап білетін болса керек, өзі қатарлы оқыған азаматтардың көбінен асып, байлығы шалқып тұр. Жас та болса дүниенің қыбын келтіретін нағыз жылпос жігіт. Басқа ұлықтар бір асаса, бұл екі асайды» (7,144).

Жаңа заманның пысық адамының бейнесін енді көне заманның ер, батыр адамдарының бейнелерімен салыстыра суреттеуде С.Жүнісов көнерген сөздердің қанық бояуын асыра айқын таныта алған. Сонда романдағы көнерген сөздердің көркемдік қызметі – көне, өткен заманды суреттеу үшін емес, жаңа, алдамшы заманды суреттеуде контраст жасау үшін алынып отырған болуы керек.

Романда сонымен бірге, аға сұлтан, төре, дуанбасы, би, шонжар, ұлық, болыс деген сөздер де ескі мен жаңа заманның ел басқару жүйесіндегі ұғымдар мен атауларды аралас-құралас қолданысын көрсетеді және сол арқылы өткен замандар тартысын танытады. Қазақ елінің сол кездегі ел басқару жүйесіндегі бұл сөздер – қазіргі заман үшін көнерген сөздер болып табылады.

«Болыс» сөзі туралы Е.Жанпейісов былай дейді: «Біз «болыс» сөзін орыстың «волость» деген сөзінен емес, «ұлыс» деген сөзден шыққан демекпіз. «Ұлыс» сөзінен әуелі орыс тілінде «волость» сөзі пайда болған. Болыс, міне, орыс тіліндегі осы «волость» дегеннен шыққан. «Себебі, «Ұлыс»(ulus), (ulys) – страна, область, народ деген мағынада « YI-YIII ғасырдан белгілі болған. Демек, болыс сөзі орыс сөзі емес, көне түркілік ұлыс сөзінің дыбыстық жағынан ғана жаңғырған нұсқасың [8] .

Енді сол «болыс» сөзінің түрлі қырынан танылар сәтін С.Жүнісовтің мынадай қолданыстарынан тани аламыз:

1.«Бірақ Нұртаза жуаси отырып сөйлеп, жұрт ойламаған дауды су тезектің түтініндей бықсыта берді. – Ал ара ағайын, бәрінің басынды қосып, ел бүлігін сыртқа шығармайын, орталарыңа салайын деп мазалағанымға көптен-көп кешірім өтініп, мың да бір рақметпен, кішілік етіп алдарыңда басымды иемін, - деп, Нұртаза Әлібектерге қарап ізет етті. –

Мен қазір ел билеген болыс емес, бұл араға құныкер ретінде, жоғымды жоқтап келген даукермін».

Осы мысалдағы көнерген сөздер мен сол сөздердің мағыналық аясы тарылуын жазушы өте шебер көрсеткен. Оны әсіресе, мына үзіндіден айқын көре аламыз. «Билер соты дейтін қазір не қалды. Жапырағынан айрылған селеу-селеу кәрі бұтақтың басында қарқылдаған тозған қара тағанадай сөзі де, басы да бірікпейтін бізден енді не қауқар қалды. Әділ билік те түтеленіп, барады. Аз жылдың өзінде ел билігі шабағы тозған арбаның доңғалағындай арса-арсасы шықпады ма? Кеше хандығынды дәріптеп, дәурені өтпей жатып сұлтандықты көтеріп еді, енді бүгін болыс, ауылнай деген құжынаған көп әкім шығыпты. Әкім көбейді дегенше, қақым кетті дей бер. Бір кезде байтақ жерге алғыр қыранша қалықтап қараған сұлтандардың қазір елден де, жерден де жырақ кәрі шыңның ығында мүжілген тұмсығымен өз саңғытын шұқып, жерден тиянақ табар құйрығынан айрылып отырған жоқ па».

Бобылық жариялау деген мысалдың қолданысында да көркемдік тәсіл ерекше байқалады. «Іздеу салу (розыск)» мағынасында қолданылған осы тіркестің таңдап алынуы да – жазушының көздеген мақсатына сай келіп тұрғанын байқау қиын емес.

Жазушының көркем ойының желісімен жүре отырып, уақыты озып, билігі тозған ескі басқару жүйесінің ыдырауын дәл де нақты, айқын да әсерлі көркем сурет түрінде көз алдымызға келтіре аламыз.

Оның кейбіреуін мынадай түрде салыстыру жасап көрсетуге болады.

Қарастырылған көнерген сөздердің барлығының да экспрессивтік-эмоционалдық мағыналық жүктері «қалың қабатты» қолданыста алынған.

Сол сөздердің бойларында «жасырынған» ой қабаттарын жазушы терең бақылап, тілдік тәжірибеден өткізу арқылы қазақ тілінің ойды беру шеберлігін көнерген сөздер арқылы да байытуға болатынын осылай дәлелдей алған деп айтуға болады. Қарастырылған көнерген сөздердің барлығының да экспрессивтік-эмоционалдық мағыналық жүктері «қалың қабатты» қолданыста алынған.

Сол сөздердің бойларында «жасырынған» ой қабаттарын жазушы терең бақылап, тілдік тәжірибеден өткізу арқылы қазақ тілінің ойды беру шеберлігін көнерген сөздер арқылы да байытуға болатынын осылай дәлелдей алған деп айтуға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. –Алматы: Ғылым, 1979. -239 б.
- 2 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. -Алматы, Жазушы, 1989. -445 б.
- 3 Әдібаев Х. Тізгінін қос жанрдың тең ұстаған. // Социалистік Қазақстан 16 желтоқсан, 1988.
- 4 Рахымжанов Т. С.Жүнісов прозасындағы психологизм. //Қазақ тілі мен әдебиеті. 1991. №5. -49-54 б.
- 5 Қабдолов З.Сөз өнері. –Алматы: Жазушы, 1983. -455 б.
- 6 Сыздықова Р. Сөз өрнегі. –Алматы: Арыс, 2004. -207 б.
- 7 Жүнісов С. «Ақан сері» роман дилогиясы А., Жазушы 1986. I том, II том
- 8 Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. - Алматы: Ғылым, 1968.- 264 б.

GELENEKSEL TÜRK EBRU SANATI VE YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR**Tahsin BOZDAĞ**

İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi/MALATYA

ORCID: 0000-0001-7412-9323**ÖZET**

Geçmişten günümüze sanatın amacı genellikle doğanın güzelliğini yansıtmaya çalışmak ve bu güzellikler ile insan bedeni, ruhu hatta yaşadığı kültür ortamının oluşumuna katkıda bulunduğunu düşündüğü sanatın anlam irdemesi konusunda yoğunlaşmıştır. Bu sanat anlamlandırmasına dönemin önemli düşünürleri sanatın niteliği noktasında Aristoteles'in sanatın amacının taklidi olması gerektiği fikri (MÖ 384-322) doğa (mimesis) etkili bir örnek olmaktadır. Bu geniş anlamda sanatın temsiliyeti doğal olan arayışını kimse sorgulamadı ve bu yüzden sanattı benimsedi ve sanatı kendi kendine empoze ettiği sınırlılıkların içerisine hapsetti. İlerleyen yüzyıllarda sanatın sadece doğayı taklitten daha fazlası olduğu eseri meydana getiren sanatçı ve eseri anlamlandırmaya çalışan izleyicide oluşturduğu duyguların yoğunluğu giderek arttı. Sanatın sadece bir şeyi görme ve yaratma çabasından çok daha ötede insan ruhundaki oluşturduğu görmenin ötesindeki duygular sanatın insan ve toplum üzerindeki rahatlamanın ilk izlenimleriydi. Dünya gibi sanatın bu insan ruhundaki yansımalarına kendi medeniyet ve kültür toplumumuzda en iyi şekilde hatta sanatın insan ruhundaki pozitif etkilerini birçok alanda özgü kullanımlarını görmekteyiz. Bu çalışmada Geleneksel Türk ebru sanatının zaman ve uzam içerisinde kendine özgü tekniklerinin var olması bireyin ruh hali ve duygularını doğal olarak belirtmesinin, uzlaşım sal bir sanat dalı olması uygulayanın kişiliğini belirtmeye yardımcı olan bir sanattır. İnsanın sözcüklerle ifade edemediği duygularının su ve boya ile ifade etmesine, bireyin estetik ve terapötik ihtiyaçlarına zemin hazırlar. Sonuç olarak sanat terapisi bağlamında geleneksel Türk ebru sanatının insan ruhuna yani öze olan ilişkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelime: Kültür, Sanat, Terapi.**TRADITIONAL TURKISH EBRU ART AND INNOVATIVE APPROACHES****ABSTRACT**

From the past to the present, the aim of art has generally focused on trying to reflect the beauty of nature and examining the meaning of art, which he thinks contributes to the formation of the human body, spirit and even the cultural environment in which he lives with these beauties. The important thinkers of the period, the idea that Aristotle should imitate the purpose of art (384-322 BC), is an effective example of this art interpretation.

Representation of art in this broad sense has never questioned its natural pursuit and therefore embraced art and imprisoned art within its self-imposed limitations. In the following centuries, the intensity of the emotions created by the artist and the audience trying to make sense of the work increased. The emotions that art creates in the human psyche, far beyond just seeing and creating something, were the first impressions of the relaxation of art on people and society. Like the world, we see the reflections of art on this human soul in our civilization and culture society in the best way and even the positive effects of art on the human soul in many fields. In this study, the existence of traditional Turkish marbling art's unique techniques in time and space, the natural expression of the individual's mood and emotions, being a conventional art branch is an art that helps to express the personality of the practitioner. It lays the groundwork for expressing the emotions that people cannot express in words with water and paint, and the aesthetic and therapeutic needs of the individual. As a result, in the context of art therapy, it is to reveal the relationship of traditional Turkish marbling art to the human spirit, ie essence.

Keywords: Culture, Art, Therapy.

1. GİRİŞ

1.2. Sanat

Sanatın rolü, toplumlarda ve insanların toplumlarda farklı roller oynadığının kabul edilmesidir. Bu tanımla sanat durgun, tekil, zaman ve uzam içerisinde var olur.

Sanatın gerçekliği, renkler, şekiller, sesler olarak ifade bulur ve yerine göre farklı duyuları, hatta Rimbaud'ya kalırsa bütün beş duyuyu birden kışkırtabilir (synesthesia). Burada özne ve nesne, ruh ve madde, soyut ve somut birbirleri içinde erir. "Modern düşünceye göre saf sanat " böylesine bir büyüdür: "Aynı anda hem nesneyi hem özneyi, hem sanatçının dışındaki dünyayı hem de sanatçıyı saran, hayaller uyandıran bir büyü'nün yaratılmasıdır" (Baudelaire 2003)

Sanat, insanın sonu gelmeyen özlemleriyle sınırlı imkânları arasındaki çelişkiden doğmaktadır. Sanat eserlerinin doğuşu sırasında, insanın ruhsal karmaşası ve ilişkilerinin dokusunda var olan duyarlık bütün ağırlığı ile devreye girer. İşte, sanat eserlerinde ortaya konan içerik ve temayı çarçabuk ve kolayca kavrayamayışımızın nedeni budur" (Mülayim, 1994).

Sanat sözcüklerin olmadığı görsel bir dildir, dolayısıyla sanat yapıtları üzerine sözlü veya yazılı iletişime dayalı çıkarımlar, her ne kadar paralel de olsalar, gerçek bir eşdeğer olamazlar. Diğer taraftan, resimler üzerine tartışmak imgeyi anlayıp, ondan keyf almamıza ve yaratım süreci hakkında daha çok şey öğrenmemize olanak sağlar (Rideal, 2018).

1.3. Sanat Terapisi ve Yeni Yaklaşımlar

Sanat terapisi terimi ilk olarak 1942 yılında sanatçı Adrian Hill tarafından, Kral 7. Edward sanatoryumundaki tüberküloz hastalarıyla yaptığı çalışmayı tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Hill, resim yapmanın sadece hastaların zaman geçirmesini sağlamadığını aynı zamanda onlara anksiyete ve travmalarını ifade etmek için bir araç olduğunu keşfetmiştir. Hill, sanat terapisinin psikiyatri hastanelerinde de kullanılması için başarılı çalışmalar yapmıştır. Sanat terapisi; 1940’lı ve 1950’li yıllarda hastane sistemi içerisinde bir psikoterapi türü olarak kullanılmamış fakat diğer psikoterapi yöntemlerine cevap vermeyen hastalar için önemli bir kendini ifade etme alanı sağlamıştır.

Bütün kültürlerden ve yaştan insanlar sanatı bir dil olarak, aynı zamanda psikolojik ve fiziksel acıların iyileştirici bir ilacı olarak kullanmaktadır. Sanat ve imge, bilinçdışına ve hafızaya inerek, ruhsal değerleri güçlendirmekte ve kaybı telafi etmektedir. Sanat terapisi, öncelikle sanat ve psikoloji alanlarına dayanan karma bir disiplindir. Sanatın iyileştirici ve yapıcı özelliği pek yeni bir olgu değil. İnsan toplumunun kendisi kadar eskidir ve tüm dönemler yeryüzünde tekrar tekrar meydana gelmiştir. (Malchiodi, 1998). Sanat terapisi, uzun süredir devam eden bir sanat uygulaması olarak görülebilir. 20. yüzyılın entelektüel ve sosyal eğilimlerinden etkilenmiştir (Junge & Asawa, 1994). Sanat, doğuştan gelen bir insan eğilimidir, öyle ki, doğuştan gelen bu eğilim konuşma ve teknik bir materyal yapımı ve sanatın iyileştirici ve benzer birçok faydası doğuştan gelen bu aktiviteyi tanımlamak için kullanılabilir (Dissanayake, 1992).

Sanat terapisi temelinde yapılandırılmış bir şekilde çalışarak insanın sözcükler olmadan kendi iç dünyasını ifade edebilmesidir. Bu olguda sanatın evrensel dili olgusunun en güzel yansımasıdır bireyde.

2. GELENEKSEL TÜRK EBRU SANATI

Eski ebru risalesi olan Tertib-i Risale-i Ebri’den de anlaşılacağı üzere ebrunun “ab-ru”dan değil “ebri”den geldiği görülmektedir. Necmettin Okyay’ın da bu kelimeyi ebri şeklinde kullandığı söylenmiştir (Derman, 1977). İranlılar ebruya hava, bulut manasına gelen “ebribat”, Araplar “Varak’ül mücezza”, Avrupalılar ise “mermer kağıdı” veya “Türk kağıdı” demişler. Bulut veya bulutumsu anlamına gelen Farsça “Ebri” kelimesi, Türkçemizde değişime uğrayarak “Ebru” olarak yerleşmiştir. Bu sanatı icra eden sanatkarlar ise ebrucu olarak tanınmıştır (Düzgünman, 2007).

Ebru, nerede ve ne zaman başladığı kesin olarak bilinmeyen, sırlar aleminden bizlere gizli güzellikler sunan çok eski, suda yapılan bir kağıt boyama sanatıdır. Ebru sözcüğünün aslı, Çağatayca ebre; hareli, damarlı anlamına gelen kelimedenden alınmıştır. Bu sanat İran’a geldiğinde bulut, bulutumsu anlamına gelen ebri yada abru(su yüzü) adını almıştır. (Barutçugil, 2003).

2.1. Geleneksel Türk Ebru Sanatı Uygulamaları

2.1.1. Battal Ebru

Zemine battal ebru yapımından sonra, zemindeki renge zıt, çamlıca toprağı ya da açık bir renkle serpmeye yapılır. Serpme yapmadan önce damlaların ince ince olması için; fırçadaki boyanın iyice sıkıldıktan sonra serpilmesi gerekir (Derman, 1994).

2.1.2. Gelgit Ebru

Tekneye battal zemin atıldıktan sonra, biz ya da iğne yardımıyla teknenin kenarlarına paralel hareketlerle şekil verilmesi ile oluşur. Gel-git hareketleri istenilen sıklıkta ve istenilen yönde yapılabilir (Barutçugil, 1999).

2.1.3. Şal Ebru

Gel-git ebrusu yapıldıktan sonra tekneye çapraz hareketlerle ve geniş aralıklarla yapılan gel-git hareketleri sonucu oluşur. M ve S çizilerek de şal ebrusu yapılabilir (Elhan, 2004).

2.1.4. Kumlu Ebru

Bitkisel esaslı lahor çivisinin, teknenin ortasına damlatılarak teknenin tüm yüzeyi kaplayıncaya kadar devam edilmesiyle yapılır. 5-10 dk. beklenerek boyanın daha fazla çatlaması sağlanır. Aynı işlem; teknenin bir kenarının ortasından, diğer kenarının ortasına kadar yavaş yavaş damlatılarak da yapılabilir. Daha fazla çatlaması bekleniyorsa boya damlatıldıktan sonra hiç müdahale edilmeden 5-10 dakika bekletilir. Ayrıca boyaların su miktarını azaltarak da aynı sonuç elde edilebilir. Hattatların pervaz ya da cetvel olarak kullandıkları bir desendir (Barutçugil, 2001).

2.1.5. Çiçekli Necmettin Ebru

18. yy.da çiçekli ebru denemeleri başlamışsa da, bu tarz ebrular Necmettin Okyay'ın elinde gelişmiştir. Bu sebeple, Prof. Dr. Süheyl Ünver'in teklifiyle çiçekli ebrular "Necmettin Ebrusu" diye de anılır (Cansever, 1996)

3. SANAT VE PSİKOLOJİ

Sanat Psikolojisi, sanatın olgusal ve nesnel yanlarının araştırılmaya başlanması ile sanat eserinin / sanatın anlamı ve değerlendirmesi gibi, ilk bakışta eserden / sanattan elde edilemeyecek yanlarını araştırır (Erinç, 1998)

Sanat psikolojisi Weber" in de sözünü ettiği gibi ""Biz, Sanat Psikolojisi denilince, bir sanat yapıtının izlenilmesi ile yaratılması arasındaki ilişkilerin, bilinçaltı olayların ve bilinçli eylemlerin araştırılmasını anlıyoruz."" (Weber, 1995).

Sanatçının ve yaratma dürtülerinin bilinmesi; eserin bilinmesi ve anlaşılması durumlarının başlangıcıdır. Bu bağlamda eseri ve sanatçısını derinlemesine anlayabilmek adına sanatın psikolojik çözümleme yöntemlerine duyulan ihtiyaç açıklıkla görülebilmektedir.

3.1. Ebru Sanatında Renk ve Renklerin Psikolojik Anlamları

Renklerin psikolojik anlamları olduğu gibi simgesel anlamları da vardır. Bu simgeler günlük yaşamın bir parçası olarak her an karşımıza çıkmaktadır. Simgeler cadde ve sokaklarda, yiyecek, ilaç ve temizlik ambalajlarında yer almaktadır.

Renkler simgelediği anlamlar Sarı Dikkatli olma, hareket, çarpma, kayma Kırmızı Sevgi, mücadele, kan ve ateş, tehlike, ilaçta zehirli, sıhhi tesisatta sıcak Mavi İşletme düzeni, düşünce, organizasyon, sıhhi tesisatta soğuk Yeşil Sakinleşme, arzu, emniyet, memnuniyet, ilk yardım, serbest geçiş Turuncu Zenginlik, verimlilik, neşe Mor Huzursuzluk, mistisizm, derinlik Erguvan Asalet, ciddiyet, egemenlik Pembe Nezaket, tutuculuk, mecburiyet, çekingenlik Kahverengi Kararsızlık, ketumiyet, ciddiyet, sağlamlık (Frieling, 1954).

Beyaz; ışığı, ruhsallığı, umudu, kutsallığı, saflığı, temizliği ve iyiliği simgelemektedir. Siyah, şeytanın yanı sıra istikrarlılığı ve güvenirliliği simgelediği için en tartışmalı renklerden biridir. Umutsuzluğun ve yasin rengidir ancak gücü ve otoriteyi de temsil etmektedir (Friedmann, 2003) Renkler, taşıdıkları anlamlara ek olarak, sanatçının kendi duygularını da ifade edebilmektedir. Örneğin, Van Gogh'un doku ve rengi kullanım tarzı, çalışmalarındaki kuvvetli kişisel üslubunu göstermektedir. Van Gogh, çalışmalarının konusu olarak, rengi kullanırken; diğer sanatçılar rengi, bir objeyi betimleme aracı olarak kullanmışlardır. Van Gogh'un resimlerinde renk genellikle canlı, sıcak ve şiddetlidir (Öztuna, 2007)

4. SONUÇ

Geleneksel Türk ebru sanatı ve sanat terepisi alanında çalışmalar dünyada birçok sanat çevresi ve uzman tarafından uygulama alanı artarak devam etmektedir. Bu alanda yapılan bilimsel ve uygulamalı çalışmalar bize geleneksel sanat ve terapi çalışmalarının sadece uygulamada değil bilimsel veri potansiyelini de gösteren yaklaşımların bilimsel verilerini sunmaktadır.

Amerika Birleşik Devletlerinde Margaret Naumburg'un Walden okullarında aynı zamanda Montessori, Waldorf, Reggio Emilia, Doğada Aktivite eğitimi veren kurumlar, Doğa okulları, Orman okulları ve Helen Doron gibi ekol okullarda da sanat ve terapi uygulamaları devam etmektedir. Türkiye bağlamında baktığımızda yeni tanınmaya başlanılan bu uygulama giderek yaygınlaşmaktadır. Geleneksel Türk sanatlarımızın ise özünde hep var olan bu yaklaşım ise bize köklerimizden derinliğini bir kez daha hatırlatmaktadır.

Geleneksel sanatlarımızın her birinde insanın ruhuna hitap eden ve uygulayıcıda adeta kendisini var oluş anlamında sorgulamaya iten ve sonuçta birliğe kapı aralayan bir boyuta taşınması tesadüf değildir. Sanat terapisi ve yeni yaklaşımlar alanında uzman psikolog , psikiyatrlar ve sanat eğitimcileri tarafından yapılmaktadır.

Geleneksel Türk sanatlarımızın her alanında sanatın yeni yaklaşımlarını ve geleneksel sanatlarımızın farklı boyutlardaki yansımalarını konu edinmek önemli bir noktadır.

KAYNAKÇA

- Arrington D. (2001). B. Home is where the art is. USA: Charles C. Thomas, 35-40.
- Barutçugil, H. (1999). Renklerin sonsuzluğu. İstanbul: Ebristan Yayınları, 66-68.
- Barutçugil, H. (2001). Suyun rüyası ebru. İstanbul: Ebristan Yayınları, 104-105.
- Barutçugil, H. (2003). Ebristanbul. İstanbul: Ebristan Yayınları, 2.
- Baudelaire, C. (2003). Modern hayatın ressamı. (Çev. Ali Bertkay) İstanbul: İletişim Yayınevi, 56.
- Cansever, M. (1996). Ebru sanatı. Art-Dekor Dergisi, 150-152.
- Derman, U. (1977). Türk sanatında ebru. İstanbul: Ak Yayınları. 56.
- Derman, M. U. (1994). Ebrunun yapılışı ve çeşitleri. Bilim ve Teknik Dergisi, 316.
- Düzgünman, M. (2007). Mustafa Düzgünman ve ebru. İstanbul: Kültür A.Ş, 5-6.
- Dissanayake, E. (1992). Homo aestheticus: Where Art Comes From And Why. New York: Free Press.
- Elhan, S. (2004). Yapım yöntemleriyle ebru sanatı, Ankara: Murat Kitabevi, 22.
- Eriñ, S.M. (1998). Sanat psikolojisi' ne giriş. Ankara: Ayraç Yayınevi. 4.
- Friedmann, R. S. (2003). Mystery of color. Naples, Florida: L&M Publications.
- Frieling, H. (1954). Mensch farbe raum-angewandte farbenpsychologie. Münih: Callwey Verlag
- Junge, M. B., & Asawa, P. P. (1994). A history of art therapy in the united states. Mundelein, IL: American Art Therapy Association.
- Malchiodi, C. A. (1998). The art therapy sourcebook. Los Angeles: Lowell House.
- Mülayim, S. (1994). Sanata giriş. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 18.
- Öztuna, Y. (2007). Görsel iletişimde temel tasarım. İstanbul: Yorum Sanat Yayınevi.
- Rideal, L. (2018). Resimler nasıl okunur. (Çev: E. Nahum), (3. Baskı) İstanbul: YEM Yayınları, 7.
- Waller D. (1993). Group interactive art therapy. New York: Routledge
- Weber, J.P. (1995). Sanat psikolojisi. İlhan Cem Erseven (Çev.). Ankara: Ürün Yayınları, 11.

**БЕЛГІСІЗДІКТІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАСТАН КЕШІРУ ЖӘНЕ
ЭМОЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бапаева Сая Тілектесқызы.
психология мамандығының 1-курс докторанты
Тұран университеті,
Бапаева Мариям Курманғалиевна
психология ғылымдарының кандидаты., профессор м.а.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.
Қазақстан. Алматы.

Аңдатпа

Мақалада белгісіздікті кешірудің эмоциялы ерекшеліктеріне сипаттама беріліп, осы мәселені зерттеген ғалымдардың еңбектеріне жүйелі талдау жасалынды. Әр автордың белгісіздік ұғымына берген анықтамасы мен ғылыми тұрғыда берген тұжырымдарына да жан жақты сипаттама берілген. Сонымен қатар көрнекті психологтардың еңбектерінде депрессия кезіндегі белгісіздікке төзбеушіліктің әсері зерттелген. Бұл жайт күрделі өмірлік жағдайларда жағымсыз ойлар болған жағдайда ғана депрессияның дамуына әсер ететіні айқындалады. Бұл белгісіздік көзқарасының танымдық компонентінің маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеушілер белгісіздік жағдайында адамдарда түрлі жағымсыз эмоциялар пайда болуы мүмкін екендігін анықтаған. Осы орайда туындаған алуан түрлі жағымсыз эмоциялар және оны сәйкесінше ғылыми тұрғыда негіздеген ғалымдар жайлы мәліметті авторлар кесте түрінде беріп отыр (1-кесте).

Мақалада белгісіздіктің мотивациялық аспектілерінің ықпалы және оның адамдарды ынталандырады деп тұжырымдаған бірқатар ғалым психологтардың еңбектеріне сілтеме жасалынған. Мәселен, Дж.Каган белгісіздікті шешуге деген ұмтылысты мінез-құлықтың негізгі мотивтерінің біріне жатқызса, Фиске мен Мадди атты ғалымдар беймәлім, анықталмаған ақпараттар кейде адамдарды жиі қайталанатын стимулдарға қарағанда әлдеқайда көбірек мотивациялайтын белгілі бір ынталандыру құралы ретінде қарастырады.

Адамның мінез-құлқын белсендіруге біршама ықпал ететін "коллативті" немесе "салыстырылатын" айнымалылар түсінігін ғылымға енгізген Д.Е.Берлайнның теориясына сәйкес бұл терминдер қабылданатын ақпарат мазмұнының бұрыннан белгілі, ықтималды мәліметпен сәйкессіздігі аздау болатын салыстыру процестерінен өтетіндігін білдіреді. Ғалым коллативті айнымалылардың төрт түрін ұсынады: жаңалығы, белгісіздігі, күрделілігі және тосыннан пайда болуы яғни кенеттілігі.

Зерттеулерге талдау жасау барысында белгісіздік мәселесі адамның мінез-құлқын ынталандыратындығын дәлелдейді, алайда бұл мотивациялық теориялардың пайда

болуына ықпал еткен бірнеше ынталандырушы факторлардың бірі ғана. Мәселен, ақпараттық модель өз іс-әрекеттерінің тиімділігіне байланысты белгісіздікті барынша азайтуға мотивацияның әсерін төмендетеді, ал тәуекелді таңдау моделі оң өзін-өзі бағалауды барынша арттыруға бағытталған мотивацияның әсерінен туындайды. Атрибуттық модельге сәйкес, тұлға шешімі өзіне тиесілі болатын міндеттерді таңдауға бейім келеді.

Белгісіздік әрине жағымсыз эмоцияларды тудыруы әбден мүмкін, сондай-ақ тұлғаның өмір жағдайына, денсаулығына қауіп төндіруі де ықтимал. Осы тұрғыда белгісіздіктің тұлға тарапынан субъективті түрде қауіпті деп қабылдануы стрессогенді болуы түсінікті жайт. Ал адам үшін жағымсыз оқиғаны күту жағдайы осы оқиғадан да қиын болуы мүмкін. Осы орайда Г.Сельенің зерттеуіне сүйене отырып, болжанбайтын және басқарылмайтын оқиғалар болжанатын және басқарылатыннан жағдайлардан әлдеқайда қауіптірек болатынына анық көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: белгісіздік, стресс, мазасыздық, мотивация, стрессор, тұлғаның стресске төзімділігі, коллативті" немесе "салыстырылатын" айнымалылар.

Abstract

The article describes the emotional features of forgiveness of uncertainty and provides a systematic analysis of the work of scientists who have studied this issue. Each author's definition of the concept of uncertainty and scientific conclusions are also described in detail. In addition, the work of famous psychologists has studied the effects of intolerance on uncertainty in depression. It turns out that it only affects the development of depression in the presence of negative thoughts in difficult life situations. This shows the importance of the cognitive component of the uncertainty perspective.

Researchers have found that people can experience a variety of negative emotions under uncertainty. In this regard, the authors provide information in tabular form about the various negative emotions that have arisen and the scientists who have scientifically substantiated it accordingly (Table 1).

The article linked to the works of a number of scientists-psychologists, who concluded the influence of motivational aspects of uncertainty and its motivation for people.

For example, while J. Kagan attributes the desire to resolve uncertainty to one of the main motives of behavior, Fiske and Maddie consider unknown, unidentified information as a means of motivating tool that encourages people much more than repetitive insensitive.

According to the theory of D.E.Berline, who introduced the concept of "collative" or "comparable" variables into science, which have significant impact on the activation of human behavior, these

terms mean that the content of the received information goes through comparison processes in which the discrepancy with already known, probabilistic data is less significant.

The scientist suggests four types of collective variables: novelty, uncertainty, complexity and suddenness.

Research has shown that the problem of uncertainty motivates human behavior, but this is only one of the few motivating factors that have contributed to the emergence of motivational theories. For example, the information model reduces the effect of motivation to minimize uncertainty about the effectiveness of its actions, and the risk choice model arises from the effect of motivation to maximize positive self-esteem. According to the attribute model, a person tends to choose the tasks to which the solution belongs to him.

Uncertainty, of course, can cause negative emotions, as well as endanger a person's life and health. From this point of view, it is clear that a person's perception of uncertainty as a dangerous by a person is stressful. And for a person, the situation of expecting an unpleasant event can be even more difficult than this event. In this regard, based on the research of G. Sele, we can clearly see that unpredictable and unmanageable events are much more dangerous than predictable and manageable situations.

Keywords: uncertainty, stress, anxiety, motivation, stressor, personality stress tolerance, collaborative "or" comparable "variables"

Эмоциялар-бұл психикалық іс әрекетінің маңызды аспектілерінің бірі, олар адамның әлемге және өзіне деген көзқарасын тәжірибе түрінде көрсетеді. Олар адамға тигізетін жағымды немесе жағымсыз әсерлер туралы ақпаратты қамтиды. Эмоциялар жанжал, мазасыздық, көңілсіздік, стресс, ыңғайсыздық, шиеленіс сияқты психикалық жағдайларды біріктіреді.

Адамдарға белгісіздік ұнай бермейді және одан аулақ жүреді деген идеяны бірқатар танымал психологтар растаған болатын. Мәселен, Дж.Брунер "кез-келген оқиғаны санаттарға бөліп, анықтау мүмкін болмаған кезде, біз белгісіздіктің алдында қорқынышты сезінеміз" деп тұжырымдайды [1]. Е.Бартлетт субъектілердің кейбірі белгісіз жағдайларды жеккөрушілікпен қабылдайтынын айтады [2]. Сол мағынада Е.Толмен де объектілер мен оқиғаларға белгілі бір сәйкестілік беру қажеттілігі ретінде қарастырған позицияның қажеттілігін сезіну туралы жазды [3].

М.Д.Вернон "субъектілер белгісіз жағдайлардың құрылымы қалыптасқанға дейін ыңғайсыз және қанағаттанарлықсыз сезінеді" деп тұжырымдайды [4].

Когнитивтік психология тұрғысынан адам когнитивтік сәйкессіздіктің кез-келген түрін ұнатпайды және оны болдырмауға тырысады. Осы сәйкессіздікті жою үшін адам өзінің аттитюдтерін өзгерте алады. Л. Фестингердің айтуынша, диссонанс психологиялық

тұрғыдан ыңғайсыз болғандықтан, ол адамды сол диссонансты төмендетуге немесе бір келісімге келуге итермелейді. Бұл жағдайда адам диссонанс тудыруы мүмкін жағдайлар мен ақпараттан белсенді түрде бойын аулақ ұстауға тырысады [5].

Жалпы, осы бағыттың негізгі психологиялық теориялары бойынша адамдар табиғатынан сәйкессіздіктерді, тұрақсыздықты немесе қарама қайшылытарды ұнатпайды деген идеяға саяды.

С.М.Андерсен және А.Шварц еңбектерінде депрессия кезіндегі белгісіздікке төзбеушіліктің рөлі зерттелген болатын. Бұл фактор өмірдің жағымсыз жақтары туралы ойлар болған жағдайда ғана депрессияның дамуына әсер ететіні айқындалады. Бұл белгісіздік көзқарасының танымдық компонентінің маңыздылығын көрсетеді [6].

Сонымен, жоғарыда аталған зерттеушілер белгісіздік жағдайында әртүрлі жағымсыз эмоциялар пайда болуы мүмкін деп санайды Оны төмендегі кестеден көруге болады(1-кесте).

1-кесте. Белгісіздік жағдайында әртүрлі жағымсыз эмоциялардың пайда болуының зерттелінуі

Эмоциялы күйлер	Зерттеушілер
Белгісіздіктің алдындағы қорқыныш	J. Bruner
Жеккөрушілік	E.W. Bartlett
Дискомфорт, қанағаттанғыссыздық	M.D. Vernon
Сәйкессіздікті ұнатпау /incongruity/	C. Osgood and P. Tannenbaum
Тұрақсыздықты ұнатпау /imbalance/	F. Heider
Диссонансты ұнатпау /dissonance/	L. Festinger
Мазасыздық	G. Hofsted

20

Зерттеу жұмыстарына талдау жасау барысында белгісіздіктің мотивациялық аспектілері де барынша зерттелгені байқалады.

Ю.М.Забродин, В.В.Голубинов, D.E.Berlyne, J.Kagan, E.Liebhart, A.Jones, D.McClelland, H.Nelson және т.б. ғалымдар белгісіздік адамды ынталандырады деп тұжырымдаған болатын. Белгісіздікті субъективті бағалау қуатты белсенді факторлардың бірі ретінде ерекшеленеді [7]. Мәселен, Б.В.Зейгарниктің әйгілі эксперименттерінде [8] адамның аяқталмаған әрекеттерді аяқтауға ұмтылатындығы көрсетілген болатын (ал белгісіздік аяқталмағандықты білдіреді).

Фиске мен Мадди сынды ғалымдардың зерттеулері кейбір белгісіз әрі алуан түрлі ақпараттар адамды қайталанбалы стимулдарға қарағанда көбірек мотивациялайтын белгілі бір ынталандыру құралы қажет екенін көрсетті.

Мысалы, Дж.Каган белгісіздікті шешуге деген ұмтылысты (дұшпандық пен билікпен бірге) мінез-құлықтың негізгі мотивтерінің біріне жатқызады. Бір қызығы, мотивацияның басқа

көзі жетістік мотивін, Дж.Каган екінші ретті және белгісіздікті шешуге қызмет етеді деп тұжырымдайды. Ол белгісіздікті келесі жағдайлардың арасындағы сәйкессіздіктен туындайды деп есептейді:

екі білімнің;

білім мен тәжірибенің;

білім мен мінез құлықтың.

Дж.Каган бойынша белгісіздіктің басты қайнар көзі-болашақты болжай алмау. Оның моделіне сәйкес, адамдар кей жағдайларда белгісіздікке қарсы тұрса, бірде одан бойын аулақ ұстауға тырысады, ол копинг механизмдердің болуына және олардың саналы немесе бейсаналы қатысу мәніне байланысты [9].

Д.Е.Берлайнның мотивация теориясына сәйкес, адам нәтижесі анағұрлым белгісіз әрекеттерді қалайды, өйткені нәтиженің басталуы қазіргі белгісіздікті барынша азайтуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда әрекет нәтижесінің белгісіздігі неғұрлым үлкен болса, мұндай балама неғұрлым көп болса әрекеттің балама нәтижелері неғұрлым тең болады.

Д.Е.Берлайн адамның мінез-құлқын белсендіруге әсер ететін "коллативті" немесе "салыстырылатын" айнымалылар (ұжымдық вариациялар)" түсінігін енгізеді. Бұл термин қабылданатын ақпарат мазмұнының бұрыннан таныс, ықтималды ақпаратпен сәйкессіздігі аздау болатын салыстыру процестерінен өтетіндігін білдіреді. Ғалым коллативті айнымалылардың: жаңалығы, белгісіздігі, күрделілігі және тосыннан пайда болуы яғни кенеттілігі сияқты төрт түрін анықтайды.

Аталған сапалар Д.Е.Берлайн бойынша, "ынталандыру элементтері арасындағы салыстыруға немесе сәйкестендіруге байланысты болады (ынталандыру өрісінің бір уақытта әрекет ететін әртүрлі бөліктеріне немесе уақыт бойынша бөлінген ынталандыруларға жатады)" [10].

Коллативті айнымалылар "ынталандыру әлеуетіне" әсер ететін жағдайлардың маңызды тобын құрайды.

Мотивацияның әлеуеті ақпаратты іздеудің барлық ерекшеліктерін жинақтайтын болжалды шама, олар:

коллативті айнымалылар (жаңалық, белгісіздік, кенеттік, күрделілік);

аффективті ынталандыру;

күшті сыртқы ынталандыру;

ішкі қажеттілікті ынталандыру.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Д.Е.Берлайн мотивациялық мінез - құлықтың әрқилы түрлерін ажыратады-перцептивті қызығушылық, танымдық қызығушылық,

диверсиялық мінез-құлық және аутентикалық. Диверсиялық мінез-құлық кезінде субъект белгісіздіктің объектісі саналатын жеке көзден емес, "салыстырылатын қасиеттері" бар кез-келген көзден ынталандыруды қабылдауға бейімделеді. Ол іздеу нысаны субъективті белгісіздікке жол бермей, эстетикалық қанағаттандырады [11].

Либхарт моделіне сәйкес, әлдебір шындықтың түсініктемесін іздеудің мотивациясы бар белгісіздікке байланысты болып, төмендегідей екі фактормен анықталады:

түсіндіруге байланысты субъектіде пайда болатын белгісіздік сезімі;

белгісіздіктің төмендеуіне ие субъективті мәні.

К.Шнайдердің эксперименттеріне қатысқан субъектілер қиындықтың әртүрлі дәрежесіндегі міндеттерді өз бетінше таңдап, табысқа деген сенімділік дәрежесін бағалайды. Мұндағы субъективті белгісіздік пен субъективті ықтималдық ұғымдарының мазмұны бірдей болды. Өз зерттеуінде ғалым субъективті белгісіздіктің үш индикаторын қолданды:

шешім қабылдаудың ең ұзақ уақыты;

минималды сенімділік;

жетістіктің шкаласы ықтималдығы 0,5-ке тең.

Зерттеуші алған мәліметтер жоғарыда аталған субъективті белгісіздіктің барлық көрсеткіштері 0,5-ке тең объективті ықтималдылықты асыра бағалайтындығын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл тек өз табыстары мен сәтсіздіктеріне қатысты ықтималдылықты бағалауға ғана тән, ал кездейсоқ оқиғаларға қатысты қайта бағалау дерлік байқалмайды [12].

Кейбір нәтижелерді қорытындыласақ, әртүрлі зерттеулердің жоғарыда келтірілген деректері белгісіздік адамның мінез-құлқын ынталандыратындығын дәлелдейді, бірақ бұл көптеген мотивациялық теориялардың пайда болуына ықпал еткен бірнеше ынталандырушы факторлардың бірі. Мысалы, ақпараттық модель өз іс-әрекеттерінің тиімділігіне байланысты белгісіздікті барынша азайтуға мотивацияның әсерін төмендетеді, ал тәуекелді таңдау моделі оң өзін-өзі бағалауды барынша арттыруға бағытталған мотивацияның әсерінен туындайды. Атрибуттық модельге сәйкес, тұлға шешімі өзіне тиесілі болатын міндеттерді таңдауға бейім келеді.

Белгісіздік жағдайында адамдардың стресстік күйге түсуі, басынан түрлі эмоциялық жағдайларды өткізуі көптеген зерттеулерде анықталған. .

Эмоциялар психологиясының даму болашағын қарастыра отырып, В.К. Вилюнас эмоционалды құбылыстар проблемасында "стресс" термині өзінің белгісіздігімен ерекшеленетінін айтады. Р. С. Лазарустың пікірінше, кейбір авторлар "стресс" терминін сәйкес құбылыстарды атау үшін басқалары "жанжал", "мазасыздық", "фрустрация" немесе"

қорғаныс реакциясы" сынды терминдерді қолданады [13]. Пайда болған теориялық қиындықтар адам күйзелістерінің әлемі, субъективті феноменология біртіндеп мінез-құлық немесе физиологиялық көрсеткіштермен қатар толыққанды деректер көзі ретінде қарастырыла бастады.

Жоғарыда айтылғандай, белгісіздік жағымсыз эмоциялар тудыруы мүмкін және жеке адамға қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан, оның тұлға тарапынан субъективті түрде қауіпті деп қабылдануы стрессогенді болады. Сонымен қатар, адам үшін жағымсыз оқиғаны күту жағдайы осы оқиғадан да қиын болуы мүмкін. Г.Сельенің зерттеуі болжанбайтын және басқарылмайтын оқиғалар болжанатын және басқарылатыннан гөрі қауіпті екенін көрсетті. Қазір біздің қоғамда жұмыссыздар осындай жағдайда деуге болады. Л.Пельцманның еңбегінде жұмыссыздар арасында аурулар мен жазатайым оқиғалардың жоғары жиілігін анықтайтын үлкен статистикалық материал көрсетілген [14]. Е.Г.Луковицкаяның зерттеулері бойынша жұмыспен қамту орталықтарының бірінде сұхбаттасқан жұмыссыздардың көпшілігі қолайлы жұмыс табуға байланысты белгісіздік жағдайына тап болғанын атап өтеді. Жұмыс адам үшін аса маңызды дүние, ол - реттегіш белсенділік, қаржылық қолдау және, ең бастысы, белгілі бір әлеуметтік араласу ортасы және өзін - өзі тану мүмкіндігі, демек адам үшін маңызды қажеттілікті қанағаттандыру түрі [15].

Алайда, мәселенің екінші жағы бар екеніне назар аудару керек. Л.В.Куликов, Л.Пельцман сынды бірқатар зерттеушілер атап өткендей, кез-келген үлкен жетістікке стресссіз жету екіталай. Кез-келген мәселені шешу күш-жігерді, физикалық немесе ақыл-ой күшін қажет етеді, демек ол белгілі бір дәрежеде стресске ұшыратады. Сонымен бірге адамдардың кейде жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізетіндігін де естен шығаруға әсте болмас.

Жалпы, Л.В.Куликов, Л.Пельцман стресстік жағдайларға реакция келесі факторларға байланысты деп атап көрсетеді:

жағдайдың стрессогендігі (тұлға үшін мәні);

мотивация;

антистрессорлардың болуы (сүйікті ісі, қызметкерлердің көзайымы болуы, демалыс, денсаулық және т. б);

стрессордың әсеріне жұмылдырудың адекватты дәрежесі.

Мұндағы стресске төзімділік бірқатар өлшемдер бойынша бағаланады.

Стрессордың ең жоғары күшіне төзімділікті бағалау.

Психиканың қажетті қайта құрылуының стрессорлық қысымның өсу қарқынына сәйкестігін бағалау.

Ұзақ әсер ететін қолайсыз факторларға төзімділікті бағалау

Стрестің жағымсыз салдарының жойылу жылдамдығы және қалпына келтіру процестерінің тиімділігі бойынша тұрақтылықты бағалау.

Ұзақтығы мен қарқындылығы белгілі бір мәннен асатын қайсыбір бір стресске сезімталдық бойынша тұрақтылықты бағалау.

Сондай-ақ, стресске төзімділіктің маңызды факторларының бірі - "адамның психологиялық мәдениетінің деңгейін сипаттайтын психологиялық құзіреттілігі. Әлеуметтік тәжірибемен бірге ол стресстік жағдайдағы бейімделу процестерінің нақты формаларын анықтайды" [16].

Белгісіздіктің стресстік дәрежесі тұлға немесе табиғат үшін маңыздылығын мойындаудан бастап, "шындыққа философиялық көзқарас" оның "төзімсіздігіне" дейін әртүрлі қабылданады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Bruner J.S. A study of thinking. Goodnow J.J. Science Editions, N.Y. 1967.
2. Burtlett F.C. Remembering. - Cambridg, Cambridg University Press, 1932.
3. Tolmen E.C. A psychological model. In: Toward a General theory of Action, eds T. Parsons and E.A. Shils, Harvard University Press, Massachusetts. - p. 279-361.
4. Vernon M. D. A further study of visual perception. Cambridge University, 1952.
5. Festinger L. A theory of cognitive dissonance. Evanston, IL: Row Peterson, 1957. - 313 p.
6. Andersen S.M., Schwartz A.H. Intolerance of ambiguity and depression: a cognitive vulnerability factor linked to hopelessness//Social. Cogn.- 199210, №3.
7. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. - М, 1983. - 368 с.
8. Зейгарник Б.В. Теория личности К. Левина. - М. : МГУ, 1981 .-117с.
9. Kagan J. The measurement of overt aggression from fantasy//Journal of Abnormal and Social Psychology.- 1956.-№ 52.
10. Berlyne D.E. Conflict, Arousal and Curiosity. N.Y., 1960.
11. Берлайн Д.Е. Любознательность и поиск информации//Вопросы психологии.- 1966. -No 4.- С.54-60.
12. Schneider K., Heckhausen H. Subjective uncertainty and task preference.- In: H.I.Day(ed.). Advances in Intrinsic Motivation and Aesthetics. N.Y., 1981.
13. Shaffer D.R., Hendrick C, Régula C.R and Freconna J. Intolerance effects of ambiguity tolerance and task effort of dissonance reduction//.!, of Personality.- 1973.- № 4L - P.224-233.
14. Пельцман Л. Стрессовые состояния у людей, потерявших работу//Психол. журн.- 1992.-Т.13.-Х2 1. -С.126-130.
15. Луковицкая Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 1998.
16. Куликов Л. В. Личностный фактор в преодолении стрессам//Экспериментальная и прикладная психология. - вып. 14, СПбГУ, 1995. - с. 92

НАИМЕНОВАНИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЕЙ ЭПИЧЕСКОГО ГЕРОЯ

Мухатаева Ардак Жанбырбаевна,
Кандидат филологических наук,
Сениор- лектор Алматы, Казахстан

Аннотация.

В статье рассматриваются наименования принадлежностей воинского снаряжения. Они составляют определенный пласт лексики, часть которой продолжает бытовать в современном казахском языке. Проводится этнолингвистическое объяснение военной лексики казахского эпоса, при этом привлекаются внеязыковые (исторические, этнографические, фольклорные) данные, которые позволяют глубже проникнуть в этимологическую природу терминов и терминосочетаний и вскрыть закономерности их структурно-семантического развития, выяснить общетюркский фонд этих слов и истоки заимствованных лексем, также определить хронологические рамки и сферы их бытования. В статье используются принципы этнолингвистического и системно-структурного описания лексико-семантических групп казахского эпоса в сфере материальной культуры.

Ключевые слова: эпос, военная лексика, этимология, семантика, этнолингвистика

25

EPIC HERO ACCESSORIES

Dr. Mukhataeva Ardak Zhanbyrbayevna
Candidate of Philological Sciences
Satpayev University Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article describes the names and details of the military accoutrements. They constitute a certain stratum of vocabulary, some of which continues to prevail in the modern Kazakh language. Ethnolinguistic explanation of the Kazakh epic military vocabulary was conducted with the involvement of extralinguistic (historical, ethnographic, folklore) data that allows interpenetrate into the nature of etymological terms and their combinations, reveal patterns of their structural and semantic development, find common Turkic foundation and the origins of these words, and source of borrowed lexical items, also determine the chronological framework and scope of their existence. The article draws on the principles of ethnolinguistic and system and structural description of the lexical-semantic groups of Kazakh epics in the field of material culture.

Keywords: epic, military vocabulary, etymology, semantics, ethnolinguistics.

Предыстория и цель. На современном этапе развития исследование казахского языка, в том числе языка эпических произведений представляет большой интерес для науки. Объектом изучения в данной статье являются наименования принадлежностей эпического героя. По данным казахского эпоса (в дальнейшем – КЭ) к ним относятся: **оқ** «стрела», «пуля», **жебе** «наконечник стрелы», *перен.* «стрела», **қорамсақ** «налучник», «вид колчана», «чехол для стрел», **кылшан** «чехол для стрел лука», **кынап** «ножны», «чехол для меча, шашки, сабли», **кісе** «кожаный чехол на ремне для хранения разных предметов», **оқшантай** «пороховница» и др.

Материалы и методы. **Қорамсақ** «колчан» - неотъемлемая часть воинского снаряжения батыра. В языке КЭ қорамсақ употребляется довольно часто в качестве постоянного атрибута **садақ** «лук», в котором, обычно, носят заранее изготовленные стрелы для лука: *Қорамсаққа қол салды, Бір салғанда мол салды... - «(Он) засунул руку в колчан так, чтобы достать много стрел»* [1,с.123].

По данным КЭ, колчан вмещал до 160 стрел. Например, в «Ер Тарғыне» говорится: *Қорамсақтағы жүз алпыс кез оғын жалғыз доғал оқпенен атып уатайын... - «Одной тупой стрелой раздроблю-ка я сто шестьдесят стрел с гранеными наконечниками в его колчане»* [2,с.20].

Разновидностей **қорамсақ** не отмечается. В КЭ и других фольклорных источниках его синонимами выступают **кылшан** и **қалша** в значении «колчан».

Қорамсақ «колчан» интересно в этимологическом отношении. Ученые полагают, что это слово поддается членению на **қорам** и **сақ**.

Как отмечено нами [3,с.146] (при разборе **садақ** «лук»), лексема *сақ, имеющая корреляты ***йак//*жақ//*сақ//*йай//*жай//*сай**, является наименованием лука, употребляющаяся по сей день в ряде тюркских языков. Это не вызывает возражений. Что касается первого компонента ***қорам**, то его этимология пока не ясна. Можно предположить, что согласно закономерности функциональной семантики, **қорам** означал предмет, служивший чехлом для стрел и удобный для ношения на поясе или через плечо во время похода и сражения.

В таком случае **қорам** можно сблизить с лексемой **құрым** (киіз) «плотно сбитая из черной шерсти и закопченная кошма», из которой, видимо, прежде изготавливали колчаны для стрел. В слове **қорам** можно увидеть **құрам** (< *құра* «составлять, складывать» + аффикс = м. Ср. **орам** < *ора* «обвертывать» + аффикс = м).

Однако такое мнение противоречит иной форме этого же слова, например, в узб. **қурумта** и *ккалт.* **қоламса** «колчан».

Одним словом, этимология слова **қорамсақ** нуждается в уточнении.

Қылшан «колчан» и **қалша** «колчан» - в одинаковой степени являются синонимами **қорамсақ** («колчан»). Факты именования одного и того же предмета воинского снаряжения двумя и более словами в языке КЭ и других фольклорных произведениях встречаются. Такие синонимы, видимо, относятся к разным эпохам или объясняются влиянием различных источников. Например: *Қарагайдан садақ будырып, Қылшанымды сары жүн оққа толтырып...* – «связав себе лук из лиственницы, наполнив свой колчан стрелами с оперением из желтой шерсти» [4,с.56]. *Қырық қалшасы жанында, Қату жанжал салыпты ...* - «сорок колчанов при нем, он затеял смертельное сражение».

Қылшан и **қалша** этимологизируются на основе тюркских языков. **Қылшан**, по утверждению А.Т.Кайдарова, восходит к **қыл** «конский волос» и форманту **=*шан** (<=шын//=шін), встречающемуся в производных основах, как **көгаршын**, **бүлдіршін**, или к самостоятельному слову **шан** в значении «посуда», «тара», «футляр», «чан». Ср. **шанаш** «бурдюк», **шанақ** «ящик над жерновом мельницы», «глазная впадина» и др. [5,с.31-32].

Итак, сочетание **қыл** и **шан** передает значение «чехол, сплетенный из конских волос», что вполне соответствует назначению и первоначальному внешнему облику предмета – торбообразному футляру из плетенных конских волос. Есть и другая этимология **қылшан**. Так, Г.Г.Мусабаев возводит его к **қол** (в значении «войско», «воин») и **шан** (в значении «колчан») [6,с.38]. Бесспорно то, что **қылшан** был заимствован русским языком не позже ХУІв. в форме **колчан** [7,с.298].

Форма **қалша** «колчан» допускает разные предположения. Одно из них – что это модифицированный вариант **қылшан**, в котором осуществились переход гласного [ы] в [а] и выпадение конечного согласного [н].

Выясняется наличие в тюркских языках (в языке КЭ отсутствует) еще одного синонима приведенных слов – **кешіг**. Эта лексема отмечается в языке енисейских памятников : *altunliq kesiq belimka bantim* – « я повязал золотой колчан себе на поясицу» [8,с.81]. Приведя этот пример, А.Т.Кайдаров утверждает, что **кешіг** в настоящее время не поддается четкой дефиниции [9,с.30].

Таким образом, из четырех функционировавших в тюркских языках в разные периоды синонимов (**қорамсақ**~ **қылшан**~ **қалша**~ **кешіг**) первые два, особенно **қорамсақ**, получили широкое употребление в эпических произведениях казахов, а последние – относительно редки, но бытуют в исторических романах как архаизмы.

Оқшантай «пороховница», «патронташ», «чехол для принадлежностей ружья (пороха, дроби, гильзы и др.)». Например: *Оқшантайын байланып, Мойнына мылтық салады...* - «привязав пороховницу (к поясу), перекинул через плечо ружье» [10,с.21].

Появление **оқшантай** в быту казахов, вероятно, связано с использованием огнестрельного оружия, так как в этом специальном чехле воины-батыры и охотники могли хранить и носить все необходимые для ружья принадлежности. **Оқшантай**, как подсказывает эпический контекст, обычно прикреплялся к поясу рядом с **дэндеку** в комплексе предметов, входящих в **кісе**.

Этимологию **оқшантай** мы трактуем как сочетание трех элементов: **оқ** «пуля» + **шан** «чехол» + **тай** – уменьшительный словообразовательный аффикс. То, что корень ***шан** в прошлом и в ряде современных тюркских языках выражает понятие «чехол, посуда, сосуд, емкость» не вызывает сомнений (см. при разборе лексемы **қылшан**). От **шан** в ряде языков образованы производные основы: *каз.* **шанақ** : 1) «бурдюк, посуда из выделанной кожи», 2) «коробочка», «коробочка хлопчатника»; *шанаш* «бурдюк»; *кирг.* **чанақ**: 1) «глазная орбита; глазная впадина», 2) «коробочка хлопка»; 3) «стручок бобовых»; 4) диал. «вертикальная часть могильной ямы»; *чанаң* «бурдюк из прокопченной козлиной шкуры»; *уйг.* **чан** «чан», **чанақ** «глазная впадина, глазная орбита»; «ящик, куда сыплется мука из-под жернов»; *чанаң* «бурдюк»; «мех» и др.

Дэндеку // **дэндэку** «кожаный чехол для хранения разных предметов, необходимых человеку», носится с левой стороны на ремне в комплексе с **кісе**. Иначе говоря, **дэндеку** // **дэндэку** является составной частью **кісе**; он обычно красочно оформляется и считается также предметом украшения. Об этом говорят следующие строки Абая: *Үлкен кісе жанымда жез салдырған, Шақпағым, дэндекуім жарқ-жұрқ етіп...* - «на поясе у меня большое кісе, огниво и с блестящей отдельной дэндеку».

В других эпических произведениях **дэндеку** приводится также как обозначение кожаного чехла, но уже для хранения инструментов ювелира или кузнеца. Ср.: *Ұстаның дэндекуі , балғасы да, Құдайым ұстаға күн салмасын да...* - «у мастера-кузнеца есть и чехол (для инструментов) и молоток, но не дай бог быть зависимым от него» [11,с.182].

Этимология **дэндеку** не совсем ясна. Т.Байжанов объясняет, что это чагатайское слово, состоящее из компонентов **дэн** в значении «колчан», «чехол для наконечников» и ***дэку** // ***деку** в значении «наконечник без остова стрелы» [12,с.95]. Нам не удалось проверить эту этимологию по языковым источникам. Но она представляется вероятной.

Кісе в одном случае выступает как «комплекс принадлежностей на поясе», в другом – как синоним **дэндеку** или **оқшантай**, а в третьем – как «карман», «чехол в виде кармана». В «Толковом словаре казахского языка» [13,с.436] оно определяется как иранское заимствование в значении «кожаная сумочка на поясе». В киргизском – точно так же: *кисе ир.* 1) этн. «мешочек из кожи на поясе (который служил для ношения кремня, огнива и т.п.)»; 2) «в сочетании **кисе кур** ременный пояс и нанизанные на него разного рода

мешочки: ножны для ножа, мешочек для огнива и т.п.»; 3) *южн* «карман»; 4) «закрытый патронташ» [14,с.389].

Результаты. Выясняется, что **kise**, действительно, древнеиранское слово, вошедшее в тюркские языки еще во времена Ахмеда Югнаки (XIIIв.) [kisa] «кошель, мошна» [15,с.310], приобретшее в них ряд близких друг другу значений, которые варьируются даже внутри одного того же языка. В таджикском языке **киса** просто «карман», отсюда **кисабагал** «боковой карман», **кисакамар** «карман», «кошелек, прикрепленный к поясу» [16,с.187]. Исходя из этого факта, мы считаем, что рассмотренные выше семантическое поле слова **kise** («кожаный чехол», «карман», «кошелек», «ремень с кошельком», «комплекс предметов на ремне» и др.) вполне закономерным.

О широком распространении **kise** в быту казахов говорит наличие ряда устойчивых сочетаний: **kise кемер** «кожаный чехол на ремне», *перен.* «портупья»; **kisesin мойнына салу** «досл. «повесить на шею кесе» (в знак просьбы, умоления о чем-либо); **kisesinen басу** «наступить на хребет»; **Kisi болар бала kisesinen белгілі** «ребенка, который добьется чего-нибудь в жизни, видно по его ремню с чехлом» и др.

Қынап и **қын** как синонимы употребляются в значении «ножны», «чехол для сабли, шашки, меча, кинжала, ножа» (в КЭ иногда в этом значении употребляется также сочетание **қылыштың қабы** ДОСЛ. «чехол для меча»). Иногда **қынап** и **қын** подвергаются семантической дифференциации: **қынап** выступает чаще в качестве чехла для сабли, шашки, меча, а **қын** – для кинжала и ножа. Длинный (в длину клинка, лезвия) желоб чехла в КЭ **қынаптың сабы** (досл.«ручка», «рукоятка чехла»). Обычно чехол у верхней части имеет специально выдолбленное место (примерно длиной 10-15см) для держания рукой при вкладывании и вытаскивании клинка. Это место в КЭ **ұстар жері** «место для держания». Ср. *Қынабының сабы алтын, Ұстар жері тағы алтын...- «желоб чехла из золота, место для держания – также из золота»* [17,с.68].

Қын «ножны» по сравнению с **қынап** имеет меньший размер и предназначается для хранения (безопасности) в основном кинжала, ножа и маленького охотничьего ножа – **кездік**.

Как **қынап** (вместе с шашкой, саблей, мечом), так и **қын** «вместе с кинжалом, ножом и ножичком) обычно носят на поясе с левой стороны или прикрепляются к ремню специальным ремешком: *Қынабынан суырды Қиялай тартып қылышты...- «из ножен вытащил меч размахом руки»* [18,с.40].

О том, что **қынап** и **қын** – синонимы, может подтвердить существующая в языке пословица: *Өткір қылыш қында жатпас - «острый меч не лежит в ножнах»*, *перен.*

«храбрый воин не сидит дома, когда идет сражение». В КЭ встречается также сабля (кылыш, селебе и кинжал), которые носят без ножен, в обнаженном виде,

Қынап восходит к арабскому [ғелаф] «ножны, футляр, чехол» [19,с.105].

Солидный комплект принадлежностей воинского снаряжения эпического персонажа вызывает естественный вопрос: было ли обязательно их наличие и одновременное пользование ими? Судя по назначению каждой из этих принадлежностей снаряжения, многие из них должны были быть при воине, составляя необходимый для наступательного и оборонительного боя комплект.

Однако эпический контекст не всегда дает конкретное указание о наличии или отсутствии в комплексе снаряжения тех или иных принадлежностей. Ясно лишь, что к числу обязательных должны быть отнесены: **оқ** «стрела» (с ее наконечником **жебе**), «пуля» (при наличии ружья), **қорамсақ** «налучник», «вид колчана», **қынап** или **қын** «ножны» (при наличии сабли, меча, кинжала, ножа), **оқшантай** «пороховница» «патронташ» (при наличии ружья), **дәндекү** «кожаный чехол», **кісе** «комплекс принадлежностей на поясе воина» и др. Что касается **қорамсақ** и **кылшан**, имеющих одно и то же значение (чехол для стрел), то они, видимо, являются разными номинациями одного и того же предмета воинского снаряжения.

Заклучения. В отношении хронологической последовательности появления этих предметов эпический контекст не дает никаких сведений. Они встречаются во всех эпических произведениях, следовательно, во все периоды бытования казахского эпоса.

Таким образом, результаты исследования языка казахского эпоса могут быть использованы при разработке спецкурсов, в оптимизации преподавания казахского языка в высших учебных заведениях, а также оказаться полезными в лексикографической и переводческой практиках.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Қобланды батыр - Алматы:1957. - 186б.
2. Ер Тарғын. - Алматы:1957.- 80б.
3. Мухатаева А.Ж. Военная лексика казахского эпоса в этнолингвистическом освещении // Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы обучения профессиональному языку: нынешнее состояние и перспективы», 9-10ноября, 2011г. ,г. Алматы - Алматы: Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ,2011.- С.144-148.
4. Алдаспан (ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы).- Алматы:1970.- 279б.
5. Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение//Известия АН КазССР. Сер.общественная.1973. №6. С.25-34.

6. Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык. Лексика. – Алма-Ата:Наука,1959.- 141с.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.,1967. Т.2 – 671с.
8. Древнетюркский словарь. – Л.,1969.- 676с.
9. Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение//Известия АН КазССР. Сер.общественная.1973.№6.С.25-34.
10. Алпамыс батыр. - Алматы:1957.- 134б.
11. Алдаспан (ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы).- Алматы:1970.- 279б
12. БайжановТ. Қару-жарак атаулары//Қазақстан мектебі, 1972. №11 - Б.93-97.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: 1980. Т.5 – 640б.
- 14.Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.,1965.-973с.
15. Древнетюркский словарь. – Л.,1969.- 676с.
16. Таджикско-русский словарь. – М.,1954.-789с.
17. Қобланды батыр - Алматы:1957. -186б.
18. Ер Тарғын. - Алматы:1957.- 80б.
19. Бекмұхаметов Е.Б. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы: 1977. – 199б.

REFERENCES:

1. Koblandy batyr-Almaty: 1957. - 186b.
2. Male Targyn. - Almaty: 1957. - 80B.
3. Mukhatayeva A. zh.military vocabulary of the Kazakh epic in ethnolinguistic translation // international scientific and practical conference "Actual problems of teaching a professional language: current state and prospects", November 9-10, 2011 ,Almaty-Almaty: Kazntu named after K. I. Satpayev,2011. - pp. 144-148.
4. Aldaspan (collection of works of Kazakh poets, zhyrau of the XY-XYIII centuries).- Almaty: 1970. - 279b.
5. Kaidarov A. T. armor and warrior-hero in the Kazakh epic and their ethnolinguistic statement // Izvestia an Kazssr. Ser.the public.1973. No. 6. pp. 25-34.
6. Musabaev G. G. modern Kazakh language. Vocabulary. - Alma-Ata: Nauka,1959. - 141C.
7. Fasmer M. Etymological Dictionary of the Russian language. - Moscow, 1967.T. 2-671s.
8. Drevneturksky slovar. - L.,1969. - 676с.
9. Kaidarov A. T. armor and warrior-hero in the Kazakh epic and their ethnolinguistic statement // Izvestia an Kazssr. Ser.the public.1973. No. 6. pp. 25-34.
10. Alpamys batyr. - Almaty: 1957. - 134b.
11. Aldaspan (collection of works of Kazakh poets, zhyrau of the XY-XYIII centuries).- Almaty: 1970. - 279b
- 12.Baizhanovt. Names of Weapons // School of Kazakhstan, 1972.No. 11 - pp. 93-97.
- 13.Explanatory Dictionary of the Kazakh language. - Almaty: 1980.T. 5-640b.

14. Yudakhin K. K. Kirghizsko-Russian dictionary. Moscow, 1965. - 973s.
15. Drevneturksky slovar. - L., 1969. - 676c.
16. Tajik-Russian dictionary. Moscow, 1954. - 789s.
17. Koblandy batyr-Almaty: 1957. - 186b.
18. Male Targyn. - Almaty: 1957. - 80B.
19. Bekmukhametov E. B. Arabic-Persian words in the Kazakh language. - Almaty: 1977 – - 199b.

Тарих пәнінің мұғалімі Әділхан Динура
Экология ғылымдарының кандидаты Бейсекенова Жанар Сарсембековна
Алматы қаласының жоғары медициналық училищесі Алматы, Қазақстан

Түйіндеме: Халықаралық туризм - бұл өте күрделі және сирек кездесетін құбылыс. Бәрімізге белгілі, мемлекеттің сыртқы экономикалық байланысы айырбастың әр түрлі формалары арқылы іске асады; аманат кассасындағы ақша, шетелдік салымдар, халықтардың көшіп-қонуы, мәдениет төңірегіндегі айырбас, сауда қызмет көрсету және тағы басқалар. Халықаралық туризм - қазіргі кезеңде мемлекеттердің ішкі және сыртқы экономикалық-әлеуметтік дамуы мен әлемдік экономиканың, сыртқы сауда, халықаралық қатынастардың нығаюына әсер етеді. Сыртқы экономикалық байланыстар, шетелдік инвестиция, миграция, қаржы саласы, сауда, мәдени-тарихи байланыстар, бір-бірімен іс-тәжірибе алмасу арқылы жүзеге асырлады. Кез-келген мемлекеттің ішкі және сыртқы экономикалық дамуы мемлекеттің қаржы айналымы мен сауда қатынастарына байланысы айқындалады. Халықаралық туризм туристік іс-әрекеттің жан-жақты салаларының дамуы мен ерекшеленеді. Халықаралық рынокта туристік қызмет түрлерінің сұранысқа ие болуы, ондағы қызмет түрлерінің (тамақтану, қону, экскурсиялық іс-әрекеттердің) әлемдік деңгейге сәйкес болуы халықаралық туризмнің дамуын айқындайды. Қазіргі уақытта халықаралық туризмді ұйымдастырудың жаңа формалары қалыптасты. Туристік фирмалар мен тур агенстволардың қызметінің бәсекелестігі мен көлік қызметінің дамуы, жарнамалық және ақпараттық іс-әрекеттің сұранысқа сәйкес болуы қамтылды. Халықаралық туризм халықаралық қатынастардың бір саласы болғанымен сыртқы экономикалық байланыста өзіне тән өзгешелік пен ерекшеленеді. Туризм дамыған аймақтағы туристік рекреациялық ресурстар экономикалық-әлеуметтік тұрғыдан маңызды деп саналады.

Кілт сөздер: Халықаралық туризм, Жібек жолы, туристік фирма, халықаралық қатынастар, миграция.

THE IMPACT OF THE GREAT SILK ROAD ON TOURISM DEVELOPMENT**History teacher Adilkhan Dinura****Candidate of Ecological Sciences Beisekenova Zhanar Sarsembekovna**

The higher medical college of the city of Almaty, Kazakhstan

Abstract: International tourism is a very complex and rare phenomenon. As we all know, the Foreign Economic Relations of the state are realized through various forms of exchange; money in the cash register of the Amanat, foreign investments, migration of peoples, exchange around culture, trade services and much more. International tourism-at the present stage, it affects the domestic and foreign economic and social development of states and the strengthening of the world economy, foreign trade, and international relations. It is carried out through foreign economic relations, foreign investment, migration, financial sphere, trade, cultural and historical ties, exchange of experience with each other. The internal and external economic development of any state is determined by the relationship of the state to financial turnover and trade relations. International tourism is distinguished by the development and development of comprehensive areas of tourist activity. The demand for types of tourist services on the international market, the compliance of their types of activities (food, boarding, excursion activities) with the world level determine the development of international tourism. Currently, new forms of International Tourism Organization have been formed. Competition in the activities of travel agencies and tour agencies and the development of transport services, compliance with the requirements of advertising and information activities were covered. Although international tourism is one of the branches of international relations, it has its own peculiarities and distinctive features in foreign economic relations. Tourist and recreational resources in the region where tourism is developed are considered economically and socially significant.

34

Keywords: international tourism, Silk Road, travel agency, International Relations, migration.

Туризм әлемдік экономикада маңызды орын атқарады. Дүниежүзілік туристік Ұйымның (ДТҰ) деректері бойынша ол әлемдегі жалпы ұлттық өнімнің оннан бір бөлігін, халықаралық инвестицияның 11% пайыздан астамын, әлемдік өндірістің әрбір 9-шы жұмыс орнын қамтамасыз етеді. Бүкіләлемдік туристік ұйымның болжамы бойынша ХХІ ғасырда туристік индустрияның өсуі артады және 2020 жылы әлемдегі туристік саяхаттардың саны бірнеше есе артады.

Туризмнің қазіргі индустриясы табысы жоғары және серпінді дамып келе жатқан халықаралық сауда сегменттерінің бірі болып табылады. 1999 жылы халықаралық туризмнің үлесі экспортқа шығарылатын дүниежүзілік табыстың 8% пайызын, қызмет көрсету секторы экспортының 37% пайызын құрады. Туризмнен түскен табыс мұнай, мұнай өнімдері және автомобиль экспортының табысынан кейін тұрақты үшінші орында келеді.

Туризм мемлекеттің экономикалық аудандарына белсенді әсер етеді. Туризм саласы қызмет көрсету, жол көлігі, сауда, коммуналдық – тұрмыстық, мәдени, медициналық қызмет көрсетуді дамытумен және әлеуметтік жағдайларды дамытумен тығыз байланысты. Қазіргі таңда туризм әлемдік экономикада басты орында және әлемдегі ең пайда көп түсіретін бизнес түріне жатады. Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алған жылдардан бастап туризмді дамыту жұмыстары жандануда. 1991 ж ҚР Президентінің еліміздегі туристік ұйымдардың жұмысын реттеу туралы «Туризм, дене шынықтыру және спорт Министрлігін құру туралы» үкім шығарып 1992ж «Туризм туралы» Заңы қабылданды. 1993ж ДТҰ мүше болып қабылданды. Осыдан бастап Қазақстан әлемдік туристік қоғамдастықтың бір бөлігіне айналды, яғни халықаралық туризмді дамытудың жолы ашылды. 1994ж қазан айында дүниежүзілік туризм ұйымының Ташкенттегі мәжіліс жұмысына Қазақстан мүше ретінде қатынасты. Осы кезеңнен бастап елімізде сыртқы туризм дами бастады. 1997 жылы «Қазақстан Республикасында Ұлы-Жібек жолындағы туризмнің инфрақұрылымын дамыту бойынша Бүкіләлемдік Туристік Ұйым мен ЮНЕСКО жобасын, түркі тілдес мемлекет басшыларының Ташкент декларациясын жүзеге асыру туралы» және 1998 жылдың 27 ақпанында «Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендету, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау және сабақтастыра дамыту, туризм инфрақұрылымын жасау» атты Қазақстан Республикасының Мемлекеттік бағдарламасы туралы қабылданған Жарлықтары халықаралық туризмді дамытуда маңызды рөл атқарды. Сонымен бірге еліміздегі туристік қызмет инфрақұрылымын дамыту мен тарихи қалаларды жаңарту, тарихи мұраларды жандандыру бойынша ғылыми және өндірістік әлеуеттерді біріктіру, жеке тұлғалар мен ұйымдардың өзара әрекетін қамтамасыз етуін анықтау бағытында жұмыстар «Жібек жолы - Қазақстан» Ұлттық ашық акционерлік компаниясына міндеттелген болатын. Осыған байланысты елімізде туризмді дамытудың барлық бағыттары қамтылды. Қытайдан бастап Жерорта теңізіне дейінгі аралықта Еуразияны кесіп өткен Ұлы Жібек керуен жолының Қазақстан үшін орны ерекше.

Еуразия мен Оңтүстік Шығыс Азия елдері арасында сауда-саттық, мәдени байланыс орнатуда ұзақ уақыт қызмет еткен керуен жолы тарихи экономикалық, мәдени, коммуникациялық кешендерінің саяси-экономикалық өсуіне әсер етті. Ұлы Жібек жолының 1700 шақырымдық Қазақстандық бөлігін Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Түркістан, Тараз, Алматы қалалары алып жатыр. 1952 жылы ВЦСПС-тың қаулысымен Орталық Азия туристік-экскурсиялық басқармасы ұйымдастырылып алғашқы туристік бағыттар ретінде Ұлы Жібек жолының пайда болуы және өркендеуі 1950 жылдан басталды. Бұрынғы елді мекендердің орнында пайда болған орта ғасырлық Хурлук, Турбат, Испиджаб, Кулан, Меркі, Талхиз, Жаркент қалалары және қазіргі күндері қалпына келтіріліп жатқан туристік кешендер Ұлы Жібек жолы туризмінің дамуында маңызды нысандар ретінде айқындалды.

ВЦСПС-тің «Туризмді одан әрі дамыту» туралы 1962 жылғы шілдеде № 17 қаулысымен Орталық Азия туристік-экскурсиялық басқарма таратылып, оның орнына «Казтурсовет» яғни Қазақ мемлекеттік туристік-экскурсия басқармасы пайда болды. Қазақстандағы туризмді дамыту бағыты бойынша Казтурсовет: жалпы бөлім, туризмді насихаттау комиссиясы, жастар туризмі, ұйымдастыру, методикалық-жоспарлы экскурсиялық бөлімі жұмыстарын жандандырды.

1975 жылы Кеңес Одағында ұйымдастырылған турдың басшысы Американың Вашингтон қаласының халыққа білім беру ұлттық ассоциациясының докторы Адриан Плэнт: *« Алматы және оның айналасындағы әсем тарихи ескерткіштері Ұлы Жібек жолы атанған керуен жолына тікелей өз ықпалын тигізеді. Сіздің қалаңыз келешек тарихта лайықты орын алады».*

Қазақстан мен Орталық Азияның ішкі және халықаралық туризмді дамыту туралы Ыстық көл, Бұхара, Самарқан, Хива, Ташкент, Шахриябз, тау шаңғысы, Алматы курорты және басқаларға келіп демалушылар санының көбеюіне байланысты Орталық Азия мен Қазақстанның туризм мүмкіншілігі 1980 жылы «КСРО-да ішкі туризмді дамыту туралы» Концепсиясында есепке алынды.

Осы уақыт аралығында Қазақстанда туризмді дамыту туралы көптеген шаралар қолға алынды. Негізгі фондтарды, материалдық-қаржылық ресурстарды, материалдық базаны тиімді пайдалану арқылы шет ел туристеріне қызмет көрсету сапасын жақсарту болды. Қазақстан 60 туристік зонаға бөлініп 2005 жылға дейін барлық жоспарларды іске асыру белгіленді. Бұл Ұлы Жібек жолының туристік саласын игеруде негізгі өзегі болды. Туристерге қызмет көрсетуді жақсарту үшін білгір мамандар берілді.

Бұл халықаралық байланысты дамытуда өте маңызды еді. XX ғасырда Түркістан-Сібір темір жолы, автожол, әуе жолы туризмді дамытуға елеулі үлес қосты. Ресей, Литва, Латвия, Эстония, Молдавия елдерінің мекемелері жұмыскерлеріне жыл сайын 7-9 рет «Достық» атты туристік поезд ұйымдастырылды. Бұл Алматыдан Фрунзе, Ташкент, Самарқан, Бұхара, Хива, Үргеніш, Ферғана, Душанбе, Ашхабад қалаларын аралап танысуға мүмкіндік берді.

1986 жылдан бастап әр қилы мекемелерге шет ел туристік қызмет саласын ұлғайту және жақсарту, әсіресе Ұлы Жібек жолының Қазақстан-Қытай бөлігінде жақсы нәтижесін берді. Бұл Қытаймен қарым-қатынасты жақсартты. Шетел туристерін Ұлы Жібек жолы бойында қабылдау Мемлекеттік институт комитеті мен Дат туристік фирмасы «Янус-Трэвэл» қатысуымен 1987 жылдан басталды. Туристік қызмет көрсету Алматыда, Жаркентте және Қытайда болды. Казтурсовет 1988 жылы Швеция мен Даниядан екі группа туристік топ қабылдады. Оларға Қытай Халық Республикасы Синьцзян Ұйғыр автономиялық ауданы мен Пекин және Сібір мен Монғолияның қалаларын саяхаттау турлары ұйымдастырылды.

Туристік поезд маршруты 1970 жылдардағы ұйымдастыру тәжірибесі аясында жыл сайын 7-9 рет жоспарлы түрде Алматыдан «Достық туристік поезды » жастар мен еңбекшілерді одақтас республика астаналарына барып танысуға мүмкіндік берді және олардың Делегациясы Фрунзе-Ташкент-Үргеніш-Ферғана-Самарқан-Бұхара-Душанбе-Ашхабад қалаларымен танысуда маңызды үлес қосты.

Парижде ЮНЕСКО-ның 24-ші конференциясында Халықаралық Ұлы Жібек жолын көлемді түрде оқып білуге арналған жоба қабылданды. ЮНЕСКО тарапынан 1990 жылы екі ғылыми тарихи-археологиялық экспедиция ұйымдастырылды:

Біріншісі: Солтүстік Осетиядан Батыс Еуропаға (Скандинавия, Германия, Франция, Ирландия, Испания, Италия).

Екіншісі: Солтүстік Осетия Ғылыми зерттеу институтының филология ғылымының докторы Гудиевтің басшылығымен Азия елдеріне (Қазақстан, Орта Азия, Қытай, Индия, Иран, Ауғаныстан; Жапония). 1990 жылы пайда болған Казинтурсервис континентаралық саяхат ұйымдастыруды жоспарлады. Олар Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея компанияларымен келісім шартқа отырды. Бұл жоспарға Украина, Өзбекстан, Балтық жағалауы елдері, АҚШ, Автоклуб Еуропа, Спорттюгендс ФРГ қызығушылық білдірді. Негізгі сала: шөлдала мен тауды атпен, түйемен кесіп өту. Ұлы Жібек жолының туристік маңызы КСРО тарағаннан кейін де Қазақстанда жалғасын табуда.

Қазақстанның геосаяси орналасу жағдайы дүниежүзілік өндірісі дамыған Еуразия елдерін құрлықаралық байланыс шеңберіне қатысуға септігін тигізді. Оның аймағынан өткен жол қаржы көзіне жол ашты.

1994 жылы Бүкіләлемдік туристік ұйымы мен ЮНЕСКО Ташкентте мамандардың кездесуі болды, бұл Ұлы Жібек жолының жандануы мен қайта өңдеу жұмыстарына арналды. Бұл кеңесте Қазақстаннан «Жібек жолы» атты компания қатысты. 1996 жылы 21 қазанда Ташкентте Азербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан республикаларының президенттерінің қол қойған Декларациясы нәтижесінде туризмді дамытудың жаңа баспалдағы қалыптасты.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Түркі тілдер мемлекеттер басшыларының Ташкент Декларациясын» жүзеге асыру, ЮНЕСКО жобасы және Бүкіләлемдік туристік ұйымының Қазақстан республикасында Жібек жолы туризмінің инфрақұрылымын дамыту туралы № 3476 1997 жылғы 30 сәуірдегі бұйрығымен туристік қызметтің және материалдық-техникалық базасын өркендетудің анық жобасы белгіленді. Елімізде Ұлы Жібек жолының инфрақұрылымын нығайту туралы жоспары талқыланды. Қазақстанда және басқа ЮНЕСКО жобасына қатысушы

елдерде туризмді дамытуда міндеттерді бөлісу, қажетті маршруттарды айқындау мүмкіндігін айқындады.

Қорыта айтқанда Қазақстандағы халықаралық туризмнің даму болашағын айқындау Ұлы Жібек жолы туризмінің дамуымен тығыз байланысты. Еліміздегі халықаралық туризм салаларын жан-жақты дамыту арқылы қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, ұлттық экологиялық және экономикалық мәселелерді шешу мүмкіншіліктері артады. Халықаралық туризмді дамыту арқылы еліміздің табиғат қорын, табиғат ресурстары мен көрікті - рекреациялық аймақтарын қорғаймыз, туризм аймақтарға бөлу арқылы рекреациялық ресурстарымызды қорғау жұмыстарын жандандырамыз. Еліміздегі туризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайымызды жақсартамыз, әлемдік деңгейдегі мәртебемізді айқындаймыз, бәсекеге қабілетті өркениетті мемлекеттер қатарында боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Александрова А.Ю. Международный туризм. М., 2001.
2. Ердаuletов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика. Алматы: Атамұра,2000.
3. Ердаuletов С.Р. Основы географии туризма: Учебное пособие. Алма-Ата : КазГУ, 1991.
4. Мироненко Н.С.Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. Москва.,1981.
5. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания. Минск Университетское, 1985.
6. Теоретические основы рекреационной географии/Под ред. В.С.Преображенского.М.:Наука, 1975.
- 7.Е.А.Котляров. География отдыха туризма. М.Мысль.1978г.
- 8.В.И.Азар. Экономика и география туризма. МГУ.1975г.
- 9.С.Р.Ердаuletов.Проблемы и перспективы казахстанского туризма.Алматы,1997г
- 10.С.Р.Ердаuletов. История туризма, развитие и научное изучение.Алматы.2003г.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛЫМ DAҒДЫСЫН ДАМУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Жазу – ойлаудың шырқау биігі

Нурбаева Базаркуль Жанбырбаевна, Турлыбекова Раушан Ерсайиновна
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері

Қазақстан, Алматы

«Ораз Жандосов атындағы №105 гимназия» КММ-сі

Түйіндеме: Мақалада жазылым дағдысына қатысты тілдік деректер және жазылым үдерісін дұрыс ұйымдастыруға байланысты ұсыныстар берілген, нәтижеге бағытталған жұмыста оқушының ішкі уәжін оятатын тиімді, қызықты, жаңашыл әдіс-тәсілдерге жан-жақты талдау жасалынған.

Қазақстандағы орта білім беру деңгейіндегі 10-11-сыныпта «қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінен жаңартылған бағдарламада жазылым дағдысы ерекше орын алады. Оқушылардың жазылым дағдысын дамытуда мұғаліммен бірлесе және жеке орындаған жұмыстарына сілтемелер дәлел ретінде берілген.

Мұғалім тарапынан жұмыс түріне сәйкес әдіс-тәсілді таңдау маңыздылығы қарастырылған. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру – сауатты жазу дағдыларын нәтижелі түрде дамытудың бірден-бір жолы. Педагогикалық әдіс-тәсілдерді орынды қолдану мәселесі өзге тілде жазылым дағдысын үйретудегі негізгі факторлардың бірі. екені нақтыланады.

Кілт сөздер: тиімді әдіс-тәсілдер, жазылым дағдысы, дамыту, орынды қолдану, негізгі мәселе, жұмысты ұйымдастыру, жүйелі жұмыс, стильдік ерекшеліктер, заманауи әдіс, ойлаумен байланысты

EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES FOR DEVELOPING WRITING SKILLS OF SCHOOLCHILDREN

Nurbaeva Bazarkul Zhanbyrbaevna

Turlybekova Raushan Ersainovna

Kazakh language and literature teachers

Almaty, Kazakhstani Municipal State Institution

«Gymnasium No. 105 named after Oraz Zhandosov»

Abstract: The article provides information about the writing skill and suggestions related to the correct organization of the writing process. Effective, interesting, innovative methods and techniques, that awaken motivation of the student during the working process aimed at results, are considered in the article.

In the updated curriculum of 10-11 grades of secondary schools in Kazakhstan, writing skills take a special place. As a proof, authors provided excerpts from students' works that were written under the guidance of a teacher and independently.

The article is focused on the importance of the teacher's correct choice of methods and techniques for the development of writing skills. It also tells about students' familiarity with the educational level indicated in the curriculum.

Showing the collected and analyzed effective methods for the development of writing skills for high school students. Emphasizing the importance of choosing methods and techniques in accordance with the types of assignments.

Formation of critical thinking for students is one of the most effective ways to develop writing skills. The problem of the appropriate use of pedagogical methods and techniques is one of the main factors in language teaching. In the process of teaching writing skills in a non-native language, the use of modern technologies and interactive forms and methods is determined.

Key words: effective methods and techniques, writing skills, develop, to use according to the type of work, the main problem, organize the work, systematic work, style features, modern method, thinking related

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді үйрету мәселесі бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып тұр. Бұл мәселені шешудің басым бөлігі мектеп ұстаздарына жүктелген.

Орыс мектептерінің 1-11-сыныптарында «қазақ тілі мен әдебиеті» пәні мемлекеттік тіл ретінде аптасына 2-5 сағаттан жүргізіледі. Айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылым дағдылары арқылы оқушылар мемлекеттік тілді ұсынылған деңгейде меңгеріп, үйреніп жатыр.

Әлемде тіл үйрену/үйрету практикасы кең тараған. Қазіргі заманда тілді меңгеру жаңа деңгейге шықты. Заманауи талаптар бойынша тіл жаңа өзгерістерге бейім, жаңашыл, ұлттық құндылықтарды түсінетін жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі талаптарға сай оқушыға тіл үйрету барысында мұғалім тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметін түсіндіріп, оқушының ойлау және танымдық қабілеттерін дамытып, оның коммуникативтік дағдыларын жағдаятқа сай дұрыс қолдануға және өзгелермен еркін қарым-қатынас жасауға үйретеді.

Қазақстан Республикасындағы оқыту қазақ тілінде емес мектептерде «қазақ тілі» және «әдебиет» пәндері 5-сыныптан 11-сыныпқа дейін жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша «қазақ тілі мен әдебиеті» кіріктірілген пән ретінде оқытылады.

Қазақстандағы орта білім беру деңгейіндегі 10-11-сыныпта «қазақ тілі мен әдебиеті» пәні бойынша оқушылардың білім, білік және дағдыға қойылатын талаптары «шет тілін меңгерудің жалпы еуропалық құзыреті» деңгейлерін (B2) негізге ала отырып, айқындалған. 2020-2021 оқу жылына арналған Әдістемелік - нұсқаулық хатта «қазақ тілі мен әдебиеті» пәнін кіріктіріп оқытудың мақсаты – білім алушыларды шығармашылықпен жұмыс істеуге және сын тұрғысынан ойлауға дағдыландыру. «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәндерін кіріктіріп оқу арқылы оқушылар:

- сөздік қоры мен тілдік сауаттылығын дамытады;
- тілдің қоғамдық – әлеуметтік қызметін түсінеді;
- ойлау және танымдық қабілеттерін дамытады;
- коммуникативтік дағдыларын жағдаятқа сай дұрыс қолдануды және өзгелермен еркін қарым-қатынас жасауды үйренеді;
- қазақ халқы мен мемлекеттік тілге деген құрмет сезімін қалыптастырады, пәнге қызығушылығын арттырады.

10-11-сыныптарда оқу процесі жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасымен жүзеге асырылады.

Жоғары сынып оқушылары тілдік дағдыларын дамытады, тіл нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге және сауатты жазуға үйреніп, мемлекеттік тілді қадірлейтін, оның қоғамдық мәнін түсінетін тұлға болып қалыптасады.

Оқыту мақсаттарын басшылыққа алып, мұғалімдер оқушының сөйлеу қызметінің төрт дағдысын (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) қалыптастырады, сонымен қатар, оқушылардың жетістігін бағалайды.

Оқыту пәнінің мазмұнын 5 бөлім құрайды:

- 1) тыңдалым;
- 2) айтылым;
- 3) оқылым;
- 4) жазылым;
- 5) тілдік бағдар

Осы бес бөлімнің ішіндегі күрделісі – **жазылым дағдысы**.

Жазылым төрт дағдының ішінде оқушының жетістіктерін көрсететін, мұғалім еңбегінің жемісін көретін дағды болып табылады. «Жазылым» термині «жазу» деген мағынаны емес, «жаза білу», «ойынды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу» дегенді білдіреді.

Жазылым – ұзақ уақытты, оқушылардың жоғары мотивациясын қажет ететін, бірте-бірте қалыптасатын күрделі процесс. Сондықтан жазылым дағдысын қалыптастыру кезінде

мұғалім оқушының психологиялық, физиологиялық және жас ерекшеліктерін назарда ұстауы керек.

Жазылым келесі бөлімшелерден тұрады:

- 1) мәліметтерді жинақтау;
- 2) әртүрлі стильде мәтіндер құрастыру;
- 3) көркемдегіш құралдарды қолданып жазу;
- 4) орфография және пунктуация;
- 5) эссе жазу;

Жазылым жұмысының сәтті шығуы ең алдымен сөздік қордың мол болуына тікелей байланысты. Сөздік қор оқылым арқылы қалыптасады. Оқушы жазғанда ойланып, сөздік қорынан тақырыпқа қатысты орынды сөздерді іздестіреді, оларды сөйлемге қиюластырады. Сөйлемдер арқылы **пікір, дәлел, тұжырым жазуға үйренеді**. Осылайша, өз ойын дәйекті ұтымды жаза бастайды.

Жазу – ойды тілге аударушы.. Жазба жұмысы тіл үйренушінің ойлау жүйесін дамытады, оның есте сақтау қабілетін жетілдіреді, шығармашылық көзқарасын кеңейтеді.

Жазылым дағдысын дамыту барысында мұғалімді **«Жақсы нәтижеге жету үшін жұмысты қалай ұйымдастырамын? Қандай әдіс-тәсілдер тиімдірек болады?»** деген сұрақтар мазалайды. Әрине, біз оқушының жазылым жұмысынан ерекше ой мен тың идеялардың көрініс табуын күтеміз. Ондай нәтиже тікелей жазылымға дейінгі орындалған жұмыстардың қорытындысынан шығатыны белгілі. Оқушы жазылым жұмысын осыған дейінгі жинаған ақпараттары мен сөздік қорын қолданып жазады. Сөздік қор оқылым, тыңдалым, тілдесім әрекеттері арқылы қалыптасатыны айдан анық. Оның дәлелі ретінде ағылшын сыншысы Сэмюэл Джонсонның мына сөздері: «Көп оқитын адам ғана жақсы жаза алады».

Жазылым жұмыстарын ұйымдастыру үшін оқушыларға жазылатын жұмыстың формасына, сөйлемдердің мазмұн-мағынасына, жұмыстың жүйелі болуына ерекше мән беру керек екендігін түсіндірген дұрыс. Және жұмыс жазылымды жоспарлау, мәлімет жинау, алғашқы нұсқаны жазу, қайта жазу және оны түзету сияқты үдерістерге толы болатынын оқушы түсінуі керек.

Сонымен қатар, жұмыстың бағалау критерийлерін оқушылармен бірге талқылаған жөн болар. Жазылым жұмысын оқушының неғұрлым байыппен ойлануына мүмкіндік беретіндей етіп ұйымдастыру керек. Себебі, жазылым дағдысының баланы тақырыпты аша білуге, грамматикалық сауаттылыққа, өз ойын сын тұрғысынан дәлелдеп үйренуге, қорытынды шешім шығаруға, ойын өмірмен байланыстырып, өз көзқарасын білдіруге бағытталатынын ескерген мұғалім мен оқушының жұмысы нәтижелі болады. Жұмыстың

нәтижелі болуының бірден-бір жолы - инновациялық әдіс-тәсілдер. Оқушының құлшыныспен оқуы үшін тиімді, қызықты, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдануымыз қажет. Жазылымның мақсатына жетуде әдіс-тәсілдердің ең тиімдісін қарастырып, пайдаланамыз. Әдіс-тәсілдерді таңдау жазылым жұмысының түріне байланысты.

Мазмұны мен мақсатына қарай жазба жұмыстарының 4 түрі бар: дербес, нанымды, ақпараттық, шығармашылық.

10-11-сыныптарда көбінесе нанымды және дербес жазылым (рецензия, ашық хат, комментарий, эссе, жарнама, өмірбаян, күнделік, монолог, пікір, аннотация) жұмыстарын дамытамыз.

Нанымды жазылым – нақты тақырып бойынша айқын пікір айтатын, дәлелдер мен себептері логикалық тәртіппен беріліп, негізделетін, сөздік қор көбірек қолданылатын жазылым түрі.

Дербес жазылым – жазушының жеке тәжірибесі мен сезімін көрсететін, бірінші жақты көзқарасты қолданатын, баяндауы қызықты, құрылымды болып келетін, оқиғаның логикалық жүйесі болатын, ауысу тәртібі байыппен баяндалатын жазылым түрі.

Жоғары сынып оқушысын өз бетінше жазылымға алып келу үшін мұғалім жаңа сөздерді назардан тыс қалдырмай, тіркестерді таңдауға, құрмалас сөйлемдерді қолдануға, сөздер мен сөйлемдерді дұрыс байланыстыруға, көркемдеуіш құралдарды пайдалануға қолдау көрсетіп, бағыт-бағдар береді.

Заманауи әдістемеде жоғары сынып оқушыларының жазылым дағдысын дамытатын жұмыс түрінің бірі – эссе. **Эссе** – адамның субъективті пікірі, ойтолғанысы, көзқарасы еркін түрде жазылатын әдеби жанрдың бір түрі. Эссе жазудың мақсаты – оқушының шығармашылық ойлау дағдысын жетілдіру. Эссе жазу кезінде жоспар құрылмайды, бірақ белгілі бір құрылым сақталады және логикалық тізбек болуы шарт. Жазылым жұмысының алдында оқушыға эссе жазудың жалпылама критерийлері беріледі:

- Ойдың жинақы, нақты, анық болуы;
- Аргументтер мен мысалдар арқылы ойды дәлелдеу;
- Өз пікірін білдіру;
- Эмоционалды-экспрессивті сөздердің қолданылуы;
- Эссе форматы 200-250 сөзді құрауы керек.

Эссе жазу жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу барысында «ПОПС», «Ақпаратты іріктеу кестесі», «Алты қалпақ», «Кластер», «Фишбоун» әдіс-тәсілдерін қолдануға болады. «Фишбоун» әдісінің ерекшелігі жаңа ақпараттар мен идеяларды сұрақтарға жауап беру арқылы жаза отырып, оқушылардың ойларын жинақтауға қолданады. Бұл әдіс берілген

мәліметтер бойынша сұрақ қойып, жауабын топта талқылап, ой қорытуға, белгілі бір шешімге келуге жетелейді.

Мысалы, 11-сыныпта «Мемлекеттік тіл – менің тілім» тақырыбына аргументті эссе жазуға дайындық кезеңінде сыныпты 3 топқа бөліп, «**Фишбоун**» әдісі бойынша әр топқа балықтың қаңқасы салынған постер беріледі. Балықтың басына әр топ тақырыпқа қатысты 4-5 сөйлемнен тұратын идеялар жазады. Жоғарғы қанаттарына идеялардың себептерін, төменгі қанаттарына өмірмен байланысы бар фактілер жазады. Түйінді ойды оқушылар балықтың құйрығына жазады. Әр топ өз жұмыстарын ортаға салып, сынып болып эссе тақырыбы төңірегінде ой бөліседі.

Талқылау барысында «Әр адамның өз ана тілі- өзіне мақтаныш », «Тілі жоқ халық мемлекет те бола алмайды», «Мемлекеттің әрбір азаматы мемлекеттік тілді білуі керек.», «Елін сүйген адам тілін де жақсы көреді» , «Заманға сай болу үшін бірнеше тілді меңгерген дұрыс» деген **идеялар** айтылды. Топтық жұмыс кезінде «Неғұрлым көп тіл білсең, мүмкіндіктерің көбейе түседі», «Заңмен бекітілген мемлекеттік тіл өмірдің барлық салаласында қолданылады», «Тек тіл арқылы сол елдің салт-дәстүрін, тарихы мен мәдениетін тани аласың», «Мемлекет болудың басты талаптарының бірі – халықтың тілі» деген **себептер** жазылыпты. Балалар өмірмен байланысты мынадай **фактілерді** келтірген екен: «Телевидение саласында мемлекеттік тілде бағдарлама жүргізетін түрлі ұлт өкілдері көп. Мысалы, Майя Веронская, Анна Данченко, Игорь Сахар.», «Сенат жиналыстарының қазақ тілінде жүргізілуі – жақсы бастама», «Барлық білім беру ұйымдарында мемлекеттік тіл оқытылады», «Көптілділік шетелде жоғары білім алуға көмектеседі». Нәтижесінде оқушылар мемлекеттік тілге қатысты түйінді ойларын шығармашылықпен әсерлі жазып шықты.

Эссе жазудың тағы бір қолайлы тәсілі - «**Ақпаратты іріктеу кестесі**».

Тақырып төңірегіндегі сұрақтар	
Аргументтер мен мысалдар	
Эмоционалды-экспрессивті сөздер	
Пікір	
Тұжырым	

10- сыныптарға арналған күнтізбелік-тақырыптық жоспарда «**Баспасөз парағы**» сияқты жазылым түрі берілген: Публицистикалық және ғылыми стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, баспасөз парағын жазу деген мақсат қойылған.

Баспасөз жанрларын 3 топқа бөлуге болады: **ақпаратты, талдамалы, көркем-публицистикалық**. Баспасөз парағы ақпаратты жанрға жатады. Белгілі бір оқиға туралы

оқырманды хабардар етіп, нақты оқиға жайында деректер мен мәліметтерді баяндайды, жаңалықтар мен өзгерістерді оқырман қауымға қаз-қалпында жеткізуге тырысады.

Баспасөз парағын жазу үшін қандай әдістер тиімді?

«Детектив», «Пазл», «Қатесін тап», «Төрт сөйлем», «ПОПС» әдістерін пайдаланған тиімді. 10-сыныпта «Жер планетасындағы қауіпті қалдықтар» бөліміндегі Қайнар Олжайдың «Жер мен аспан арасындағы дастан» атты экологиялық очерктері бойынша баспасөз парағын жазу берілген. Осы жұмысты жазу үшін балалар шығармамен танысып, бірнеше очеркті оқиды. Нәтиже сабақ кезінде сыныптағы оқушыларды топтарға бөліп, «Детектив» әдісін қолдана отырып, баспасөз парағын жазуға кірісеміз. Бұл жұмыс жазылымның күрделі формаларының бірі болғандықтан, мұғалім жетекшілігімен орындалады.

«Детектив» әдісі:

- мұғалім тақырыпқа қатысты түрлі сұрақтар жазылған қима қағаздарды топтарға таратып береді (*Шығарма қашан жазылған? Кітапта қандай очерктер бар? Экология саласындағы қандай мәселелер көтерілген? Қандай елдердің экологиялық жағдайы туралы айтылады? Автор еліміздегі экологиялық жағдайды қалай көрсеткен? Ғылым мен білімінің дамуы қандай жағдайда зиянын тигізеді?*)

- Берілген сұрақтарға жауап жазу арқылы баспасөз парағының кіріспе бөлімін дайындайды;

- Негізгі бөлімді жазу үшін мұғалім топтарға алдын ала дайындалған тірек сөздер мен сөз тіркестерін береді (*пластик қалдықтарының кесірінен, жерді улап жатыр, зиянды заттар бөлінеді, табиғи шикізаттан жасалған, шынай өмірден алынған, заманауи құрылғылар*). Осы баспасөз парағының негізгі бөлімінде оқушылар тірек сөздер арқылы шығармадағы авторлық ойларды сараптайды, очерктерде берілген деректер мен мәліметтерді мысал ретінде келтіреді.

- Жұмыстың қорытынды бөлімін жазу үшін очерктердегі ойлардың жаңашылдығы мен өзектілігін анықтайды. Бұл кезеңде топтарға алдын ала дайындалған, сөздері «түсіп қалған» сөйлемдер беріледі (Мысалы, Автор ғаламдық ... біздің даламызға ортақ екенін ... ; Кейбір елдерде құрылыс тапшылығы сезілмейді, себебі пластик ... ерітіп, үйлер құрастырады), баспасөз парағының соңына оқушылар сөйлемдерге қатысты өз пікірлерін жазады.

Публицистикалық стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, тұлға туралы **шағын мақала** жазу мақсатында «Редактор», «Биопозма» әдісін қолданамыз.

«Биопозма» әдісі - ақпарат жинақтау әдісі. Белгілі бір тұлға туралы мәліметтерді жинақтау үшін оқушыларға төмендегідей сұрақтар беріледі:

1. Аты-жөні кім?
2. Тұлғаны сипаттайтын 5 сын есім жаз.
3. Оның сүйікті ісі қандай?
4. Өмірлік ұстанымдары қандай?
5. Тұлға туралы сенің ойың қандай?
6. Сен оған қандай тілек жазар едің?

«Биопоэма» әдісіндегі сұрақтарды мақаланың тақырыбына қарай өзгертіп отыруға болады.

10-сынып бағадарламасында «Жастардың денсаулығы – қоғам байлығы» бөлімі бойынша Б.Соқпақбаевтың «Он алты жасар чемпион» әңгімесін оқимыз. Бұл бөлімде денсаулық, спорт және саламатты өмір салты туралы тақырыптар қамтылады. Бөлімнің нәтиже сабағында оқушыларға **мақала** жазу ұсынылады. Балалар мақалада өз сыныптастары, достары арасындағы жас спортшылар, «он алты жасар чемпиондар» туралы жазу керек. Сыныпта мақала жазудың соңғы кезеңінде «**Редактор**» әдісін қолданып, оқушыларды жұптарға бөлеміз. Мақала мәтіндерін редакциялау мақсатымен оқушылар жұпта жұмыс жасап, мақаланың сауаттылығына, стиліне мән беріп, бірін-бірі тексереді.

Үздік жазылған мақалаларды гимназиямызда ай сайын шығып тұратын «Три этажа» журналына жариялаймыз деп ұйғардық. Сөйтіп, журналдың өткен сандарында Тохтасунова Самираның, Карманова Мадинаның, Сапарғали Нұржанның мақалалары жарық көрді. Аталған оқушылар ізденімпаздық танытып, спортшы-сыныптастары Узурова Карина, Сухарев Павел, Цычуева Наталья жайында қызықты ақпараттар жинақтады және олардың мәнерлеп сырғанауға, биіктіктен суға секіруге, балдық-спорттық биге қосқан елеулі үлестерін мақтанышпен көрсетті. Жас тілшілердің жұмыстарынан кәсіби түрде спортпен шұғылданып жүрген жасөспірімдердің өмірлік ұстанымдарын, спорттағы жетістіктерін, тұлғалық сипаттарын көруге болады. Бұл жұмыс барлық оқушыларды шабыттандыра түсті, ал жас спортшылардың өз қабілеттеріне деген сенімдерін одан әрі арттырды.

Жоғары сынып оқушыларының жазылым дағдысын дамытатын кең тараған жұмыстың бір түрі – пікір жазу.

21 ғасыр адамдарына сыни тұрғыдан ойлау, өз пікірін білдіре алу - құнды дағды. Сондықтан оқушыларды пікір жазуға үйрету қазіргі мектептегі басты талаптардың бірі. Пікір тек хабарлы сөйлеммен баяндалады. Пікір – ойлар желісі. Алайда оқушының бәрі өз ойын дәл жеткізіп бере алмайды. Ойлау дағдысын дамыту жазылым дағдысын жетілдіреді және оның сапасын жақсартады. Ал, керісінше, балаға өз пікірін жазғызып үйретсеңіз, жүйелі түрде ойлау қабілеттері де дами түсуі ықтимал. Пікір жазуды үйретуде мынадай

әдістерді қолдануға болады: **«ПОПС»**, **«Төрт сөйлем»** , **«Т» кестесі**, **«Негативті-позитивті»** , **«Бес саусақ»**, **«Ойшыл қалпақтар»**.

«ПОПС» әдісі ойды тұжырымдап, қорытуға көмектеседі. Бірінші сөйлемді «Менің ойымша,...» деп бастаймыз және оқушы тақырыпқа қатысты өзінің негізгі ойын бір сөйлеммен жазады. Екінші сөйлем сол бірінші сөйлемдегі ойды түсіндіруі керек. Мұнда «Себебі...» деп басталатын сөйлем жазылып, ой түсіндіріледі. «Оны мен мынадай фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын» деп, оқушы үшінші сөйлемді жазуы керек. Үшінші сөйлем ішінде тақырыпты ашатын, кем дегенде, бір мысал немесе факті болуы керек. Төртінші сөйлемінде оқушы өз пікірінің қорытындысын жазады. «Осыған байланысты мен шешімге келдім» деген шаблон арқылы пікірін қорытындылайды. Бұл әдіс арқылы оқушыны ойын жүйелі түрде жазуға үйретеміз. Мысалы, **«Бүркітшілік –қазақ халқының бренді»** деген ойға өз **пікірін жазған** оқушы жұмысынан шағын үзінді: «Менің ойымша, бүркітшілік – қазақ мәдениетінің бұрыннан келе жатқан ажырамас бөлігі. Себебі бүркітшілік, құсбегілік – ата дәстүріміз, қазақ аңшылық өнерін бүркітшіліксіз елестету қиын. Мен бүркітшілікті мәдениетіміздің маңызды бөлігі ретінде қабылдаймын. Мысалы, Абылай хан 500-ге жуық бүркіт ұстаған екен. Қазіргі заманда бүркітшілік өнері шетелдіктерді тәнті етіп, біздің бай мәдениетімізге назар аудартады..Осыған байланысты мен бүркітшілікті қазақ халқының бренді болуға лайықты деп есептеймін».

Тіл оқыту әдіс-тәсілдері жетерлік. Солардың ішінен білім алушыларға мұғалімнің жетекшілігімен, өз бетінше жазу дағдыларын үйрету үшін әр жұмыс түріне қарай әдістерді бейімдеп, ыңғайландырып алғаныңыз жөн болар. Жазылым барысында бүкіл сезім мүшелері іске қосылады екен.

Жоғары сынып оқушыларының жазылым дағдысына неғұрлым дұрыс бағыт беріп, сабақтағы жұмыстың осы түріне көбірек мән берудің бір себебі - болашақта университет студенттері зерттеу жұмыстарын, курстық және дипломдық жұмыстар жазғанда осы мектептегі жазылым дағдысы «академиялық жазылымға» ұласады. Жазылым дағдысын жақсы меңгерген оқушы, ойы шындалып, оқуда қиналмайды.

Жаңа ұрпақтың спортшысы

Он алты жаста кәсіби спортта үлкен жетістіктерге жетуге бола ма? Әрине! Бұған Қазақстан Республикасының суға секіруден чемпионы, 10 «В» сыныбының оқушысы Сухарев Павел дәлел бола алады.

Толыз жасында Павел және оның інісі Олег ата-анасынан оларды суға секіруге шынықтыратын секцияға жазуды сұрады. Ол кезде Павел келешекте ие болатынын білді ме? «Әрине жоқ. Біз Олег «күміз жай уақыт өткізу үшін бардық», - деп жауап берді Павел. Өзінің бірінші шыңына Павел жарты жылдан кейін көтерілді. Сол кезде өткен жарыста ол он қатысушының арасында алтыншы болды. «Ол кезде мен Олегке қарағанда нашарлау секіретін

дім», - деп, еске алады Павел. Бірақ та Павелдің жаттықтырушысы Кенес ұдағының спорт шебері Ольга Васильевна оның дарындылығын байқады. Екі жыл өтпей ол республикалық жарыста өзінің қатарлары арасында үшінші орынға ие болды. Жаттықтыруын азайтпай Паша он төрт жаста спорт шеберіне кандидат дәрежесін алғаннан кейін, шетелге жарысқа баратын алды. Павел Өзбекстан, Украина, Белорусияда жарыстарға қатысып, 2 қола үлде алды. Үлкен жетістіктері үшін Павел 2012 жылғы спорт шебері әрекетін алып, Олимпиядалық резервке кіргізілді.

Павелдің қанжығасында 25 мадақтама қағазы және 5 медаль: 1 күміс және қола. Күміс жүлдені ересектер арасындағы синхрондық суға секіруден республикалық жарыста алды. Павел бұл жетістіктермен ғана қанағаттанатын емес.

Қазір ол жаздық республикалық чемпионатқа дайындалып жатыр. Ішаның еңбекқорлығы мен мақсатына жетуге деген талпынысы өте зор. Келешекте өтетін Олимпиадалардың жеңімпаздары арасынан Сухарев Павелдің есімін көрсеніз, таңғалмаңыз!

Сапарғали Нуржан, 10 В

Цычуева Наталья

Цычуева Наталья қазір 10 В сыныбының оқушысы. Наташа алты жаста балдық-спорттық бимен кәсіби түрде шұғылданады. Оның билегенін өз өткен «Күз балында» таманаладық. Сондай керемет!

“Би дегеніміз тек еруек немесе спорт ғана емес, би – менің өмірге деген көзқарасым, менің ой-өрісім”, - дейді Наташа.

Күнделікті жаттығулардың арқасында Наталья көптеген халықаралық жарыстарға қатысып, жүлделі орындарға ие болып жүр. Ол Нұржай деген жігітпен жұптасып билейді. Олардың жаттықтырушысы – Аксенов Максим Геннадьевич. Наташа Қазақстан атынан бірнеше халықаралық би жарыстарында өнер көрсетіп, марапаттарға иеленді. Ол тек тамаша биші ғана емес,

Біз Наташаға үлкен жеңістер тілейміз. Өзінің еңбексүйімділігі арқасында Наталья әлі де әлемді таңғалдырады деп сенеміз.

Карманова Мадина, 10 В

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әлімов А.Қ. «Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер», Астана, 2014
2. Оспанов Е.Т. «Академиялық жазылым» Алматы, 2018
3. «Bilimland.kz» сайтындағы материалдар

KANTOROVICH TYPE (p, q) -ANALOGUE OF BALÁZS-SZABADOS OPERATORS

Pembe SABANCIGİL

ORCID: 0000-0001-9838-9445

Eastern Mediterranean University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Mathematics

Hayatem HAMAL

ORCID: 0000-0002-4281-3371

Eastern Mediterranean University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Mathematics

ABSTRACT

In this paper, we introduce a new Kantorovich type (p, q) -analogue of Balázs-Szabados operators, we derive a recurrence formula and we present an explicit expression for the first three moments of these operators.

Keywords: (p, q) -calculus, Balázs-Szabados operators, (p, q) -Balázs-Szabados operators, moments

INTRODUCTION

Bernstein polynomials which belong to a function $f(x)$ defined on $[0, 1]$ are given as follows:

$$B_n(f, x) = \sum_{k=0}^n f\left(\frac{k}{n}\right) \binom{n}{k} x^k (1-x)^{n-k}, \quad (n=1, 2, \dots).$$

These polynomials have many applications in different areas such as mathematics, engineering, CAGD, statistics, etc. and many other generalizations of these polynomials are studied by lots of authors. In 1975, Balázs ([1]) defined and studied approximation properties of Bernstein type rational functions

$$R_n(f, x) = \frac{1}{(1+a_n x)^n} \sum_{k=0}^n f\left(\frac{k}{b_n}\right) \binom{n}{k} (a_n x)^k, \quad n \in \mathbb{N}$$

where f is a real and single-valued function defined on the half open interval $[0, \infty)$, a_n and b_n are real numbers which are suitably chosen and do not depend on x . Seven years later in 1982, Balázs and Szabados together improved the estimate in [1] by choosing suitable a_n and b_n under some restrictions for $f(x)$.

There are different q -analogues of Balázs-Szabados operators (see [3],[4],[5],[6],[8]). New Kantorovich type q -analogue of Balázs-Szabados operators is defined by Hamal and Sabancigil in [4] as fo

$$R_{n,q}^*(f, x) = \sum_{k=0}^n r_{n,k}(q, x) \int_0^1 f\left(\frac{[k]_q + q^k t}{b_n}\right) d_q t,$$

Where

$$r_{n,k}(q, x) = \frac{1}{(1 + a_n x)^n} \begin{bmatrix} n \\ k \end{bmatrix}_q (a_n x)^k \prod_{s=0}^{n-k-1} (1 + (1-q)[s]_q a_n x),$$

$a_n = [n]_q^{\beta-1}, b_n = [n]_q^{\beta}, 0 < \beta \leq \frac{2}{3}, n \in \mathbb{N}, x \geq 0$ and f is a real-valued continuous function defined on the interval $[0, \infty)$. The authors studied some local approximation properties and gave a Voronovskaja type theorem for their newly defined operators.

On the other hand different (p, q) -generalizations of the Bernstein type operators are discovered by many authors with the rapid rise of (p, q) -calculus. Recently, Mursaleen et al ([7]) introduced (p, q) -analogue of Bernstein operators. A generalization of q -Balázs-Szabados operators based on (p, q) -integers is studied by Ozkan and Ispir in [9].

In this paper, by using the operators defined in [4] we introduce a new Kantorovich type (p, q) -analogue of Balázs-Szabados operators and we calculate the first three moments of these operators which are important features in examining their convergence properties. Before defining the new operators we give some definitions and notations of (p, q) -calculus.

Let $0 < q < p \leq 1$. For each nonnegative integer n , the (p, q) -integer of the number n is defined by

$$[n]_{p,q} = \frac{p^n - q^n}{p - q},$$

the (p, q) -factorial is defined by $[n]_{p,q}! = \prod_{k=1}^n [k]_{p,q}$ for $n \geq 1$ and $[0]_{p,q}! = 1$.

For $0 \leq k \leq n$, (p, q) -binomial is defined by $\begin{bmatrix} n \\ k \end{bmatrix}_{p,q} = \frac{[n]_{p,q}!}{[k]_{p,q}! [n-k]_{p,q}!}$.

Let $f : C[0, a] \rightarrow \mathbb{R}$, then the (p, q) -integration of a function f is defined by

$$\int_0^a f(t) d_{p,q} t = (p-q)a \sum_{k=0}^{\infty} f\left(\frac{q^k}{p^{k+1}} a\right) \frac{q^k}{p^{k+1}} \text{ if } \left|\frac{p}{q}\right| > 1,$$

$$\int_0^a f(t) d_{p,q} t = (q-p)a \sum_{k=0}^{\infty} f\left(\frac{p^k}{q^{k+1}}a\right) \frac{p^k}{q^{k+1}} \text{ if } \left|\frac{p}{q}\right| < 1.$$

OPERATORS AND THEIR MOMENTS

Definition 1. Let $0 < q < p \leq 1$. New Kantorovich type (p, q) -Balázs-Szabados operator is defined as follows:

$$\Omega_{n,p,q}^*(f, x) = \sum_{k=0}^n \omega_{n,k}^*(p, q, x) \int_0^1 f\left(\frac{[k]_{p,q} + p^{k-1}q^k t}{b_n}\right) d_{p,q} t,$$

where

$$\omega_{n,k}^*(p, q, x) = \begin{bmatrix} n \\ k \end{bmatrix}_{p,q} \left(\frac{a_n x}{1 + a_n x}\right)^k \prod_{j=0}^{n-k-1} \left(p^j - q^j \frac{a_n x}{1 + a_n x}\right),$$

$f : [0, \infty) \rightarrow \mathbb{R}$ is real valued continuous function, $a_n = [n]_{p,q}^{\beta-1}$, $b_n = [n]_{p,q}^{\beta}$, $0 < \beta \leq \frac{2}{3}$, $n \in \mathbb{N}$.

Note that for $p=1$, new Kantorovich type (p, q) -Balázs-Szabados operator reduces to the operator $R_{n,q}^*(f, x)$ which is defined in [4] and for $p=1$, $q=1$ it coincides with the one defined in [8].

In the following lemma, we give a recurrence formula for the newly defined operators.

Lemma 1. For all $n \in \mathbb{N}$, $x \in [0, \infty)$, $m \in \mathbb{N} \cup \{0\}$ and $0 < q < p \leq 1$, we have

$$\Omega_{n,p,q}^*(t^m, x) = \sum_{j=0}^m \binom{m}{j} \frac{1}{(pb_n)^{m-j} [m-j+1]_{p,q}} \sum_{i=0}^{m-j} \binom{m-j}{i} a_n^i (q^n - p^n)^i \sum_{k=0}^n p^{2k(m-j)-ki} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \left(\frac{[k]}{b_n}\right)^{i+j}$$

Proof. The recurrence formula can be obtained by direct calculation as follows:

$$\Omega_{n,p,q}^*(t^m, x) = \sum_{k=0}^n \omega_{n,k}^*(p, q, x) \int_0^1 f\left(\frac{[k]_{p,q} + p^{k-1}q^k t}{b_n}\right)^m d_{p,q} t,$$

using the binomial formula for $([k]_{p,q} + p^{k-1}q^k t)^m$ and evaluating the (p, q) - integral as below

$$\begin{aligned} ([k]_{p,q} + p^{k-1}q^k t)^m &= \sum_{j=0}^m \binom{m}{j} ([k]_{p,q})^j (p^{k-1}q^k t)^{m-j}, \\ \int_0^1 t^{m-j} d_{p,q} t &= (p-q) \sum_{k=0}^{\infty} \frac{q^i}{p^{i+1}} \cdot \frac{q^{i(m-j)}}{p^{i+1(m-j)}} = \frac{1}{[m-j+1]_{p,q}}, \end{aligned}$$

we get;

$$\begin{aligned}\Omega_{n,p,q}^*(t^m, x) &= \sum_{k=0}^n \omega_{n,k}^*(p, q, x) \frac{1}{b_n^m [m-j+1]_{p,q}} \sum_{j=0}^m \binom{m}{j} [k]_{p,q}^j (p^{k-1} q^k)^{m-j} \\ &= \sum_{j=0}^m \binom{m}{j} \frac{1}{b_n^{m-j} [m-j+1]_{p,q}} \sum_{i=0}^{m-j} \binom{m-j}{i} (q^k - p^k)^i \sum_{k=0}^n p^{2k(m-j)-ki} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \frac{[k]_{p,q}^j}{b_n^j} \\ &= \sum_{j=0}^m \binom{m}{j} \frac{1}{b_n^{m-j} [m-j+1]_{p,q}} \sum_{i=0}^{m-j} \binom{m-j}{i} b_n^i (q^k - p^k)^i \sum_{k=0}^n p^{2k(m-j)-ki} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \frac{[k]_{p,q}^j}{b_n^{i+j}} \\ &= \sum_{j=0}^m \binom{m}{j} \frac{1}{b_n^{m-j} [m-j+1]_{p,q}} \sum_{i=0}^{m-j} \binom{m-j}{i} a_n^i (q^n - p^n)^i \sum_{k=0}^n p^{2k(m-j)-ki} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \frac{[k]_{p,q}^{i+j}}{b_n^{i+j}}.\end{aligned}$$

■

In the next lemma we calculate the first three moments of the operators, $\Omega_{n,p,q}^*(t^m, x)$ for

$m = 0, 1, 2$.

Lemma 2. For $x \in [0, \infty)$, $0 < q < p \leq 1$ and $n \in \mathbb{N}$, we have the following:

$$\begin{aligned}\Omega_{n,p,q}^*(1, x) &= 1 \\ \Omega_{n,p,q}^*(t, x) &= \frac{1}{(pb_n)[2]_{p,q}} \left(\frac{p^2 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^n + \left\{ \frac{(q-p)}{[2]_{p,q}} \left(\frac{pa_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} + 1 \right\} \frac{x}{1 + a_n x} \\ \Omega_{n,p,q}^*(t^2, x) &= \frac{1}{[3]_{p,q} (pb_n)^2} \left(\frac{p^4 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^n + \left\{ \frac{1}{b_n} \left(\frac{pa_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} + \frac{2q}{[2]_{p,q} b_n} \left(\frac{p^2 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} \right. \\ &\quad \left. + \frac{(q^2 - p^2)}{[3]_{p,q} b_n} \left(\frac{p^3 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} \right\} \frac{x}{1 + a_n x} + \left\{ \frac{2pq(q-p)[n-1]_{p,q}}{[2]_{p,q} [n]_{p,q}} \left(\frac{pa_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-2} \right. \\ &\quad \left. + \frac{p^2 q (q-p)^2 [n-1]_{p,q}}{[3]_{p,q} [n]_{p,q}} \left(\frac{p^2 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-2} + \frac{q[n-1]_{p,q}}{[n]_{p,q}} \right\} \frac{x^2}{(1 + a_n x)^2}\end{aligned}$$

Proof. $\Omega_{n,p,q}^*(1, x) = 1$ is obvious by using the recurrence formula which is given in lemma 1.

$$\begin{aligned}\Omega_{n,p,q}^*(t, x) &= \sum_{j=0}^1 \binom{1}{j} \frac{1}{[2-j]_{p,q} (pb_n)^{1-j}} \sum_{i=0}^{1-j} \binom{1-j}{i} a_n^i (q^n - p^n)^i \sum_{k=0}^n p^{2k(1-j)-ki} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \frac{[k]_{p,q}^{i+j}}{b_n^{i+j}} \\ &= \frac{1}{[2]_{p,q} (pb_n)} \left\{ \sum_{k=0}^n p^{2k} \omega_{n,k}^*(p, q, x) + a_n (q^n - p^n) \sum_{k=0}^n p^k \frac{[k]_{p,q}}{b_n} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \right\} \\ &\quad + \sum_{k=0}^n \frac{[k]_{p,q}}{b_n} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \\ &= \frac{1}{[2]_{p,q} (pb_n)} \left(\frac{p^2 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^n + \left\{ \frac{(q-p)}{[2]_{p,q}} \left(\frac{p a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} + 1 \right\} \frac{x}{(1 + a_n x)}.\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Omega_{n,p,q}^*(t^2; x) &= \sum_{j=0}^2 \binom{1}{j} \frac{1}{[3-j]_{p,q} (pb_n)^{2-j}} \sum_{i=0}^{2-j} \binom{2-j}{i} a_n^i (q^n - p^n)^i \sum_{k=0}^n p^{2k(2-j)-ki} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \frac{[k]_{p,q}^{i+j}}{b_n^{i+j}} \\ &= \frac{1}{[3]_{p,q} (pb_n)^2} \left\{ \sum_{k=0}^n p^{4k} \omega_{n,k}^*(p, q, x) + 2a_n (q^n - p^n) \sum_{k=0}^n p^{3k} \frac{[k]_{p,q}}{b_n} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \right. \\ &\quad \left. + a_n^2 (q^n - p^n)^2 \sum_{k=0}^n p^{2k} \frac{[k]_{p,q}^2}{b_n^2} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \right\} + \frac{2}{[2]_{p,q} (pb_n)} \left\{ \sum_{k=0}^n p^{2k} \frac{[k]_{p,q}}{b_n} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \right. \\ &\quad \left. + a_n (q^n - p^n) \sum_{k=0}^n p^k \frac{[k]_{p,q}^2}{b_n^2} \omega_{n,k}^*(p, q, x) \right\} + \sum_{k=0}^n \frac{[k]_{p,q}^2}{b_n^2} \omega_{n,k}^*(p, q, x),\end{aligned}$$

by simple calculations we obtain

$$\begin{aligned}\Omega_{n,p,q}^*(t^2; x) &= \frac{1}{[3]_{p,q} (pb_n)^2} \left(\frac{p^4 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^n + \left\{ \frac{1}{b_n} \left(\frac{p a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} + \frac{2q}{[2]_{p,q} b_n} \left(\frac{p^2 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} \right. \\ &\quad \left. + \frac{(q^2 - p^2)}{[3]_{p,q} b_n} \left(\frac{p^3 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-1} \right\} \frac{x}{1 + a_n x} + \left\{ \frac{2pq(q-p)[n-1]_{p,q}}{[2]_{p,q} [n]_{p,q}} \left(\frac{p a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-2} \right. \\ &\quad \left. + \frac{p^2 q (q-p)^2 [n-1]_{p,q}}{[3]_{p,q} [n]_{p,q}} \left(\frac{p^2 a_n x + 1}{1 + a_n x} \right)^{n-2} + \frac{q[n-1]_{p,q}}{[n]_{p,q}} \right\} \frac{x^2}{(1 + a_n x)^2}.\end{aligned}$$

■

REFERENCES

- [1] Balázs, K. (1975). Approximation by Bernstein type rational function: Acta Math. Acad. Sci. Hungar, Vol. 26, 123-134.
- [2] Balázs, K. and Szabados J., Approximation by Bernstein type rational function II.: Acta Math. Acad. Sci. Hungar, Vol.40, 1982, 331-337.
- [3] Dogru, O. (2006). On Statistical Approximation Properties of Stancu type bivariate generalization of q -Balázs Szabados operators: Proceedings. Int. Conf. Num. Anal.&Approx. Theory, Romania, 179-194.
- [4] Hamal, H., Sabancigil, P. (2020). Some approximation properties of new Kantorovich type q -analogue of Balázs Szabados operators: Journal of Inequalities and Applications, vol 2020, no.159.
- [5] Ispir, N., Ozkan, E.Y. (2013). Approximation Properties of Complex q -Balázs-Szabados Operators in Compact Disks: Journal of Inequalities and Applications, Vol.361.
- [6] Mahmudov, N.I. (2016). Approximation Properties of the q -Balázs-Szabados Complex Operators in the case $q \geq 1$: Comput.Methods Funct. Theory, Vol.16, 567-583.
- [7] Mursaleen, M., Ansari, K.J. and Khan A. (2015). On (p,q) -analogue of Bernstein operators: Appl. Math. Comput., Vol.266, 874-882.
- [8] Ozkan, E.Y. (2019). Approximation Properties of Kantorovich type q -Balázs-Szabados operators: Demonstr. Math, Vol.52, 10-19.
- [9] Ozkan E.Y. and Ispir N. (2018). Approximation by (p, q) -Analogue of Balázs-Szabados Operators: Filomat, Vol.32 (6), 2257-2271.

DÜŞÜK MALİYETLİ ALÜMİNA TOZU İLE HAZIRLANAN SİNERLENMİŞ BLOKLARIN MEKANİK VE MİKROYAPISAL ÖZELLİKLERİNİN İNCELENMESİ

Arife YURDAKUL

Kutahya Dumlupınar University, Kutahya Vocational School of Fine Arts, Department of Hand Arts

ORCID: 0000-0002-3126-7336

ÖZET

Alümina (Al_2O_3), yüksek sertlik ve mukavemetleri nedeniyle en çok tercih edilen teknik seramiklerdir. Bu özellikleri nedeniyle kesme takımları, biyomalzemeler, mikroelektronik, iletişim vb. endüstride kullanılmaktadır. Özellikle son zamanlarda biyo uygulamalarda yaygın kullanılması nedeniyle alternatif hammadde çalışmalarında artış gözlemlenmiştir. Özellikle bilgisayar destekli tasarım (CAD-CAM) sistemlerinin gelişmesiyle birlikte daha verimli seramik hammadde arayışına gidilmiştir. Mevcut çalışmada, monolitik hammaddenin endüstriyel amaçlı kullanılabilirliğine yönelik araştırma yapılmıştır. Öncelikle saflığı yüksek, maliyeti düşük, ucuz hammadde kaynağı temin edilmiştir. Blokların şekillendirilmesinde yüksek mukavemet amacıyla soğuk izostatik pres (CIP) tekniği kullanılmıştır. Üretilen seramik blokların yığınsal yoğunlukları Arşimet prensibi ve ölçüm tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Yüksek saflıkta ve düşük maliyetli alumina tozlarının biyomalzeme uygulamalarında kullanılması amacıyla basınçsız sinterleme yöntemiyle 1550-1600°C’de 1-3 saat arasında sinterlenmiş bloklar hazırlanmıştır. 1600°C de 3 saat süre ile sinterlenen numunelerin % 99.9 relatif yoğunluk değerinde en yüksek mukavemet (308.424 MPa) ve sertlik (18.10 GPa) değerine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca, üretilen alümina bloklara mekanik özellikleri belirlemek amacıyla Vickers sertliği (HV), indentasyon kırılma tokluğu (K_{1c}) ve üç nokta eğme testi uygulanmıştır. Numunelerin morfolojik yapı ve özellikleri için taramalı elektron mikroskobu (SEM) ve enerji dağılımlı x-ışını spektroskopisi (EDX) karakterizasyonu yapılmıştır. Seramik blokların mekanik ve mikroyapı sonuçlarına göre, mevcut hammaddenin dış blok üretimi için uygunluğuna karar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alümina, Dış Blok, Mukavemet, Sertlik

INVESTIGATION OF MECHANICAL AND MICROSTRUCTURAL PROPERTIES OF SINTERED BLOCKS PREPARED BY LOW-COST ALUMINA POWDER

ABSTRACT

Alumina (Al_2O_3) is the most preferred technical ceramics due to its high hardness and strength. Because of cutting tools, biomaterials, microelectronics, communications features, it is used in the industry. Recently, an increase has been observed in alternative raw material studies due to its widespread use in bio applications. With computer-aided design (CAD-CAM) systems, more efficient ceramic raw materials have been sought. In the present study, research has been done on the industrial use of monolithic raw material. First of all, high purity, low cost, a cheap raw material source was provided. The cold isostatic press (CIP) technique has been used to shape the blocks for high strength. The bulk densities of the produced ceramic blocks were determined using the Archimedes principle and measurement technique. To use high purity and low-cost alumina powders in biomaterial applications, blocks sintered at 1550-1600°C for 1-3 hours were prepared by pressureless sintering method. It was determined that the samples sintered at 1600°C for 3 hours had the highest strength (308.424 MPa) and hardness (18.10 GPa) values at 99.9% density.

Also, Vickers hardness (H_v), indentation fracture toughness (K_{Ic}), and a three-point bending test were applied to the produced alumina blocks to determine the mechanical properties. Scanning electron microscopy (SEM) and energy-dispersive x-ray spectroscopy (EDX) characterization analysis were performed for the samples' morphological structure and properties. According to the ceramic blocks' mechanical and microstructure results, the existing raw material's suitability for tooth block production was decided.

Keywords: Alumina, Tooth Block, Strength, Hardness

AMELİYATHANE' DE KABLO VE BAĞLANTILARA İLİŞKİN GELİŞEN PROBLEMLER: SİSTEMATİK DERLEME VE META-ANALİZ

Hatice AZİZOĞLU

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik

Fatma ETİ ASLAN

Bahçeşehir Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik

ÖZET

Giriş: Çeşitli ameliyat tekniklerinin kullanıldığı ameliyathanelerde özellikle laparoskopik ameliyatlarda kullanılan cihazlara ait kablo ve bağlantı sayısı arttırmıştır. Sayısı fazla olan kablo ve bağlantılardan kaynaklı meydana gelen dağınık ekipman, tıkanıklık, kablo-hat dolanması gibi birçok problem yaşanmaktadır.

Amaç: Bu sistematik derleme ve meta-analiz çalışmasında, ameliyathanede kullanılan kablo ve bağlantılardan kaynaklı oluşan problemlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem: Çalışmada Ocak 2005 – Eylül 2020 tarihleri arasında yayınlanan kesitsel araştırmalar alındı. Uygun çalışmaları belirlemek için Scholer Google, Web of Science, Ovid, Cinahl, Medline, Sage Journal, Wiley Online Library veri tabanları 12.09.2020 tarihinde tarandı. Bu veri tabanlarında “surgical room OR operating room” AND “cables” AND “connections” and “safety” anahtar kelimeleri ile farklı kombinasyonlar yapılarak tarama yapıldı.

Bulgular: Taramada 775 makaleye ulaşıldı. Sistematik derleme ve meta analize dahil edilen çalışmalardan beşi kesitsel türde idi. Bu sistematik derleme ve meta-analize alınan çalışmalar tanımlayıcı, gözlemsel ve prospektif türde idi. Çalışmalarda kablo ve bağlantılara yönelik gelişen problemler; arıza bildirileri, alet başarısızlıkları, personel bildirileri, robotik cerrahi ameliyatlarında oluşan kablo ve bağlantı problemleri olarak kategorize edildi. Bu çalışmaların birleştirilmiş sonuçlarına göre ameliyathane çalışanlarının %64’ü kablo ve bağlantılardan kaynaklı sorun bildirmiştir. Bu sorunların %45’i ameliyat sırasında, %55’i ise perioperatif süreçte tespit edilmiştir. Ameliyathanede ki kablo ve bağlantıların tahmini %22’sinde arıza gerçekleştiği, alet başarısızlıklarından kaynaklı %14 oranında, robotik cerrahi ameliyatlarında ise ortalama %42 oranında sorun gerçekleştiği rapor edilmiştir.

Sonuç: Çalışmaların birleştirilmiş sonuçlarında ameliyathanede ki kablo ve bağlantıların %22'sinde arıza gerçekleştiği, ameliyathane çalışanlarının %64 kadarının kablo ve bağlantılardan kaynaklı sorun yaşadığı belirlenmiştir. Alet başarısızlıklarından kaynaklı %14 oranında, robotik cerrahi sırasında %42, ameliyat sırasında %45, ameliyathane sürecinde % 55 oranında sorun tespit edilmiştir. Ameliyathaneler için 'her ameliyata veya ekibe uyan tek bir çözüm' olmadığından, tüm bu eksiklikler ameliyathane de güvenli kablo uygulamasının çözümlere olan ihtiyacı göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: surgical rooms, operating rooms, cables, connections, safety.

PROBLEMS RELATED TO CABLES AND CONNECTIONS IN THE OPERATING ROOM: SYSTEMATIC REVIEW AND META-ANALYSIS

ABSTRACT

Introduction: The number of cables and connections of devices used in laparoscopic surgeries has increased in operating theaters where various surgical techniques are used. There are many problems such as scattered equipment, congestion, cable-line entanglement caused by the large number of cables and connections.

Objective: In this systematic review and meta-analysis study, it was aimed to determine the problems caused by cables and connections used in the operating room.

Method: Cross-sectional studies published between January 2005 and September 2020 were included in the study. GoogleScholar, Web of Science, Ovid, Cinahl, Medline, Sage Journal, and Wiley Online Library databases were scanned on 12.09.2020 to determine suitable studies. In these databases, different combinations were used with the keywords "surgical room OR operating room" AND "cables" AND "connections" and "safety".

Findings: The scan initially reached 775 articles. Five of the studies included in the systematic review and meta-analysis were of the cross-sectional type. The studies included in this systematic review and meta-analysis were descriptive, observational, and prospective. Developing problems for cables and connections in studies; Failure reports were categorized as instrument failures, personnel reports, cable and connection problems occurring in robotic surgery operations. According to the combined results of these studies, 64% of operating room employees reported problems arising from cables and connections. 45% of these problems have been detected during the surgery, and 55% during the entire operating room process.

It has been reported that an estimated 22% of the cables and connections in the operating room have malfunctions, that the cable and connection problems arising from instrument failures are 14%, and the cable and connection problems developed in robotic surgery operations occur at an average of 42%.

Results: According to the combined results of these studies, it was determined that 22% of the cables and connections in the operating room had malfunctions and 64% of the operating room employees had problems due to cables and connections. Problems related to cables and connections were detected at a rate of 14% due to instrument failures, 42% during robotic surgery, 45% during surgery, and 55% during the entire operating room process. Since there is no 'one solution that fits every surgery or team' for the operating rooms, all these shortcomings show the need for solutions for safe cable application in the operating room.

Keywords: surgical rooms, operating rooms, cables, connections, safety.

DESIGN AND FABRICATION OF HYDROGENATED AMORPHOUS SILICON BASED TOP GATE AND BOTTOM GATE THIN FILM TRANSISTORS

Assist. Prof. Dr. Turgut TUT
Abdullah Gül University

ABSTRACT

In this study, we report the development of top gate and bottom gate AMOLED compatible thin film transistor micro-nano fabrication processes and thin film material optimization process for device grade hydrogenated amorphous silicon, SiN_x and ALD Al_2O_3 which is one of the first demonstration of 5 micron gate length thin film a-Si:H transistors in Turkey. Process complications were also pointed out while we improved in microfabrication processes. Post annealing remarkably improves the TFT performance up to 250°C beyond which it drops off. Observations were explained on the basis of formation of Schottky barriers material and diffusion of hydrogen in amorphous silicon. In this work, PECVD (Plasma enhanced chemical vapor deposition) system is used to deposit SiN_x , a-Si:H intrinsic and n type doped layers. Al_2O_3 thin film is deposited using ALD (Atomic Layer Deposition) process. During the micro-fabrication processes, wet chemical etching, ICP RIE (Inductively Coupled Plasma Reactive Ion Etching) etching, photolithography, contact mask aligner, and deposition systems mentioned are used. The electrical characterization of the fabricated TFTs are conducted via Keithley 4200 Semiconductor parametric analyzer. The measurements of current-voltage measurements are done in a dark room environment in order to prevent light to affect I-V measurement. Annealing temperature affect is also investigated on the I-V curves. Mobility of the devices are also calculated from the I-V measurement.

Keywords: Thin film transistors, micro-fabrication, nanotechnology, semiconductor, mobility

KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSLERİNDE SÖZLEŞMELİ PERSONEL**Mustafa AVCI**

Anadolu University Faculty of Law Eskişehir/Turkey

Zarina RAVSHANOVA

Moscow Humanitarian Economic Institute Moscow/Federation of Russia

ÖZET

Kamu hizmetleri; memurlar, sözleşmeli personel ve işçiler eliyle gördürülür (DMK 4). Sözleşmeli personel, teşebbüs ve bağlı ortaklıkların genel idare esasları dışında yürüttükleri hizmetlerde, bu kanun hükmünde kararnamede belirtilen hukuki esaslar çerçevesinde imzalanacak bir sözleşme ile çalıştırılan ve işçi statüsünde olmayan personel olarak tanımlanabilir (233 sayılı Kanun Hükmünde Kararname).

Kamu görevlileri ile idare arasında yapılan idari hizmet sözleşmeleri, idari sözleşmenin niteliklerini taşımakta bu yüzden idari sözleşme sayılmakta ve çıkan uyuşmazlıklar idari yargının görev alanına girmektedir. Kamu İktisadi Teşebbüslerinin genel idare esasları dışında yürüttükleri hizmetlerde çalıştırılan sözleşmeli personel ile yapılacak sözleşmeler de birer idari hizmet sözleşmesidir.

Sözleşmeli personel olarak işe alınacaklarda aranılacak genel şartlar 399 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 7. maddesinde sayılmıştır. Sözleşmeli statüde çalıştırılacak personelde aranılacak diğer özel şartlar ilgili teşebbüsün veya bağlı ortaklığın yönetim kurulları tarafından çıkarılacak yönetmelikle belirlenir. Burada dikkat çeken husus, devlet memuru olmanın genel şartlardan olan "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak" şartının kamu iktisadi teşebbüslerinde çalıştırılacak sözleşmeli personel için aranmamış olmasıdır. Dolayısıyla bilgi ve tecrübesine göre uzmanlık gerektiren işlerde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayan yabancıların kamu iktisadi teşebbüslerinde sözleşmeli personel olarak çalıştırılması mümkündür.

Kamu iktisadi teşebbüslerinde çalıştırılan sözleşmeli personel genel olarak kamu görevlisi statüsünde kabul edilmektedir. Ancak, sözleşmeli personel, memurlar ve diğer kamu görevlileri gibi statü hukukuna değil, sözleşme ilişkisine bağlıdır. Sözleşme ilişkisinde, statü hukukunun unsuru olarak, genel düzenleyici işlemlerle personelin bütün çalışma koşullarının düzenlenmesi yerine, esnekliğin unsuru olarak, sözleşmelerle personelin çalışma koşulları belirlenmektedir.

CONTRACTED STAFF AT PUBLIC ENTERPRISES

ABSTRACT

Public services are performed through civil servants, contracted personnel and workers (Civil Servants Code art. 4). Contracted personnel can be defined as non-employee personnel who are employed with a contract to be signed within the framework of the legal principles specified in this Decree-Law in services performed by the undertaking and affiliated partnerships other than the general administrative principles (Decree-Law No. 233).

The administrative service contracts made between the public officials and the administration bear the characteristics of the administrative contract, therefore they are considered as an administrative contract and the disputes that arise fall under the jurisdiction of the administrative judiciary. Contracts to be made with the contracted personnel employed in the services performed by the Public Enterprises apart from the general administrative principles are also administrative service contracts.

The general conditions to be sought in those who will be recruited as contracted personnel are listed in Article 7 of the Decree Law No. 399. Other special conditions to be sought in the personnel to be employed under contractual status are determined by a regulation to be issued by the board of directors of the relevant undertaking or subsidiary. What is striking here, with the general requirements for becoming a civil servant "to be a citizen of the Republic of Turkey" requirement to be employed in Public Enterprises is not sought for contracted staff. Thus, knowledge and expertise based on experience in jobs requiring foreign non-citizen of the Republic of Turkey may be operated as contract employees in Public Enterprises.

Contracted personnel employed in Public Enterprises are generally regarded as public servants. However, it depends on the contractual relationship and not on status law like contract personnel, civil servants and other public servants. In the contractual relationship, as an element of status law, instead of regulating all working conditions of the personnel through general regulatory acts, the working conditions of the personnel are determined by contracts as an element of flexibility.

ANKİLOZAN SPONDİLİT VE ALLERJİK HASTALIKLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ: KESİTSEL BİR KLİNİK ÇALIŞMA

Uzm. Dr. Ebru YILMAZ (Sorumlu Yazar)

Kocaeli Devlet Hastanesi, Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Bölümü

ORCID :0000-0003-2172-2742

Uzm. Dr. Orhan EREN

Kocaeli Medicalpark Hastanesi, Romatoloji Bölümü

ORCID :0000-0002-0850-5359

ÖZET

Amaç: Hem Th1 hem de Th2 yolakları, vücudun bağışıklık sistemini kontrol ve dengede tutmak ve düzenlemek için uyum içinde çalışır. Th1 ve Th2, birbirlerinin büyümesini ve aktivitesini çapraz düzenleyen sitokinler üretir ve bu durum Th1/Th2 paradigması olarak adlandırılır. Atopik bozukluklar baskın bir Th2 sitokin modeli ile ilişkili olmasına rağmen, ankilozan spondilit (AS) bozulmuş bir Th1 sitokin modeli ve dolaşımdaki Th2 hücrelerinin artan sayısı olarak tanımlanabilir. Th1 / Th2 paradigmasına göre AS ve atopik bozuklukların bir arada olduğu düşünülebilir. Çalışmanın amacı, AS ile atopik bozukluklar arasındaki ilişkiyi Kocaeli ilinde araştırmak ve bunları kontrol grubu ile karşılaştırmaktır.

Yöntem: Toplam 563 AS hastası (grup 1), eşleştirilmiş değişkenler olarak cinsiyet ve yaş kullanılarak intervertebral disk prolapsusu nedeniyle kronik bel ağrısı hastaları (grup 2) ile 1: 1 eşleştirildi. Alerjik konjonktivit (AK), atopik dermatit (AD), alerjik rinit (AR) ve astım gibi alerjik hastalıkların varlığı tüm gruplarda araştırıldı.

Bulgular: Her iki çalışma grubunda ortalama yaş 42.86 ± 11.04 yıldır. Tüm gruplarda %47,1 kadın ve %52,9 erkek idi. AS grubunda ortalama hastalık süresi $10,51 \pm 8,93$ yıldır. AS grubundaki hastaların %30,2'sinde HLA-B27 pozitif idi. Kontrollere kıyasla AS'li hastalar için ayarlanmış olasılık oranları, AK için 1.45 (1.21-1.74), AD için 4.47 (1.20-1.80), AR için 1.76 (1.60-1.95) ve astım için 1.79 (1.57-2.05) idi. Gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardı ve AS'li hastalarda AC, AD, AR ve astım prevalansı kontrol grubuna göre daha yüksekti ($p < 0.05$).

Sonuç: Alerjik hastalıklar tipik olarak genç yaşta hastalarda ortaya çıkar ve AS gelişme riski yaşamın ilerleyen dönemlerinde artmaya başlar. Çalışmanın bulgularına göre AS'li hastalarda alerjik hastalık prevalansı artmıştır. Alerjik hastalıklarda, özellikle AR, astım veya birden fazla alerjik hastalıkta düşük dereceli ve kronik inflamasyon, AS gelişimini kolaylaştırabilir. Ayrıca alerjik hastalıkların kronikleşmesinin önlenmesi, otoimmünitenin gelişmesinin ve ilerlemesinin engellenmesinde rol oynayabilir. Bu nedenle, klinisyenler otoimmün hastalık ve alerjik hastalıklar arasındaki bağlantıdan haberdar olmalıdır.

Anahtar kelimeler: Ankilozan spondilit, Alerjik hastalıklar, Th1 / Th2 paradigması, Th17, Mast hücreleri

THE RELATIONSHIP BETWEEN ALLERGIC DISEASES AND ANKYLOSING SPONDYLITIS: A CROSS-SECTIONAL CLINICAL TRIAL

ABSTRACT

Objective: Both Th1 and Th2 pathways work in concert to keep and regulate the immune system of the body in control and balance. Th1 and Th2 produce cytokines cross-regulating the growth and activity of each other. Although atopic disorders are associated with a predominant Th2 cytokine pattern, ankylosing spondylitis (AS) can be described as an impaired Th1 cytokine pattern and increased numbers of circulating Th2 cells. According to the Th1/Th2 paradigm, it may be thought that AS and atopic disorders coexist. The goal of the study is to investigate the relationship between AS and atopic disorders and compare them with those in control groups in Kocaeli, Turkey.

Methods: A total of 563 AS patients (group 1) were matched 1:1 with chronic low back pain patients (group 2) due to intervertebral disc prolapse using sex and age as matched variables. The existence of allergic diseases such as allergic conjunctivitis (AC), atopic dermatitis (AD), allergic rhinitis (AR), and asthma was investigated in all groups.

Results: The mean age was 42.86 ± 11.04 years in both study groups. In all groups, 47.1% were female and 52.9% were male. The mean duration of disease was 10.51 ± 8.93 years in the AS group. HLA-B27 was positive in 30.2% of the patients in the AS group. The adjusted odds ratios for patients with AS compared to controls was 1.45 (1.21–1.74) for AC, 4.47 (1.20–1.80) for AD, 1.76 (1.60–1.95) for AR, and 1.79 (1.57–2.05) for asthma. There was a statistically significant difference between groups and the prevalence of AC, AD, AR, and asthma was higher in patients with AS compared with the control group ($p < 0.05$).

Conclusion: Allergic diseases typically occur in patients of young age, and the risk of developing AS begins to increase later in life. According to the findings of the study, patients with AS have an increased prevalence of allergic diseases. The low-grade and chronic inflammation in allergic diseases, in particular AR, asthma or more than one allergic disease, may facilitate the development of AS. Besides, the prevention of the chronicity of allergic diseases may play a role in the inhibition of the development and progression of autoimmunity. Therefore, clinicians should be aware of the link between autoimmune disease and allergic diseases.

Keywords: Ankylosing spondylitis, Allergic diseases, Th1/Th2 paradigm, Th17, Mast cells

Tablo 1. Ankilozan spondilitli hastaların demografik ve klinik özellikleri

Table 1. Demographic and clinical characteristics of the patients with ankylosing spondylitis

Değişkenler (Variables)	n (563)
Yaş (Age) (yıl) (year)	42.86±11.04
Cinsiyet (Sex)	
Kadın (Female)	47.1% (n=265)
Erkek (Male)	52.9% (n=298)
Hastalık süresi (Duration of disease) (yıl) (year)	10.51±8.93
HLA-B27 durumu (HLA-B27 status)	
Pozitif (Positive)	30.2% (n=170)
Negatif (Negative)	69.8% (n=393)
Sedef varlığı (Psoriasis)	3.9% (n=22)
İnflamatuvar bağırsak hastalığı (Inflammatory bowel disease)	
Ülseratif kolit (Ulcerative colitis)	1.6% (n=9)
Chron hastalığı (Chron's disease)	0.9% (n=5)
Behçet hastalığı (Behçet's disease)	3.0% (n=17)
Ailesel Akdeniz Ateşi (Familial Mediterranean Fever) (FMF)	1.2% (n=7)

Tüm değerler ortalama±standart sapma, sayı ve yüzde olarak ifade edildi. (All values are expressed as mean±SD, number and percentage)

Tablo 2. Gruplardaki alerjik hastalıkların dağılımı

Table 2. The distributions of allergic diseases in groups

Değişkenler (Variables)	Grup 1 (AS grup) Group 1 (AS group)	Grup 2 (LDH grup) Group 2 (LDH group)	P* değeri (P value)
Allerjik konjonktivit (Allergic conjunctivitis) Var (Yes) Yok (No)	35.7% (n=201) 64.9% (n=362)	24.7% (n=139) 75.3% (n=424)	0.000 (<0.001)
Atopik dermatit (Atopic dermatitis) Var (Yes) Yok (No)	31.1% (n=175) 68.9% (n=388)	21.1% (n=119) 78.8% (n=444)	0.000 (<0.001)
Allerjik rinit (Allergic rhinitis) Var (Yes) Yok (No)	79.6% (n=448) 20.4% (n=115)	45.1% (n=254) 54.9% (n=309)	0.000 (<0.001)
Astım (Asthma) Var (Yes) Yok (No)	59.9% (n=337) 40.1% (n=226)	33.4% (n=188) 76.6% (n=375)	0.000 (<0.001)

*p<0.05 ise anlamlı fark. (p<0.05, significant difference)

Tablo 3. Gruplar arasındaki düzeltilmiş olasılık oranları

Table 3. Adjusted odds ratios among groups

Değişkenler (Variables)	AS karşı kontrol grup AS versus controls odds ratio (OR)
Allerjik konjonktivit (Allergic conjunctivitis)	1.45 (1.21–1.74)
Atopik dermatit (Atopic dermatitis)	4.47 (1.20–1.80)
Allerjik rinit (Allergic rhinitis)	1.76 (1.60–1.95)
Astım (Asthma)	1.79 (1.57–2.05)

Kalın değerler istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterir (p <0.05) (Bold values indicate statistically significant (p <0.05))

INVESTIGATION OF SELECTED MEDICINAL PLANTS FOR ANTI-OBESITY PROPERTIES

Sila Ozlem SENER

Department of Pharmacognosy, Faculty of Pharmacy, Karadeniz Technical University, Trabzon

ORCID: 0000-0001-7679-7165

Eylul CILIZ

Faculty of Pharmacy, Karadeniz Technical University, Trabzon

ORCID: 0000-0003-0861-8799

Berre Nur ÖZTEKİN

Faculty of Pharmacy, Karadeniz Technical University, Trabzon

ORCID: 0000-0002-2408-0709

Merve BADEM

Vakfikebir Hospital, Trabzon

ORCID: 0000-0002-1265-5616

Ufuk OZGEN

Department of Pharmacognosy, Faculty of Pharmacy, Karadeniz Technical University, Trabzon

ORCID: 0000-0001-9839-6717

ABSTRACT

The study aims to research the antiobesity potentials of *Amaranthus albus* L. (Amaranthaceae), *Helichrysum compactum* Boiss. (Asteraceae), *Chenopodium album* L. (Chenopodiaceae) ve *Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae). Obesity which is a risk factor for diabetes, hypertension, cardiovascular diseases, cancer is caused serious health problems and economic costs on a global scale (McArdle et al., 2013). Nowadays, pancreatic lipase inhibitors caused inhibition of lipid digestion and lipid absorption are one of the limited treatment approaches for obesity (Qui, 2018). Plant-derived secondary metabolites have the potential to be used in the treatment of obesity (Mir et al., 2019). *A. albus*, *H. compactum*, *C. album* and *A. eupatoria* have been used traditionally (Badem et al., 2018). To detect the antiobesity potentials of the plants, *in vitro* lipase inhibitory effect studies by spectroscopic method, and quantitative analysis of some antiobesity effective secondary metabolites by RP-HPLC technique were carried out with the study. According to HPLC analysis, *p*-coumaric acid (0,27 mg/g crude extract) for *A. albus*; benzoic acid (0,33 mg/g crude extract) for *C. album*; vanillic acid (7,32 mg/g crude extract), syringaldehyde (14,97 mg/g crude extract) and quercetin (4,66 mg/g crude extract) for *H. compactum*; *p*-coumaric acid (0,71 mg/g crude extract) and benzoic acid (3,43 mg/g crude extract) were detected. *In vitro* lipase inhibitory studies showed that all plant extracts possess lipase inhibitory effect and the highest lipase inhibitory potential was observed for *H. compactum* ($IC_{50}=45,70 \mu\text{g/mL} \pm 2,3618$). In conclusion, *H. compactum* is the most remarkable natural source for the study. The fact remains that all plants may be promising candidates for the treatment of obesity.

Keywords: *Amaranthus*, *Agrimonia*, *Chenopodium*, *Helichrysum*, HPLC, Lipase, Obesity

Acknowledgments

We would like to acknowledge the Turkish Scientific and Technical Research Council for funding the study.

References

- Mcardle M.A., Finucane O.M., Connaughton R.M., Mcmorrow A.M., Roche H.M. (2013). Mechanisms of obesity-induced inflammation and insulin resistance: insights in to the emerging role of nutritional strategies, *Frontiers in Endocrinology*, 4, 52-75.
- Qi X. (2018). Review of the clinical effect of orlistat. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 301, 012063.
- Mir S.A., Shah M.A., Ganai S.A., Ahmad T., Gani M. (2019). Understanding the role of active components from plant sources in obesity management. *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*, 18(2), 168-176.
- Badem M., Korkmaz N., Sener S.O., Kanbolat S., Ozgen U., Sevgi S., Aliyazicioğlu R., Coskun M. (2018). Biological Screening of Traditional Medicinal Plants from Villages of Akkuş (Ordu) in Turkey on the Effects of Tyrosinase. *Journal of Pharmaceutical Research International*, 25 (6), 1-10.

WATER ABSORPTION AND INACTIVATION OF MICROORGANISMS IN CHICKPEA (*Cicer Arietinum* L.) DURING GERMINATION

Aynur AY TEZCAN

Istanbul Aydin University, Faculty of Health Sciences, Department of Nutrition and Dietetics
ORCID: 0000-0002-9304-8147

Indrani KALKAN

Istanbul Aydin University, Faculty of Health Sciences, Department of Nutrition and Dietetics
ORCID: 0000-0001-6020-349X

Şükrü KARATAŞ

Istanbul Aydin University, Faculty of Engineering, Department of Food Engineering
ORCID: 0000-0002-2743-0970

ABSTRACT

Legumes are of considerable significance in human nutrition and health as they are considered to be economical sources of high protein (20-40%) and adaptable to climatic changes. This study aimed to examine water absorption, crude protein, carbohydrate, ash contents and microflora changes in chickpeas during germination. Two different chickpea varieties (Çağtay and Gökhöyük) belonging to Black sea-coast in Turkey were studied. Moisture, protein, ash contents were determined after soaking in water at 5°C for 6 days and left to germinate for 48 hours. Before germination, the crude protein and moisture content of Çağtay chickpea was found to be 25% and 7.77% respectively. For Gökhöyük variety, they were 23.41% and 6.72% respectively. After germination, the amount of crude protein for Çağtay and Gokhöyük varieties increased by 14.2% and 10.4% respectively. The highest moisture content was recorded on the 4th day of soaking (57.73% for Çağtay and 60.86% for Gökhöyük varieties). From the 5th day, a decrease in moisture content of both chickpea types was observed. Amount of carbohydrate increased by 0.45% and 0.41% in germinated Çağtay and Gökhöyük varieties respectively. Ash content was determined as 3.14% and 3.13% in raw Çağtay and Gökhöyük varieties respectively. The germination process resulted in reduction of ash contents in both chickpeas. Microflora changes occurring during germination was studied. No significant increase was found in the amount of yeast and molds, but the number of bacterial colonies was found to be too high to be counted. 10 grams of samples were taken from both varieties and kept in hot water-bath (95°C) for 5 minutes. Total bacterial count decreased to safe acceptable levels following heat treatment. It may be concluded that consumption of germinated chickpeas may provide significant health benefits due to increased protein content. However, it is safer to apply heat treatment before consumption.

Keywords: Absorption, Chickpea, Germination, Protein, Soaking

BİR KEDİDE KRONİK HERNİA DİAFRAGMATİKAYA BAĞLI GELİŞEN KONSTİPASYONUN CERRAHİ SAĞALTIMI

Fehmiye GÜMÜŞ

Aksaray University, Faculty of Veterinary Medicine, Surgery Department

ORCID: 0000-0003-1670-0709

Nihan EROĞLU

Aksaray University, Faculty of Veterinary Medicine, Surgery Department

ORCID: 0000-0001-6789-8474

Deva Başak Boztok ÖZGERMEN

Aksaray University, Faculty of Veterinary Medicine, Surgery Department

ORCID: 0000-0001-7039-8956

ÖZET

Hernia diafragmatika; diyafram bütünlüğünün bozulması sonucunda abdominal organların bir veya birkaçının toraksa geçmesidir. Diyaframatik herniler, abdominal duvar travmaları sonucunda, abdominal boşlukta basınç artışı ve akciğerlerin plöral basıncının hızlı bir şekilde düşmesi ile gerçekleşir. Diyaframdaki ruptur genellikle sağ ya da sol olmak üzere tek taraflıdır. Ancak vakaların %15’inde bilateral diyafram rupturları bildirilmiştir. En çok fıtıklaşan organlar %64-82 karaciğer, %47-56 barsak ve mide, %26-44 omentum ve son olarak %4-8 pankreasır.

Bu çalışmanın materyalini, konstipasyon şikayeti ile Aksaray Üniversitesi Veteriner Fakültesi Hayvan Hastanesi cerrahi kliniğine getirilen 2 yaşında, kısırlaştırılmış erkek kedi oluşturdu. Hasta sahibinden alınan anamnezde hastanın 5 gündür dışkılayamadığı öğrenildi. Kedinin yaklaşık 1,5 yıl önce iki kere yüksekten düştüğü ancak hayvanın genel durumunun iyi olması nedeniyle hasta sahibinin ameliyat ettirmediği bilgisi alındı. Toraks radyografisinde diyafram sınırının belirgin olmadığı, karaciğer ve barsakların toraksta olduğu görülüp kronik hernia diafragmatika tanısı konuldu ve hasta operasyona alındı.

Hastaya preoperatif dönemde analjezik olarak Butorfenol Tartrat (0.1mg/kg) ve profilaktik olarak prednizolon (4mg/kg) ve sefazolin (25mg/kg) intravenöz olarak uygulandı. İndüksiyon öncesi hastaya pre oksijenasyon uygulanıp miyokardiyal oksijenizasyon artırıldıktan sonra hasta genel anesteziye alındı. Rutin asepsi ve antisepsi sağlandıktan sonra operasyon masasına 45° Trendelenburg yaptırıldı. İsofluran ile indüksiyon sağlandıktan sonra hasta orotrakeal yolla entübe edildi ve pozitif basınçlı ventilasyon uygulandı. Processus ksifoideanın kaudalinden başlayan standart ventral orta hat enzisyon ile laparotomi yapıldı. Diyaframın sağ ve orta bölümünün tamamen rupture olduğu ve karaciğer, omentum, ince barsaklar ve kolonun bir kısmının toraksa geçtiği görüldü. Fıtıklaşan abdominal organlar kontrollü bir şekilde anatomik bölgelerine getirildi. İnspeksiyonda hepatik strangülasyon ve vasküler bozulmalar şekillendiği görüldü.

Aynı zamanda diyafram rupturunun olduğu bölgelerin yakınındaki organlarda adezyonlar ile karşılaşıldı. Barsak peristaltığının hernia diafragmatika kaynaklı obstrüksiyona bağlı azalması nedeniyle konstipasyon şekillendiği düşünüldü. Kolon içerisinde sertleşen dışkı enterotomi ile boşaltıldı ve böylelikle megakolonun önüne geçildi. Bölge uygun dikiş yöntemleri kullanılarak rutin şekilde kapatıldı. Operasyon sonunda alınan kontrol radyografisinde pulmoner ödem görüldü. Postoperatif dönemde hastaya 3 gün boyunca prednizolon (4mg/kg), sefazolin (25mg/kg) ve metronidazol (15mg/kg) uygulandı. Hasta 3 gün yumuşak sulu gıda ile beslenmeye başlandı ve 4. gün normal şekilde defekasyon yaptı. Hastanın postoperatif kontrolleri sırasında herhangi bir sorunla karşılaşmadı.

Diyaframın sağ tarafında oluşan rupturlarda karaciğer, ince barsaklar ve pankreasın toraksa fıtıklaşması beklenirken, sol tarafta daha çok mide, dalak ve ince barsak fıtıklaşmaktadır. Kronik hernia diafragmatika hastalarında organların vaskülarizasyonunun bozulması, obstrüksiyonlar ve intestinal peristaltığın azalması gibi nedenlerle konstipasyonlar şekillenebilmektedir. Bu nedenlerle doğru teşhis ve tanı için görüntüleme yöntemlerinin kullanılması önemlidir. Hernia diafragmatika tanısı alan her hastanın genel durumu iyi görünse dahi operatif olarak diyaframdaki rupturun düzeltilmesi ve hastanın belirli aralıklarda kontrol edilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kronik Hernia Diafragmatika, Konstipasyon, Enterotomi, Kedi

SURGICAL TREATMENT OF CONSTIPATION DUE TO CHRONIC HERNIA DAPHRAGMATICA IN A CAT

ABSTRACT

Hernia diaphragmatica is the passage of one or more of the abdominal organs to the thorax with the disruption of the diaphragm integrity. Diaphragmatic hernias occur as a result of abdominal wall trauma, increased pressure in the abdominal cavity, and a rapid decrease in the pleural pressure of the lungs. Generally, the tear in the diaphragm is unilateral, either on the right or left side. However, bilateral diaphragmatic tears are also reported in 15% of cases. The most herniated organs are the liver with a rate of 64-82%, followed by the intestine and stomach with a rate of 47-56%, the omentum with a rate of 26-44%, and finally the pancreas with a rate of 4-8%.

The material of this study was a 2-year-old male sterilized cat that was brought to the Aksaray University Faculty of Veterinary Medicine, Small Animal Hospital surgery clinic with a complaint of constipation.

According to the anamnesis the patient had not been able to defecate for 5 days. It was learned that the cat fell from a height twice about 1.5 years ago but the owner did not accept the surgery as the general condition of the cat was good. Chronic hernia diaphragmatica was diagnosed after evaluation of the thorax radiography, with no apparent diaphragm border, liver, and intestines in the thorax, and surgery was planned.

In the preoperative period, Butorphenol Tartrate (0.1mg / kg), prednisolone (4mg / kg) and cefazolin (25mg / kg) were administered intravenously. Before induction of anesthesia, the patient was pre oxygenated and myocardial oxygenation was increased. After providing routine asepsis and antisepsis, 45° Trendelenburg was performed on the operating table. Anesthesia induction was provided with isoflurane and continued by orotracheal intubation and positive pressure ventilation. Laparotomy was performed with a standard ventral midline incision starting from the caudal of the processus xyphoidea. It was observed that the right and middle parts of the diaphragm were completely ruptured and the liver, omentum, small intestines, and part of the colon passed into the thorax. Abdominal organs were brought to their anatomical regions in a controlled manner. Hepatic strangulation and vascular impairment were observed on inspection. At the same time, adhesions to nearby organs were encountered in the ruptured areas of the diaphragm. Constipation was thought to occur because of the decrease in intestinal peristalsis due to obstruction caused by hernia diaphragmatica. The stool in the colon was emptied by enterotomy, thus preventing megacolon. The area was routinely closed using appropriate suture methods. Pulmonary edema was observed in the control radiography taken right after the operation was complete. Prednisolone (4mg / kg), cefazolin (25mg / kg) and metronidazole (15mg / kg) were administered to the patient for 3 days postoperatively. The patient was fed with soft watery food for 3 days and defecated on the 4th day. The patient healed uneventfully.

The herniation of the liver, small intestine, and pancreas to the thorax is expected in the ruptures on the right side of the diaphragm. However the stomach, spleen, and small intestines are mostly herniated on the left side. Constipation may occur in patients with chronic diaphragmatic hernia due to deterioration of the vascular structure of the organs, obstructions, and decreased intestinal peristalsis. For these reasons, it is important to use imaging methods for correct diagnosis. Even if the general condition of the patient diagnosed with hernia diaphragmatica seems to be good, the diaphragmatic rupture should be corrected operatively and the patient should be checked at regular intervals.

Keywords: Chronic Hernia Diaphragmatica, Constipation, Enterotomy, Cat.

OPERE EDİLEMEYEN ENDOMETRİAL PATOLOJİLERDE İNTRAUTERİN LNG-RİA UYGULAMASININ TEDAVİ SONUÇLARINA ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Gökşen GÖRGÜLÜ

ORCID : 0000-0003-2837-8497

Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Jinekolojik Onkoloji Kliniği

ÖZET

Amaç: Opere edilemeyen endometrial patolojilerde intrauterin LNG-RİA (levonorgestrel salımlı rahim içi araç) uygulamasının tedavi sonuçlarına etkisinin değerlendirilmesi

Yöntem: Ocak 2015 ile Ocak 2021 tarihleri arasında kliniğimize başvuran hastalar çalışmaya dahil edildi. Hastaların demografik verileri, başvuru şikayetleri, CA-125 düzeyleri, tanı yöntemleri, probe küretaj (P/C) sonuçları, intrauterin LNG-RİA uygulamasından sonraki P/C sonuçları ve operasyon bilgileri incelendi.

Bulgular: Verileri değerlendirilen 17 olgu analiz edildi. Olguların yaş ortalamaları 57,8 iken vücut kitle indeksleri ortalaması 39,8 idi. Başvuru şikayetleri menoraji, metroraji, menometroraji ve postmenopozal kanama idi. Hastaların incelenen tümör markerlarında CA-125 düzeyi ortalama 26,9 U/mL olduğu gözlemlendi. Tanılar; klinik muayene ve probe küretaj ile alınan endometrial biyopsilerin incelenen histopatolojisi ile kondu. İncelenen P/C sonuçlarına göre hastaların 8'inde (%47,1) atipili endometrial hiperplazi, 9'unda (%52,9) ise endometrial karsinom tespit edildi. Hastaların 3'ü (%17,6) çocuk istemi nedeniyle, 13'ü (%76,4) medikal komorbiditeler nedeniyle (morbid obezite, astım, KOAH, diabetes mellitus, hipertansiyon, geçirilmiş serebrovasküler olay), 1'i ise hem çocuk istemi hem de medikal komorbiditeler nedeniyle opere edilemedi. Bu hastalara 3 ile 6 ay intrauterin LNG-RİA tedavisi uygulandıktan sonra kontrol P/C yapılarak endometrial biyopsi alındı. Atipili endometrial hiperplazi tanısı alan 8 hastanın 4'ünde (%50) komplet yanıt (progesteron etkisinde endometrium), 2'sinde (%25) parsiyel yanıt (endometrial atipisiz hiperplazi), 1'inde (%12,5) persistan hastalık (atipili endometrial hiperplazi) ve 1'inde (%12,5) progresyon (endometrial adenokarsinom) olduğu gözlemlendi. Endometrial adenokarsinom tanısı alan 9 hastanın 1'inde (%11) komplet yanıt (progesteron etkisinde endometrium) izlenirken 8'inde ise (%89) persistan hastalık (endometrial adenokarsinom) devamlılığı gözlemlendi.

Sonuç: LNG-RİA özellikle atipili endometrial hiperplazi tanısı almış çocuk istemi olan veya medikal komorbiditeler nedeniyle opere edilemeyen hastalarda cerrahiye alternatif bir tedavi yaklaşımı olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: LNG-RİA, atipili endometrial hiperplazi, endometrial adenokarsinom

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF INTRAUTERIN LNG-IUD APPLICATION ON TREATMENT RESULTS IN NON-OPERATED ENDOMETRIAL PATHOLOGIES

ABSTRACT

Objective: Evaluation of the effect of intrauterine LNG-IUD (levonorgestrel-releasing intrauterine device) application on treatment results in inoperable endometrial pathologies

Matherial And Methods: Patients who applied to our clinic between January 2015 and January 2021 were included in the study. The demographic data of the patients, complaints at presentation, CA-125 levels, diagnostic methods, probe curettage (P / C) results, P / C results after intrauterine LNG-IUD application and operation information were analyzed.

Results: Seventeen cases whose data were evaluated were analyzed. While the mean age of the cases was 57.8, the mean body mass index was 39.8. The presenting complaints were menorrhagia, metrorrhagia, menometrorrhagia and postmenopausal bleeding. It was observed that the average CA-125 level in the examined tumor markers of the patients was 26.9 U / mL. Diagnoses; Endometrial biopsies taken by clinical examination and probe curettage were performed with the examined histopathology. According to the P / C results examined, 8 (47.1%) of the patients were found to have endometrial hyperplasia with atypia and endometrial carcinoma in 9 (52.9%) of them. 3 of the patients (17.6%) were due to child request, 13 (76.4%) due to medical comorbidities (morbid obesity, asthma, COPD, diabetes mellitus, hypertension, previous cerebrovascular event), 1 she could not be operated due to both child request and medical comorbidities. These patients were administered intrauterine LNG-IUD for 3 to 6 months, followed by control P / C and endometrial biopsy. Of 8 patients diagnosed with atypical endometrial hyperplasia, 4 (50%) had complete response (endometrium under the influence of progesterone), 2 (25%) partial response (hyperplasia without endometrial atypia), 1 (12.5%) persistent disease (atypia). endometrial hyperplasia) and 1 (12.5%) had progression (endometrial adenocarcinoma). Complete response (endometrium under the effect of progesterone) was observed in 1 (11%) of 9 patients diagnosed with endometrial adenocarcinoma, while persistent disease (endometrial adenocarcinoma) was observed in 8 (89%).

Conclusions: LNG-IUD can be an alternative treatment approach to surgery, especially in patients with atypical endometrial hyperplasia who want children or who cannot be operated due to medical comorbidities.

Keywords: LNG-IUD, endometrial hyperplasia with atypia, endometrial adenocarcinoma

MIDWIFERY SERVICES IN MATERNAL AND NEONATAL PERIOD MANAGEMENT OF COVID-19 PANDEMIA

Res. Assist. Merve Ayşe BOZKURT

ORCID: 0000-0002-3797-7929

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Health Sciences, Midwifery Department

Assoc. Prof. Dr. Büşra CESUR

ORCID: 0000-0002-2813-7733

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Health Sciences, Midwifery Department

ABSTRACT

COVID-19 is the disease caused by a new coronavirus called SARS-CoV-2. WHO declared the COVID-19 pandemic on March 11, 2020, after many countries reported a large number of new cases and deaths. After the last 1 year, experimental studies for the management of COVID-19 are still ongoing and the results and guidelines are constantly updated. In line with the updated medical literature, preventive methods have been developed. Close monitoring of mothers with COVID-19 positive in the intrapartum and postpartum period and performing the birth with protective equipment, disinfection of the equipment used, close monitoring of the newborn APGAR score and the protection of the distance between the Covid-19 positive mother and newborn should be taken care of. It is emphasized that a COVID-19 positive mother can breastfeed, and under preventive measures, midwives should start mothers' breastfeeding process as soon as possible. It is emphasized that midwives are in a central position in the maintenance and protection of the health of women and newborns in this form of management. WHO emphasizes that 83% of all maternal deaths, stillbirths and neonatal deaths can be prevented with a full midwifery care package. During the pandemic process, while COVID-19 cases are detected, the importance of the care and services of midwives who strive to ensure the safe maintenance of maternal and neonatal care while educating the society on preventive measures to stop viral spread has increased. However, it is stated that midwives are the most appropriate professionals to inform the government about the effective use of midwifery services, both the midwifery needs and the needs of the women and newborns they serve. It is seen that midwifery services are extremely important in minimizing the negative effects of the pandemic on maternal and newborn health.

Key Words: Covid-19, Pandemic, Midwifery, Maternal Management, Neonatal Management

1. INTRODUCTION

COVID-19 is the disease caused by a new coronavirus called SARS-CoV-2. The World Health Organization (WHO) stated that this new virus was first discovered on December 31, 2019, following a series of reports of "viral pneumonia" cases in Wuhan, People's Republic of China (WHO, 2020). On January 7th, 2020, this factor was defined as a new coronavirus that has not been

detected in humans before. WHO declared the COVID-19 pandemic on March 11th, 2020, classifying it as an "international public health emergency" after many countries reported a large number of new cases and deaths (Singhal, 2019). It has started to show its effect in our country as of March 11th, 2020 (T.C. Ministry of Health, 2020).

Common symptoms of COVID-19 may show as fever, dry cough, tiredness whereas severe symptoms may show as shortness of breath, loss of appetite, confusion, persistent pain or pressure in the chest, high fever above 38°C. Approximately 80% of people infected with COVID-19 recover without the need for hospital treatment, while approximately 15% of them are seriously ill and need oxygen. 5% of them need intensive care. Complications that lead to death can include respiratory failure, acute respiratory distress syndrome (ARDS), sepsis and multiple organ failure, including septic shock, thromboembolism, heart, liver, or kidney damage. In rare cases, children may develop a severe inflammatory syndrome within a few weeks after infection (WHO, 2020).

As in every epidemic, in the COVID-19 pandemic, women and babies are greatly affected by the problems perceived by the general population as well as the inability to meet the needs specific to their specific periods such as pregnancy, birth and postpartum. This article has been compiled with up-to-date information and recommendations to determine the maternal and neonatal effects of COVID-19 and to manage the process by professional midwives.

2. MATERNAL MANAGEMENT SERVICES IN COVID-19 PANDEMIC

2.1 PREGNANCY

Pregnant women may face many health problems with physiological and immunological changes during pregnancy. Hypoxia increases as the pregnant woman becomes vulnerable to respiratory problems, suppression of the immune system, and the drying of the nasal mucosa due to increased progesterone (Daniel et al., 2020). Pregnant women affected by seasonal influenza, especially in winter, are at higher risk in the COVID-19 pandemic compared to the other population (Özcan et al., 2020). It was stated that SARS-CoV-2 and SARS agents were 85% similar (Zhang, 2020).

For this reason, Chen et al. (2020) planned the same treatment protocol experienced in SARS for nine pregnant women with COVID-19 pneumonia, and it was reported that serious pneumonia or mortality rates were not detected as a result. In addition, neonatal nasopharyngeal swab samples, amniotic fluid, cord blood, and breast milk samples were collected and the presence of severe acute respiratory syndrome (SARS-CoV-2) was detected in 2 of the newborns. As a result, it was stated that vertical contamination is possible and should be evaluated in detail.

The effects experienced or thought to be experienced during the pandemic period can affect pregnant women mentally and cause high levels of distress.

Considering the physiological changes that occur during pregnancy that may make them more susceptible to infectious diseases, they may have concerns about their own health or the health of their babies (Brooks et al., 2020; Huang et al., 2020).

All studies that have examined the gestation period and the effects of the epidemic from the past to the present have determined that pregnant women need midwife-supported pregnancy follow-up, which is given due to their concerns about the delivery process and their babies (Brooks et al., 2020; Dodgson et al., 2010; Lee et al., 2006; Linde & Siqueira, 2018). In our country, Turkish Gynecology and Obstetrics Association has published texts to reduce the anxiety levels of pregnant women (TGOA, 2020).

Midwifery Services in Pregnancy Management in COVID-19 Pandemic (Rasmussen ve ark., 2020).

- Pregnant women who are positive for COVID-19 should wear a mask and fast triage should be provided.
- The social distance rule must be followed.
- Isolation should be provided in a separate well ventilated room.
- Healthcare professionals must implement the Center for Disease Control and Prevention (CDC) infection prevention and procedures.
- Healthcare workers should be trained in the correct use of personal protective equipment (visor, N95 respirator, etc.).
- When symptoms of COVID-19 are seen, relevant samples should be collected and sent to the laboratory for testing.
- Access to rooms of pregnant women positive for COVID-19 should be limited.
- Fetal heart rate and contraction should be closely monitored during pregnancy.
- Early mechanical ventilation should be done when needed.
- Screening should be done for other respiratory viral infections and bacterial infections.
- When necessary, empirical antimicrobial treatment should be planned.
- Communication with support systems should be established during pregnancy and COVID-19 follow-up processes.
- Counseling and care should be maintained by a midwife from the very beginning of the pregnancy period.

2.2 DELIVERY

Women face many risks during the birth process. (Taşkın, 2009). Routine infection control measures should be taken for care during each delivery.

This situation can be moved to a more medicalized appearance with COVID-19. In these difficult conditions, midwives are health professionals who will positively affect the health of women with the care and support they will give to women during the pandemic process.

Midwifery Services in Birth Process Management in COVID-19 Pandemic (Morau ve ark. 2020; RCOG, 2020).

- The number of rooms managed by midwives in the delivery unit should be increased.
- The number of caregivers and / or staff entering the room should be minimized by avoiding unnecessary interventions during the birth process.
- To accompany the woman, a person chosen by the woman should be allowed to stay with the woman by ensuring the use of protective equipment.
- After triage and evaluation, women who are found to be COVID-19 positive should be cared for in a single room.
- All care that the woman will receive should continue in the isolation room where she is staying.
- An explanation should be made to the woman in line with the measures applied and the woman should be given the opportunity to share her feelings.
- Care during delivery should not differ from normal, but given the relationship between COVID-19 and acute respiratory distress syndrome, women with moderate to severe symptoms of COVID19 should follow their hourly fluid intake and removal schedules. Excessive fluid administration should be avoided.
- It is important to follow fever, respiratory rate, pulse and blood pressure frequently during labor.
- Blood oxygen saturation should be kept between 95-100%.
- Oxygen therapy should be provided when deemed appropriate.
- The fetus should be followed at regular intervals with electronic fetal monitoring.
- Complementary methods should be used as much as possible during the birth process.
- Whether vaginal or cesarean delivery, it should be done in rooms with negative pressure ventilation using full protective equipment.
- Water delivery method is not recommended for pregnant women with or suspected COVID-19.
- Continuous midwife support should be provided to the woman throughout the birth process.

Research on the mode of delivery during the pandemic process, COVID-19 positive, and many different recommendations have been made for the birth process.

The delivery method of the woman should be shaped according to her preferences and / or obstetric indications. When the literature is scanned, it is seen that vaginal delivery is not contraindicated (Aslan et al.2020; Dashraath et al.2020). Regardless of normal application, unless there is a maternal or fetal complication, the mode of delivery should not be affected by the presence of COVID-19. On the other hand, there are preferences for the birth type that change with the pandemic. Women turn to home birth services due to the risk of hospital infection. For this reason, the necessary legal basis for home birth services has become a subject that needs to be carefully considered, considered and regulated within the framework of protocols (UNFPA, 2020; RCOG, 2020b; Rocca ve ark., 2020).

2.3 POSTPARTUM PERIOD

WHO advocates exclusively breastfeeding in the first 6 months of life for all newborns and continuing to breastfeed with complementary foods until they are at least two years old. The importance of continuing to breastfeed in emergencies such as epidemics is also emphasized (WHO, 2004) In particular for COVID-19, it is emphasized that babies of women suspected or positive for COVID-19 should be tested for COVID-19. In line with this, there are different opinions on the contact between mother and baby among international guides. In a study conducted in China, it was recommended that the mother and newborn stay separated for 14 days. However, WHO recommends keeping the mother and newborn in the same room (Wang et al., 2020; WHO, 2020). On breastfeeding, Chen et al. (2020) tested the breast milk of 9 puerperant women with COVID-19 in the third trimester and determined that the result was negative. It emphasizes that in WHO, no virus is encountered in breast milk and that the newborn can take immunological components thanks to breastfeeding.

Midwifery Services in Postpartum Process Management in the COVID-19 Pandemic (Academy of Breastfeeding Medicine 2020; CDC 2020; Chen ve ark., 2020; Aslan ve ark., 2020; WHO, 2020).

- The mother can be transmitted by droplet infection. Education should be given to the mother.
- The use of masks to prevent infection, and effective washing of their hands for 20 seconds before breastfeeding should be ensured.
- The room where the mother and newborn are located should be ventilated frequently.
- The distance between the newborn cradle and the bed should be at least 2 meters.

- The number of personnel who will provide care to the puerperant should be limited, and all items that come into contact with the patient should be cleaned with an alcohol-based hand sanitizer and hands should be washed.
- If the mother prefers not to breastfeed or there is a contraindicated situation, hygiene and mask rules should be followed while feeding the baby with formula.
- Care treatment should be provided to the mother by the midwife.

3. MIDWIFERY SERVICES IN NEONATAL MANAGEMENT IN COVID-19 PANDEMIC

As in all areas, newborns can be seriously affected by the COVID-19 pandemic. It has been reported that 379 of 80,000 cases in China (0.4%) are babies. It is known that more than 90% of 379 babies are asymptomatic, mild or moderate (Rawat et al., 2020; Dong et al., 2020). Infection of the newborn baby can occur by the mother, caregiver, visitor or healthcare personnel.

The gestational period affects the newborn period considerably. When the literature is scanned, it is seen that the data on the vertical transmission of COVID-19 infection during pregnancy are limited (WHO, 2020; Zaigham & Andersson, 2020; Luo & Yin, 2020; Erdevi et al., 2020; WA Health, 2020; Karimi et al., 2020; Chen et al., 2020; Dotters-Katz & Hughes, 2020; Zhang et al., 2020). Studies have reported that intrauterine growth retardation, intrauterine fetal death, and neonatal mortality may occur associated with maternal pneumonia (Luo & Yin, 2020; Karimi et al., 2020). In line with limited data, it is stated that there is a vertical transition in one case and intrauterine death occurs in one case (Zaigham & Andersson; 2020).

In addition, it is stated that preterm labor can be seen in some of the mothers who are COVID-19 positive, but their relation with infection is not clear (Dotters-Katz & Hughes, 2020).

Midwifery Services in Neonatal Period Management in the COVID-19 Pandemic (CDC,2020a, CDC, 2020b)

- Babies born to COVID-19 positive mothers should be tested.
- Until the test result comes out, the newborn is considered suspect.
- Suspected newborns should be isolated.
- Mother and newborn should be in the same room.
- Separation of the room may be considered for premature babies or babies with severe medical conditions.
- As long as the mother and newborn are in the same room, there should be at least 2 meters distance between the bed and the cradle.
- The mother should apply hand hygiene and use a mask while she will care for the baby or breastfeed.

- It should be ensured that the care of the newborn is carried out with the mother in the presence of a midwife.

In the presence of COVID-19, the mother should be trained in the presence of a midwife, perform the applications correctly, isolate the baby and the mother, and provide appropriate physical conditions. It is also important that she continues to receive all the necessary care by professional midwives and that breastfeeding is initiated and maintained.

4.CONCLUSION

Close monitoring of mothers who are positive for COVID-19 during pregnancy, intrapartum and postpartum periods and performing the birth with protective equipment, disinfection of the equipment used, close monitoring of the newborn APGAR score, and care should be taken to maintain the distance between the Covid-19 positive mother and newborn. It is emphasized that a COVID-19 positive mother can breastfeed, and under preventive measures, midwives should start breastfeeding as soon as possible (Puopolo et al., 2020; NHC, 2020; CDC, 2020; ANZICS, 2020; Morau et al., 2020; Stephens et al., 2020; Chawla et al., 2020). Midwives are central to the survival and health of women and newborns in the COVID-19 pandemic. It is emphasized that 83% of all maternal deaths, stillbirths and newborn deaths can be prevented with a full midwifery care package. During the pandemic period, the importance of the care and services of midwives who detect COVID-19 cases and educate the society about preventive measures to stop viral spread, while also making efforts to ensure the safe maintenance of maternal and neonatal care has increased. (Turale et al., 2020; RCOG and RCM, 2020; ICM, 2020).

However, it is stated that midwives are the most appropriate professionals to inform the government about the effective use of midwifery services, both the midwifery needs and the needs of the women and newborns they serve (ICM, 2020). It is seen that midwifery services are extremely important in minimizing the negative effects of the pandemic on maternal and newborn health.

REFERENCES

- ACOG. (2020). Practice Advisory: Novel Coronavirus 2019 (COVID19). <https://www.acog.org/Clinical-Guidance-andPublications/Practice-Advisories/Practice-AdvisoryNovel-Coronavirus2019>
- Academy of Breastfeeding Medicine Statement On Coronavirus 2019 (COVID-19). Academy of Breastfeeding Medicine. Erişim: <https://www.bfmed.org/abm-statementcoronavirus>.
- Aslan, MM., Yuvacı, HU., Ce, SC. (2020). COVID-19 ve gebelik. J Biotechnol Strategic Health Res. 2020;(4):10-13
- Brooks, S.K., Weston, D., Greenberg, N. (2020). Psychological Impact Of Infectious Disease Outbreaks On Pregnant Women: Rapid Evidence Review. MedRxiv, 2020.04.16.20068031.
- Centers for Disease Control and Prevention. Healthcare Infection Prevention and Control FAQs for COVID-19. May 29, 2020. Available from: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/hcp/infection-control-faq.html>. (Erişim tarihi: 24.02.2021)

Centers for Disease Control and Prevention. What law enforcement personnel need to know about coronavirus disease 2019 (COVID-19). March 2020. Available from: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/guidance-lawenforcement.html>. (Erişim tarihi: 24.02.2021)

Chawla, D., Chirila, D., Dalwai, S. et al. (2020). Perinatal-Neonatal Management of COVID-19 Infection - Guidelines of the Federation of Obstetric and Gynecological Societies of India (FOGSI), National Neonatology Forum of India (NNF), and Indian Academy of Pediatrics (IAP). *Indian Pediatr* 2020; 57:536-548.

Chen, H., Guo, J., Wang, C., Luo, F., Yu, X., Zhang, W. et al. Clinical Characteristics And Intrauterine Vertical Transmission Potential Of COVID-19 Infection In Nine Pregnant Women: A Retrospective Review Of Medical Records. *The Lancet* 2020; 395(10226): 809-15.

Daniel, P., Hills, T., & Lim, W. S. (2020). Pulmonary Infections in Pregnancy. *Respiratory Disease in Pregnancy*, 57.

Dashraath, P., Wong, J.L.J., Lim, M.K., Lim, L.M., Li, S. et al. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Pandemic And Pregnancy. *Am J Obstet Gynecol* 2020;(20):30343-30344.

Dodgson, J.E., Tarrant, M., Chee, Y.O., Watkins, A. (2010). New Mothers' Experiences Of Social Disruption And Isolation During The Severe Acute Respiratory Syndrome Outbreak in Hong Kong. *Nursing & health sciences*, 12(2), 198-204.

Dong, Y., Mo, X., Hu, Y. et al. Epidemiology of COVID-19 Among Children in China. *Pediatrics*. 2020;145(6):e20200702.

Dotters-Katz, S., Hughes, B.L. (2020). Coronavirus (COVID-19) and Pregnancy: What Maternal-Fetal Medicine Subspecialists Need to Know. Society for Maternal-Fetal Medicine. Available from: https://s3.amazonaws.com/cdn.smfm.org/media/2262/COVID19_PDF.pdf. (Erişim tarihi: 10.03.2021)

Erdeve, Ö., Çetinkaya, M., Baş, A.Y. et al. The Turkish Neonatal Society Proposal For The Management Of COVID-19 In The Neonatal Intensive Care Unit. *Turk Pediatri Ars* 2020; 55:86-92.

Huang, J., Zhou, X., Lu, S., Xu, Y., Hu, J., Huang, M., Wang, H., Hu, C., Li, S., Chen, J., Wang, Z., Hu, S., & Wei, N. (2020). Dialectical Behavior Therapy-Based Psychological Intervention For Woman In Late Pregnancy And Early Postpartum Suffering From COVID-19: A Case Report. *Journal of Zhejiang University-SCIENCE B*, 21(5), 394-399.

Government of Western Australia Department of Health, COVID-19 Guidance for Neonatal Services. 2020. Available from: <https://www.healthywa.wa.gov.au/-/media/Files/Corporate/general-documents/Infectious-diseases/PDF/Coronavirus/COVID-19-Guidelines-forNeonatal-Services.ashx>. (Erişim tarihi: 10.03.2021)

International Confederation of Midwives. (2020). Protecting Midwives to Sustain Care for Women, Newborns and their Families in the COVID-19 Pandemic. (Erişim tarihi: 28.02.2021).

Karimi-Zarchi, M., Neamatzadeh, H., Dastgheib, S.A., Abbasi, H., Mirjalili, S.R., et al. Vertical transmission of coronavirus disease 19 (COVID19) from infected pregnant mothers to neonates: a review. *Fetal Pediatr Pathol*. 2020;(0):1-5.

Lee, D.T., Sahota, D., Leung, T.N., Yip, A.S., Lee, F.F., Chung, T.K. (2006). Psychological Responses Of Pregnant Women To An Infectious Outbreak: A Case-Control Study Of The 2003 SARS Outbreak In Hong Kong. *Journal of psychosomatic research*, 61(5), 707-713.

Linde, A.R., Siqueira, C.E. (2018). Women's Lives in Times of Zika: Mosquito-Controlled Lives? *Cadernos de saude publica*, 34, e00178917.

Luo, Y., Yin, K. (2020). Management of pregnant women infected with COVID-19. *Lancet Infect Dis* 2020; 20:513-514.

Morau, E., Bouvet, L., Keita, H., et al. (2020). Anaesthesia And Intensive Care In Obstetrics During The COVID-19 Pandemic. *Anaesth Crit Care Pain Med* 2020; 39:345-349.

National Health Commission of the People's Republic of China. Diagnosis and treatment guideline for COVID-19 infection (trial version 6). 2020. Available from: http://www.kankyokansen.org/uploads/uploads/files/jsipc/protocol_V6.pdf. (Erişim tarihi: 10.03.2021)

Özcan, H., Elkoca, A., Yalçın, Ö. (2020). COVID-19 Enfeksiyonu ve Gebelik Üzerindeki Etkileri. Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi, 25(Supplement 1), 43–50.

Puopolo, KM., Hudak, ML., Kimberlin, DW., Cummings, J. (2020). Initial Guidance: Management of Infants Born to Mothers with COVID-19. American Academy of Pediatrics Committee on Fetus and Newborn, Section on Neonatal Perinatal Medicine, and Committee on Infectious Diseases. 2020. Available from: <https://www.sigo.it/comunicati-covid-19/initial-guidance-management-of-infantsborn-to-mothers-with-covid-19/>. (Erişim Tarihi: 10.03.2021)

Rawat, M., Chandrasekharan, P., Hicar, M. D., & Lakshminrusimha, S. (2020). COVID-19 in Newborns and Infants-Low Risk of Severe Disease: Silver Lining or Dark Cloud?. American journal of perinatology, 37(8), 845–849.

RCOG. (2020a). Coronavirus (COVID-19) Infection in Pregnancy. RCOG. <https://www.rcog.org.uk/globalassets/documents/guidelines/2020-06-18-coronaviruscovid-19-infection-in-pregnancy.pdf>

RCOG. (2020b). Guidance for Provision of Midwife-led Settings and Home Birth in the Evolving Coronavirus (COVID-19) Pandemic. <https://www.rcog.org.uk/globalassets/documents/guidelines/2020-05-22-guidance-forprovision-of-midwife-led-settings-and-home-birth-in-the-evolving-coronavirus-covid-19-pandemic.pdf>

RCOG, RCM. (2020). Planning for Winter 2020/21: reducing the impact of COVID-19 on maternity services in the UK. https://www.rcog.org.uk/globalassets/documents/guidelines/2020-10-08-rcog_rcm_winter_secondwave_statement.pdf (Erişim tarihi 28.02.2021)

Rasmussen, SA., Smulian, JC., Lednicky, JA., Wen, TS., Jamieson, DJ. (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID19) and pregnancy: what obstetricians need to know. Am J Obstet Gynecol. 2020;S0002-9378(20):30197-30196

Rocca-Ihenacho, L., Alonso, C. (2020). Where do Women Birth During a Pandemic? Changing Perspectives on Safe Motherhood During the COVID-19 P-andemic. Journal of Global Health Science, 2(e4).

Singhal, T. A Review Of Coronavirus Disease-2019 (COVID-19). Indian J Pediatr. 2020.

Stephens, AJ., Barton, JR., Bentum, NA., Blackwell, SC., Sibai, BM. (2020). General Guidelines in the Management of an Obstetrical Patient on the Labor and Delivery Unit during the COVID-19 Pandemic. Am J Perinatol 2020; 37:829-836.

T.C. Sağlık Bakanlığı (2020). COVID-19 Bilgilendirme Platformu. <https://covid19.saglik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 27.02.2021)

Taşkın, L. (2009). The Australian and New Zealand Intensive Care Society (ANZICS): COVID-19 Guidelines Version 1. 2020. Available from: <https://www.anzics.com.au/wp-content/uploads/2020/03/ANZICSCOVID-19-Guidelines-Version-1.pdf>. (Erişim tarihi: 10.03.2021)

TJOD (2020). Gebelerde Covid-19 Enfeksiyonu | TJOD [Türk Jinekoloji ve Obstetri Derneği]. <https://www.tjod.org/gebelerde-covid-19-enfeksiyonu/> (Erişim tarihi: 10.03.2021)

Turale, S., Meechamnan, C., Kunaviktikul, W. (2020). Challenging Times: Ethics, Nursing And The COVID-19 Pandemic. Int Nurs Rev. 2020 Jun;67(2):164-167.

Wang, S., Guo, L., Chen, L., Liu, W., Cao, Y. et al. A Case Report Of Neonatal COVID-19 İnfection İn China. Clin Infect Dis. 2020.

United Nations Population Fund. Coronavirus Disease (COVID-19) Preparedness and Response-UNFPA Interim Technical Brief, Sexual and Reproductive Health and Rights, Maternal and Newborn Health &

COVID-19. March 23, 2020. Available from: [https:// www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/COVID-19_Preparedness_and_Response_UNFPA_Interim_Technical_Briefs_Maternal_and_Newborn_Health_-23_March_2020_.pdf](https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/COVID-19_Preparedness_and_Response_UNFPA_Interim_Technical_Briefs_Maternal_and_Newborn_Health_-23_March_2020_.pdf) . (Eriřim tarihi: 10.03.2021)

World Health Organization. Coronavirus disease (COVID-19). October 12, 2020. Available from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19#:~:text=symptoms> . (Eriřim tarihi: 24.02.2021)

Zaigham, M., Andersson, O. (2020). Maternal And Perinatal Outcomes With Covid-19: A Systematic Review Of 108 Pregnancies. Acta Obstet Gynecol Scand 2020; 99:823-829

Zhang, L., Jiang, Y., Wei, M., Cheng, BH., Zhou, XC. et al. Analysis of the pregnancy outcomes in pregnant women with COVID-19 in Hubei Province. Zhonghua Fu Chan Ke Za Zhi. 2020;(55):E009.

Zhang Y. Novel 2019 coronavirus genome. Virological 21 Ocak 2020.

**INVESTIGATION OF THE ANTIFUNGAL ACTIVITY OF CLOVE
(*Eugenia caryophyllata* Thunb.(Syn. *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L. M. Perry)OIL
AGAINST TOMATO GREY MOLD DISEASE CAUSED BY *Botrytis cinerea* Pers.**

Esin BASIM

ORCID: 0000-0001-9188-6609

Akdeniz University, Technical Sciences Vocational School, Department of Organic Agriculture

Hüseyin BASIM

ORCID: 0000-0002-8059-3680

Akdeniz University, Agriculture Faculty, Department of Plant Protection , Antalya,TURKEY

Nurdana SALYBEKOVA

ORCID: 0000-0002-3750-1023

Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Biology

ABSTRACT

Grey mould of tomato caused by the fungus *Botrytis cinerea* is found wherever the crop is grown. *Botrytis* can infect leaves, petioles, stems, flowers, fruits. Cloves (*Syzygium aromaticum*, syn. *Eugenia aromaticum* or *Eugenia caryophyllata*) are the aromatic dried flower buds of a tree in the family *Myrtaceae*. Cloves are used in Ayurveda, Chinese medicine and Western herbalism. Clove oil shows effects on improving digestion and inhibiting microorganism growth, which have been proved by modern pharmacological studies. Clove oil is antioxidant, antiulcerogenic, antitrombotic, antimutagenic, anti-inflammatory, antiparasitic, antifungal, antimicrobial, antiseptic, antibacterial, antiviral, aphrodisiac and stimulating properties. The clove oil is used for treating a variety of health disorders including toothaches, indigestion, cough, asthma and headache. In this study, antifungal activities of different doses (100, 250, 500, 1000 ppm) of clove oil were investigated against fungal plant pathogen *Botrytis cinerea*. The volatile effect of different doses of clove oil were determined against the tested fungal pathogen *in vitro*. The efficacy of clove oil was compared with that of common fungicide, Iprodione. The highest dose, 1000 ppm, had maximum antifungal effect on *B. cinerea*. The result showed that the clove oil had a significant antifungal activity against *B. cinerea*. It was thought that this antifungal effect was result from the presence of some main components as Eugenol, eugenylacetate, beta-caryophyllene.

Key Words: *Botrytis cinerea*., *Eugenia caryophyllata*, *Syzygium aromaticum*, Clove oil

***Botrytis cinerea* Pers.’ NİN NEDEN OLDUĞU DOMATES GRİ KÜF HASTALIĞINA KARŞI KARANFİL (*Eugenia caryophyllata* Thunb.(Syn. *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L. M. Perry) YAĞININ ANTİFUNGAL AKTİVİTESİNİN ARAŞTIRILMASI**

ÖZET

Botrytis cinerea fungusunun neden olduğu domates gri küf hastalığı, domatesin yetiştirildiği her alanda bulunan bir hastalıktır. *Botrytis cinerea* domates bitkisinin yaprak, sap, çiçek ve meyvelerini enfekte edebilir. Karanfil (*Syzygium aromaticum*, syn. *Eugenia aromaticum* veya *Eugenia caryophyllata*), Myrtaceae familyasına ait aromatik özellikte olan çiçek tomurcuklarına sahiptir. Karanfil, Ayurveda, Çin tıbbı ve Batıda şifalı bitki olarak kullanılmaktadır. Karanfil yağı farmakolojide sindirimi iyileştirme amacıyla kullanılan ve mikroorganizma büyümesini engelleyici etkilere sahip olan bir uçucu yağdır. Karanfil yağı, antioksidan, ülserojenik, antitrombotik, antimutajenik, antiinflamatuvar, antiparazitik, antifungal, antimikrobiyal, antiseptik, antibakteriyel, antiviral, afrodizyak ve uyarıcı özelliğe sahiptir. Karanfil yağı, diş ağrısı, hazımsızlık, öksürük, astım, baş ağrısı ve kan dahil olmak üzere çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Bu çalışmada, karanfil yağının farklı dozlardaki (100, 250, 500, 1000 ppm) antifungal aktiviteleri fungal bitki patojeni *Botrytis cinerea*'ya karşı araştırılmıştır. Farklı dozlarda karanfil yağının uçucu etkisi, *in vitro*'da *Botrytis cinerea*'nın neden olduğu domates gri küf hastalığına karşı olan etkisi belirlenmiştir. Karanfil yağının etkinliği, yaygın fungusit olan Iprodione'nın etkisiyle karşılaştırılmıştır. En yüksek eterik yağ dozunun 1000 ppm, *B. cinerea* üzerinde maksimum antifungal etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Sonuçlar, karanfil yağının *B. cinerea*'ya karşı önemli bir antifungal aktiviteye sahip olduğunu göstermiştir. Bu antifungal etkinin, Eugenol, eugenilasetat, beta-karyofillen gibi bazı ana bileşenlerin varlığından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Botrytis cinerea*., *Eugenia caryophyllata*, *Syzygium aromaticum*, Karanfil Yağı

INTRODUCTION

Grey mould of tomato caused by the fungus *Botrytis cinerea* is found wherever the crop is grown. It is a widespread, common and potentially devastating disease (Weng et al. 2013, Hua et al., 2018). *Botrytis* can infect leaves, petioles, stems, flowers and fruit. Leaf and stem symptoms are the most common (Adas, 2012) The control of *B. cinerea* has depended mainly on chemical fungicides (Adnan et al., 2018).

However, *B. cinerea* has developed certain resistance to many fungicides, including anilinopyrimidines, dicarboximides, benzamide, fenhexamid, diethofencarb, procymidone, pyrimethanil and hydroxyanilide (Adnan et al., 2018; Adnan et al., 2019; Adas, 2012). Fungicides alone will not necessarily provide effective control of *Botrytis*; inoculum reduction, humidity control and good crop management. Several biological products have been tried and shown to be successful against *B. cinerea* on tomato and other crops (Dick et al. 1999; Nicot et al. 2000). Some synthetic fungicides can also cause environmental pollution owing to their slow biodegradation in the environment (Barnard et al., 1997). This has also increased the need for the development of new safe and biodegradable alternatives as natural fungicides (Costa et al., 2000)

Essential oils could be valuable tools for integrated pest management in organic agriculture (Daferera et al. 2003; Kalembe and Kunicka 2003). Because of their low toxicity and rapid breakdown in the environment, these oils are safe to both the environment and the consumers (Isman 2000). Therefore, we have undertaken to investigate the antifungal activity of the clove essential oil against grey mould (*Botrytis cinerea*) and evaluate the potential application of clove oil to control grey mold on tomato fruits. Clove (*Syzygium aromaticum* L. Merrill and Perry) is one of the most valuable spices, which belongs to the family Myrtaceae. The dried flower buds have been used traditionally as food preservative and for many medicinal properties like antimicrobial, antifungal and general stimulating, carminative and anesthetic (Politeo et al. 2010; Koba et al. 2011).

MATERIAL AND METHODS

Clove oil can be obtained from the flower buds of *Syzygium aromaticum*, family *Myrtaceae*. One hundred and fifty grams of dried milled clove buds was placed in a round-bottomed flask with 500 mL of distilled water. Extraction of volatile oil by steam distillation. The dried flower buds were used in obtaining the clove oil by steam distillation using Clevenger apparatus, as described by Harbone (1998). The essential oil was kept in dark vials under refrigeration until use.

Culture Medium and Microorganism

Potato-dextrose agar (PDA) (Bioxon, Becton-Dickinson and Company, USA) was prepared, sterilized at 121 °C for 15 min, and 10 mL were poured into Petri dishes (60 × 15 mm). *B. cinerea* isolate was obtained from the stock culture stored at -86°C in Potato Broth medium (PB) with 30% glycerol in Plant Protection Department culture collection of Akdeniz University. The fungal pathogens were grown on Potato Dextrose Agar (PDA).

GC-MSD (Gas Chromatography Mass Selective Detector) Analysis

Cloves oil was analysed using an Agilent GC 7980 MSD 5975 instrument equipped with an 19091N116 capillary column. Helium was used as the carrier gas at 1.34 mL/min flow rate.

Analysis conditions were done according to Basim and Basim (2008). After analysing, results were evaluated by ChemStation programmes.

Volatile Phase Effects of Clove Essential oil

Five mm diameter plugs of each *Botrytis cinerea* species were excised from the margin of a 4-days old culture grown on PDA by cork-borer and were placed on middle of the petri dish with Potato Dextrose Agar (PDA) medium. The effect of clove oil was tested against the mycelial growth of *B. cinerea*.using PDA *in vitro*. 100, 250, 500, 1000 ppm of different doses of clove oil were placed on the cover of petri dishes. The petri dishes were sealed with parafilm and incubated at 27°C for 3 days. The colony diameter was measured at several points and the percentage mycelial inhibition calculated (Deans and Svoboda,1990) by comparing to the control fungal growth as following formula:

$$I=(C-T)/C \times 100$$

Where I is inhibition (%), C is the colony diameter of the mycelium on the control petri plate (mm) and T is the colony diameter of the mycelium on the test petri plate (mm). Measurements of diameters were closed down when the control mycelium reached to the edges of the plate. Three replicates of each treatment were run and the data were averaged. Control sets were simultaneously run without using the essential oils.

RESULTS AND DISCUSSION

The growth of *B. cinerea* in the volatile antifungal test was significantly reduced compared to the control, which was not treated with the EO (Table 1).

Table 1. Percentage mycelial inhibition rate of clove oil against *Botrytis cinerea*

TREATMENTS	DOSES (ppm)	MYCELIAL INHIBITION RATE (%)
Control	-	0
Clove E.O.	100	12.88
Clove E.O.	250	36.90
Clove E.O.	500	75.85
Clove E.O.	1000	100.00
Iprodione	750	100.00

*Values expressed are mean of three replicates.

Data expressed are results of duplicate experiments for all samples

The lowest inhibitory effect on the mycelial growth of tested *B. cinerea* was obtained with 100 and 250 ppm doses of clove oil (Table 1). On the other hand, 500 and 1000 ppm doses of clove oil were shown the highest antifungal activity against *B. cinerea*. The efficacy of clove oil was compared with that of common fungicide, Iprodione (750 ppm). 750 ppm dose of Iprodione inhibited the growth of the *B. cinerea* by 100%. The highest dose of clove oil, 1000 ppm, had maximum antifungal effect on *B. cinerea*. The results showed that the clove oil had a significant antifungal activity against *B. cinerea*. The effect of clove oil is thought to be presence of major components, eugenol (80%), eugenylacetate (10%), beta-caryophyllene (5%), and the other components (5%). Further studies are necessary to determine the effect of clove oil on spore germination of the tested fungi. *In vivo* tests should be studied in order to evaluate clove oil against *B. cinerea*.

REFERENCES

1. Adas, T. (2012). Gray mold (*Botrytis cinerea*) of tomato. HDC Factsheet 23711, 1-12.
2. Adnan M., Hamad, M., Li G, Luo C. (2018). Detection and molecular characterization of resistance to the dicarboximide and benzamide fungicides in *Botrytis cinerea* from tomato in Hubei Province, China. Plant Dis. 102, 1299–1306.
3. Adnan M, Hamad, M.S., Hahn M, Li G.-Q, Luo C.-X. (2019). Fungicide resistance of *Botrytis cinerea* from strawberry to procymidone and zoxamide in Hubei, China. Phytopathol. Res. 1, 17.
4. Basım E, Basım H. (2008). Bio-PCR tekniği ile doğal enfekteli fasulye tohumlarından *Xanthomonas axonopodis* pv. *phaseoli*'nin tespiti ve gül (*Rosa damascena* Mill.) yağının fasulye tohumu uygulamalarındaki antibakteriyel etkisinin araştırılması. Türkiye III. Tohumculuk Kongresi, Kapadokya, Nevşehir, 88.
5. Barnard, M., Padgitt, M, Uri, N.D. (1997) Pesticides use and its measurement. International Journal Pest Control, 39, 161–164.
6. Costa, T.R, Orionalda F L F., Santo S.C., Cecília M.A.O., Luciano M.L., Pedro H.F., Paul J.R., Ferreira H.D., Beatriz H.N.S., Maria do R.R.S. (2000) Antifungal activity of volatile constituents of *Eugenia dysenterica* leaf oil. Journal Ethnopharmacol, 72, 111–117.
7. Daferer, D. J., B. N. Ziogas and M. G. Polissiou. (2003). The effectiveness of plant essential oils on the growth of *Botrytis cinerea*, *Fusarium* sp. and *Clavibacter michiganensis* subsp. *michiganensis*. Crop Prot. 22, 39–44.
8. Dick A, Koning G, Kohl J (1999). Evaluation of microbial antagonists for biological control of *Botrytis cinerea* stem infection in cucumber and tomato. Eur J Plant Pathol 105, 115 – 122.
9. Deans S.G., Svooda K.P (1990). The antimicrobial properties of marjoram (*Origanum majorana* L.) volatile oil. Flav. Frag. J 5(3), 187-190.
10. Harborne J.B (1998) Textbook of Phytochemical Methods. A Guide to Modern Techniques of Plant Analysis. 5th Edition, Chapman and Hall Ltd, London, 21-72.
11. Hua L, Yong C, Zhanquan Z, Boqiang L, Guozheng Q, Shiping T (2018). Pathogenic mechanisms and control strategies of *Botrytis cinerea* causing post-harvest decay in fruits and vegetables. Food Qual. Saf. 2, 111–119.
12. Isman, MB (2000). Plant essential oils for pest and disease management. Crop Protection 19 (8-10), 603-608.

13. Kalembe D and Kunicka A (2003). Antibacterial and antifungal properties of essential oils. Curr. Med. Chem. 10, 813–829.
14. Koba K, Nenonene AY, Raynaud C, Chaumont, JP, and Sanda K (2011) “Antibacterial Activities of the Buds Essential Oil of *Syzygium aromaticum* (L.) 42 Merr&Perry from Togo.” Journal of Biologically Active Products from Nature 1, 42-51.
15. Nicot P, Decogenet V, Bardin M. (2000). Control of *Botrytis cinerea* in greenhouse tomato: an integrated approach. XIIth International *Botrytis* symposium. Bourgogne, France, pp.36.
16. Politeo O, Jukic M and Milos M (2010). Comparison of chemical composition and antioxidant activity of glycosidically bound and free volatiles from clove (*Eugenia caryophyllata* Thunb.). Journal of Food Biochemistry 34, 129-141.
17. Wang J, Xia XM, Wang HY, Li PP, Wang KY (2013). Inhibitory effect of lactoferrin against gray mould on tomato plants caused by *Botrytis cinerea* and possible mechanisms of action. Int. J. Food Microbiol. 161, 151–157.

TÜRKİYE’DE, 2013 ve 2017 YILLARI ARASINDA, GIDA ZEHİRLENMESİ VAKALARINDAN İZOLE VE İDENTİFİYE EDİLEN *SALMONELLA* spp. SEROTİPLERİNİN DAĞILIMI

Sibel KIZIL

ORCID: 0000-0003-0697-3092

Kırıkkale University, Faculty of Veterinary Medicine, Department of Microbiology

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye’de 2013-2017 yılları arasında, gıda kaynaklı zehirlenme vakalarından izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. izolatlarının serotiplerini ve ürünlere göre dağılımlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Gıda kaynaklı zehirlenmelere neden olan *Salmonella* spp. vakalarında, en yüksek riski kanatlı eti ve ürünlerinin oluşturduğu ve özellikle bu ürünlerde *S. Infantis*’in artmaya başladığı tespit edilmiştir. *S. Enteritidis*’in ise, tüketime hazır yemekler ve fırıncılık ürünlerinde önemli bir gıda zehirlenmesi serotipi olduğu görülmektedir. Bu nedenle, *Salmonella* Kontrol Programı’nın sürdürülebilirliğinin sağlanması, Kodeks’e *S. Typhimurium* ve *S. Enteritidis* ile birlikte *S. Infantis*’in ilave edilmesi ve serotiplerin izlenmesi ülkemizin gerçekleri ve halk sağlığı açısından çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Halk Sağlığı, Gıda Zehirlenmesi, *Salmonella* spp., Serotiplendirme, *Infantis*

91

DISTRIBUTION OF *SALMONELLA* SPP. SEROTYPES WHICH CASES OF FOOD POISONING IN THAT THE ISOLATED AND IDENTIFIED BETWEEN THE YEARS 2013 AND 2017 IN TURKEY

ABSTRACT

In this study, in Turkey between 2013-2017, isolated from food poisoning and identified *Salmonella* spp. evaluation to determine the serotypes of the isolates and their distribution by products. *Salmonella* spp. which causes food poisoning cases, it has been determined that the highest risk is poultry meat and products and that *S. infantis* has started to increase especially in these products. *S. Enteritidis* appears to be an important serotype of food poisoning in ready-to-eat meals and bakery products. For this reason, ensuring the sustainability of the *Salmonella* Control Program, adding *S. Typhimurium* and *S. Enteritidis* to the Codex together with *S. Infantis* and monitoring serotypes are very important for the realities of our country and public health.

Key Words: Public Health, Food Poisoning, *Salmonella* spp., Serotyping, *Infantis*.

1. GİRİŞ

Salmonella spp., dünyada oldukça yaygın görülen gıda kaynaklı patojenlerdendir (Almeida, 2013). Avrupa Birliği ülkelerinde 2014 yılında yayınlanan rapora göre, *S. Infantis* broilerlerde izole edilen en baskın serotiptir (European Food Safety Authority, 2017). Bazı ülkelerde *S. Infantis*, insanlarda Salmonellozise neden olan etken olduğu ve *S. Enteritidis* ve *S. Typhimurium*'dan sonra en sık izole edilen serotip olduğu bildirilmiştir (Ishihara, 2009; Merino, 2003).

Bu çalışmada 2013 ile 2017 yılları arasında Türkiye’de görülen gıda zehirlenmesi vakalarından izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp.’lerin serotiplerinin retrospektif olarak yıllara ve gıda ürünlerine göre dağılımını belirlemek ve değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

2. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

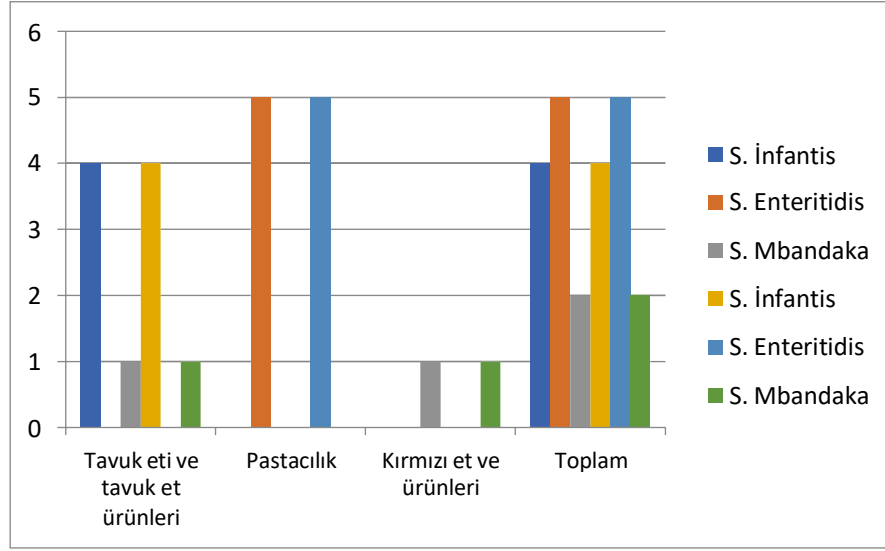
2.1. Materyal Ve Metot

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından uygulanan “Gıda Kaynaklı Hastalıklara İlişkin Resmi Kontrol Prosedürü” gereği Gıda Kontrol Laboratuvarları tarafından izole ve identifiye edilerek laboratuvara gönderilen izolatların ileri tiplendirilmesi yapılmaktadır. Bu çalışmada *Salmonella* spp. izolatlarının serotipleri ISO 6579:3’e göre yapılmış ve gıda ürünlerine ve yıllara göre serotiplerin dağılımları retrospektif olarak incelenmiştir.

2.2. Bulgular

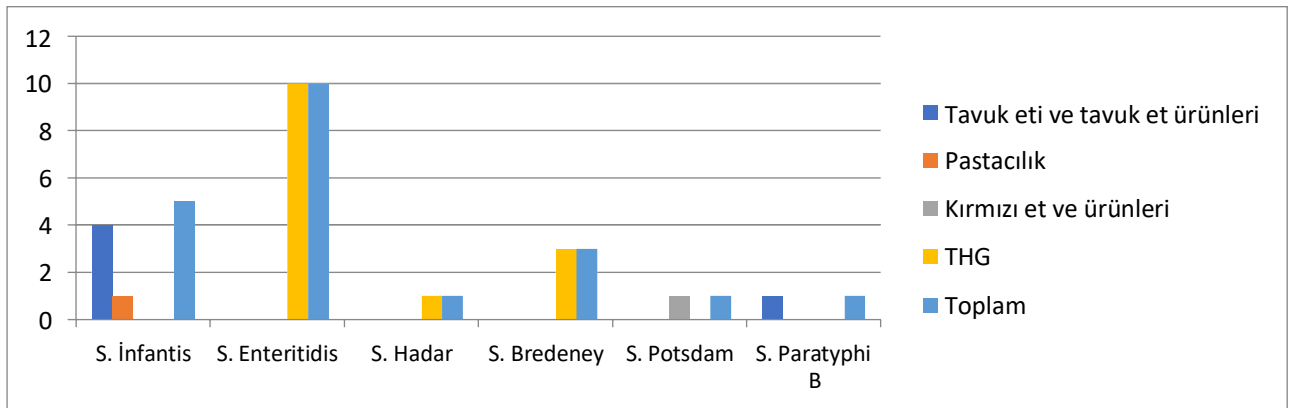
2013 yılında, 5 adet *S. Enteritidis*, 4 adet *S. Infantis* ve 2 adet *S. Mbandaka* tespit edilmiştir. Zehirlenme vakalarından izole edilerek serotiplendirmesi yapılan izolatlar ürün bazında incelendiğinde ise: kırmızı etlerde 1 adet *S. Mbandaka*; pastacılık ürünlerinde 5 adet *S. Enteritidis*; kanatlı eti ve ürünlerinde 4 adet *S. Infantis* tespit edilmiştir. Tablo 1.’de 2013 yılında izole ve iedentifiye edilen *Salmonella* serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 1. 2013 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı.

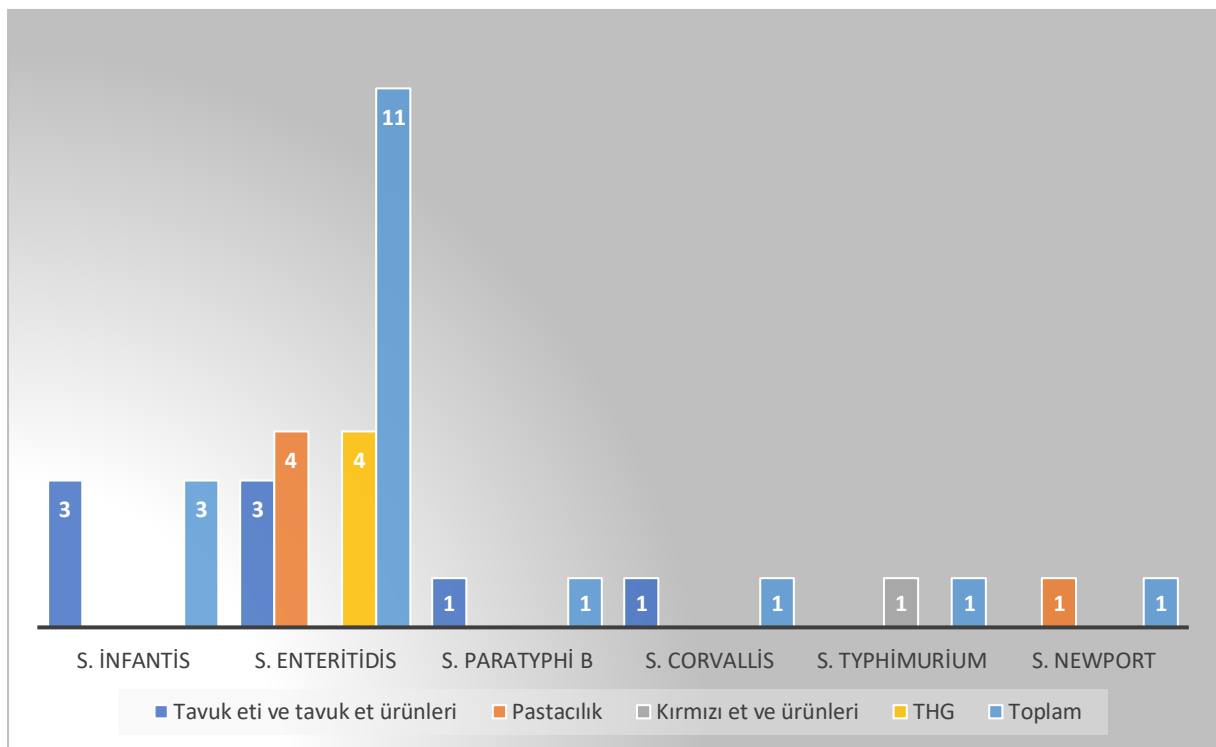
2014 yılında, 10 adet S. Enteritidis, 5 adet S. Infantis, 3 adet S. Bredeney, 1 adet S. paratyphi B, 1 adet S. Potsdam ve 1 adet S. Hadar tespit edilmiştir. Zehirlenme vakalarından izole edilerek serotiplendirmesi yapılan izolatlar ürün bazında incelendiğinde ise: kırmızı etlerde 1 adet S. Potsdam; kanatlı eti ve ürünlerinde 5 adet S. Infantis ve 1 adet S. Paratyphi B; pastacılık ürünlerinde 1 adet S. Infantis; tüketime hazır yemeklerde 10 adet S. Enteritidis, 3 adet S. Bredeney, 1 adet S. Hadar tespit edilmiştir. Genel olarak bakıldığında 2014 yılında kanatlı eti ve ürünlerinde S. Infantis ve daha yoğun olarak da tüketime hazır yemeklerde S. Enteritidis ve ardında S. Bredeney yüksek bulunmuştur. **Tablo 2.**'de 2014 yılında izole ve iedentifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 2. 2014 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı.

2015 yılında, kanatlı eti ve ürünlerinden 3 adet *S. İnfantis* ve *S. Enteritidis*, 1 adet *S. Paratyphi B* ve *S. Corvallis*; pastacılık ürünlerinden 4 adet *S. Enteritidis* ve 1 adet *S. Newport*; kırmızı et ve ürünlerinden 1 adet *S. Typhimurium*; tüketime hazır yemeklerden 4 adet *S. Enteritidis* tespit edilmiştir. Ürün bazında incelendiğinde ise: en çok *S. Enteritidis* sırasıyla tüketime hazır yemeklerde, pastacılık ürünlerinde ve kanatlı eti ve ürünlerinde; *S. İnfantis* ise kanatlı eti ve ürünlerinde yüksek bulunmuştur. **Tablo 3.**'de 2015 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı verilmiştir.

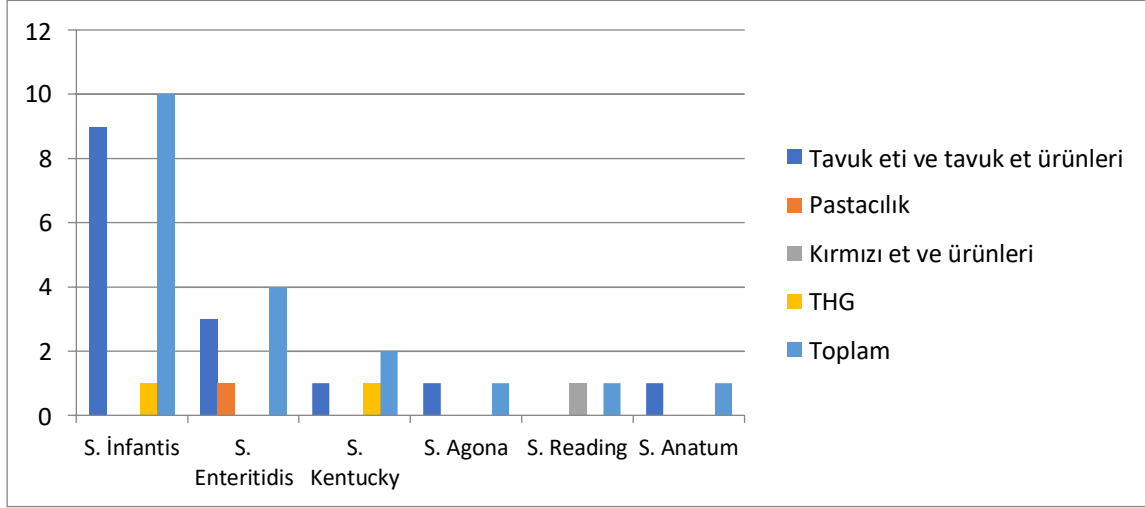
Tablo 3. 2015 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı.

2016 yılında gıda zehirlenme vakalarından 19 adet *Salmonella* spp. izole edilmiştir. İzolatların serotiplendirilmesi sonucunda en çok sırasıyla *S. İnfantis* (10), *S. Enteritidis* (4), *S. Kentucky* (2), *S. Agona* (1), *S. Reading* (1), *S. Anatum* (1) tespit edilmiştir. Gıda ürünlerinin dağılımına bakıldığında; Kırmızı et ve ürünlerinde *S. Reading* (1); Kanatlı eti ve ürünlerinde *S. İnfantis* (9), *S. Enteritidis* (3), *S. Kentucky* (1), *S. Agona* (1) ve *S. Anatum* (1); hazır yemeklerde *S. Kentucky* (1), *S. İnfantis* (1), fırıncılık ürünlerinde *S. Enteritidis* (1) tespit edilmiştir. Gelen izolatların mevsimsel incelenmesi sonucunda temmuz-ağustos ve kasım aylarında artış olduğu belirlenmiştir. 2016 yılında genel olarak bakıldığında kırmızı et ve ürünlerinde en yüksek *S. Reading*, Kanatlı eti ve ürünlerinde *S. İnfantis*, ardından *S. Enteritidis*, tüketime hazır yemeklerde *S. İnfantis* ve *s.*

Kentucky, fırıncılık ürünlerinde ise *S. Enteritidis* tespit edilmiştir. **Tablo 4.**'de 2016 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı verilmiştir.

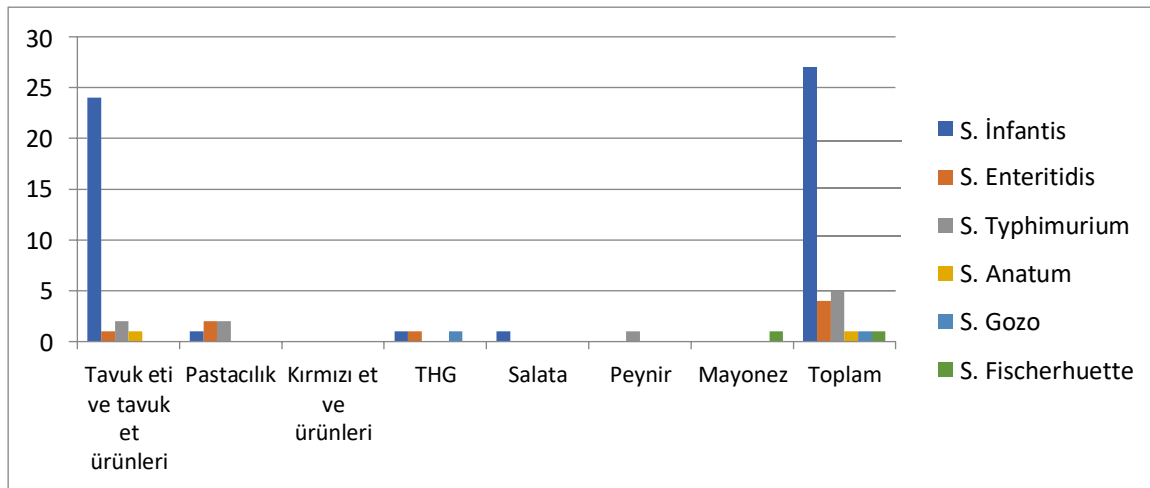
Tablo 4. 2016 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı.

2017 yılında toplam 39 adet *Salmonella* spp. kaynaklı gıda zehirlenmesi tespit edilmiştir. Bu izolatlardan 27 adedi, 24'ü kanatlı eti ve ürünleri olmak üzere *S. Infantis*; 5 adedi *S. Typhimurium*; 4 adedi *S. Enteritidis* olarak tespit edilmiştir. **Tablo 5.**'de 2017 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı verilmiştir.

95

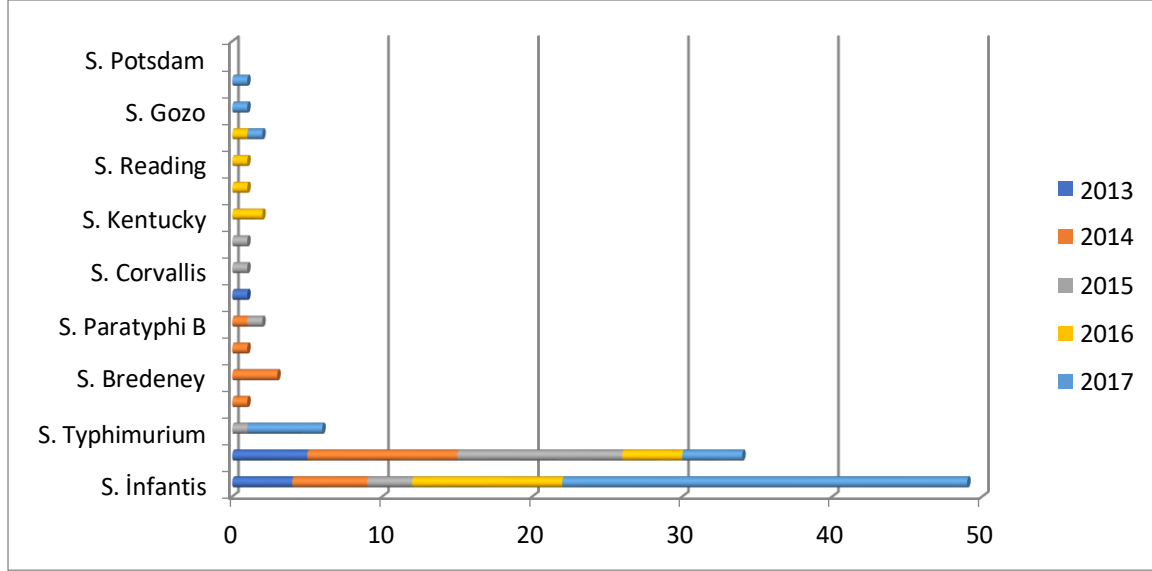
Tablo 5. 2017 yılında izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı.

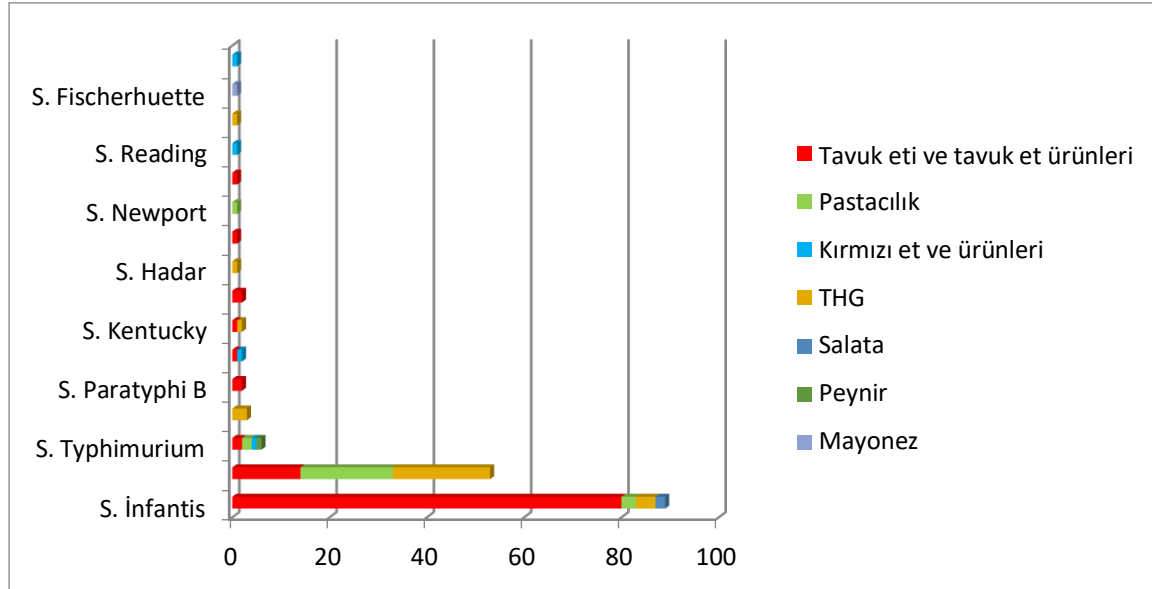
Yıllar arasında karşılaştırma yapıldığında 2017 yılında *S. Infantis*'in belirgin şekilde arttığı, özellikle de kanatlı eti ve ürünlerinde oldukça yüksek oranlarda görüldüğü ve diğer serotiplerinde gıda zehirlenme vakalarında görülmeye başlandığı tespit edilmiştir.

Fırıncılık ürünleri açısından yıllar karşılaştırıldığında ise 2014'te *S. Infantis* iken, 2016'da *S. Enteritidis* ağırlık kazanmıştır. **Tablo 6.**'de yıllara göre izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin dağılımı verilmiştir. **Tablo 7.**'de yıllara göre izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 6. Yıllara göre izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin dağılımı.

Tablo 7. Yıllara göre izole ve identifiye edilen *Salmonella* spp. serotiplerinin gıda ürünlerine göre dağılımı.

3. SONUÇ

2014-2017 yılları arasında ise Tübitak destekli bir proje kapsamında “Ulusal *Salmonella* Kontrol Programı” düzenlenmiştir. Bu çalışmada damızlıklarda % 4,3; broylerde % 24,5 oranında *Salmonella* spp. tespit edilmiş ve broyler, hindi, damızlık ve kesimhane örneklerinde en çok *S. Infantis* (% 17,7) görüldüğü, yumurtacılar da *S. Kentucky* (% 3,7) olduğu bildirilmiştir.

Yine aynı çalışmada, kesimhane örneklerinde % 47 oranında *Salmonella* pozitifliği saptanmış, bunların da *S. Infantis* (72,6), *S. Enteritidis* (7,7), ve *S. Kentucky* (% 8,6) olduğu bildirilmiştir. Yine bu çalışmada kesimhane örneklerinde (karkas) *Salmonella* sıklığının % 47 olduğu, en yüksek serotipin ise % 72,6 ile *S. Infantis* olduğu bildirilmiştir. Bu sonuçlara göre çalışmamızda uyumlu olarak tespit edilen *S. Infantis* izolasyon oranı artışı dikkat çekmektedir (Ulusal *Salmonella* Kontrol Programı, 2018).

Ulusal Enterik Patojenler Laboratuvar Sürveyans Ağı (UEPLA)’nın 2008-2011 yılları arasında çalışmada, farklı hastanelerden 171 adet *Salmonella* spp. izole edildiği, en sık rastlanan serotipin % 61,4 oranı ile *S. Enteritidis* (105 adet) olduğu ve sırasıyla en çok izole edinlerin 11 adet ile *S. Typhimurium*, ve *S. Infantis*, 9 adet ile *S. Paratyphi B* olduğu bildirilmiştir.

Hijyen koşulları, temiz su ve kanalizasyon altyapısının iyileştirilmesi nedeniyle *S. Typhi* oranlarında azalma olduğu ve uluslararası seyahatlerin ve besin ihracatının artması ile diğer serovarlara bağlı besin zehirlenmelerinin arttığı bildirilmişlerdir (Gülmez, 2012). Bu çalışmada da insanlarda paralel olarak *S. Infantis* izolasyonlarının arttığı görülmektedir.

Yapılan çalışmada, yıllar arasında yapılan retrospektif karşılaştırma sonucunda ülkemizde *Salmonella* spp. kaynaklı gıda zehirlenme vakalarında kanatlı ürünlerinin en yüksek riski oluşturduğu ve *S. Infantis*’in genel olarak artmaya başladığı tespit edilmiştir. Özellikle yaz aylarında *S. Infantis* kaynaklı kanatlı eti ve ürünlerinin neden olduğu gıda zehirlenmeleri halk sağlığı açısından oldukça önem arz etmektedir. Tüketime hazır yemeklerde ve fırıncılık ürünlerinde ise *S. Enteritidis*’in önemli bir gıda zehirlenmesi serotipi olduğu görülmektedir. Bu nedenle *Salmonella* Kontrol Programı’nın sürdürülebilirliğinin sağlanması, Kodeks’e *S. Typhimurium* ve *S. Enteritidis* ile birlikte *S. Infantis*’in de ilave edilmesi ve serotiplerin takip edilmesi ülkemiz gerçekleri ve halk sağlığı açısından oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Almeida F, Pitondo-Silva A, Oliveira MA, Falcao JP. 2013. Molecular epidemiology and virulence markers of *Salmonella* Infantis isolated over 25 years in Sao Paulo State, Brazil. Infection, Genetics and Evolution. 19: 145-151. doi: 10.1016/j. meegid.2013.07.004.

European Food Safety Authority. 2017. The European Union summary report on trends and sources of zoonoses, zoonotic agents and food-borne outbreaks in 2016. EFSA Journal. 15 (12): 5077. doi: 10.2903/J.efsa.2017.5077

Ishihara K, Takahashi T, Morioka A, Kojima A, Kijima M et al. 2009. National surveillance of *Salmonella enterica* in food-producing animals in Japan. Acta Veterinaria Scandinavica. 51: 1-35. doi: 10.1186/1751-0147-51-35

Merino LA, Ronconi MC, Navia MM, Ruiz J, Sierra JM et al. 2003. Analysis of the clonal relationship among clinical isolates of *Salmonella enterica* serovar Infantis by different typing methods. Revista do Instituto de Medicina Tropical SaoPaulo. 45 (3): 119-123. doi: 10.1590/s0036-46652003000300001.

Ulusal Salmonella Kontrol Programı. Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, 2018.

Gülmez D, Gür D, Hasçelik G, Güleşen R, Levent B. 2012. Ulusal Enterik Patojenler Laboratuvar Sürveyans Ağına (UEPLA) dahil olan bir üniversite hastanesinin deneyimleri: Dört yıllık *Salmonella*, *Shigella* ve *Campylobacter* verileri. Türk Mikrobiyoloji Cem. Derg. 42 (3): 85-92.

cAMP KANSER İLİŞKİSİ**Dr. Fatma Gönül SOLMAZ**

Department of Biology, Faculty of Science & Arts, Ondokuz Mayıs University

Doç. Dr. Emine DIRAMAN

Department of Biology, Faculty of Science & Arts, Ondokuz Mayıs University

Dr. Birol SEZGİN

Department of Family Medicine, Samsun Education and Research Hospital

ÖZET

Hücrelere hücre dışından gelen ve hücre yüzeyi reseptörleri tarafından algılanan, hücre dışı sinyaller uyarısı ile hücrede sentezlenen sinyal molekülleri, ikincil haberciler olarak adlandırılır. Önemli bir ikincil haberci olan cAMP (adenosine 3',5'-cyclic monophosphate), hücredeki metabolik ve biyolojik fonksiyonları denetleyerek hücresel durum ile ilgili bilgiler verir. Bunlara örnek olarak membran protein aktivitesinin ve nörotransmitter sentezinin düzenlenmesi, ganglion sinaptik iletim ve ökaryotlarda transkripsiyon faktörlerinin düzenlenmesi gösterilebilir. Aynı zamanda büyüme, üreme, farklılaşma ve apoptoz dahil olmak üzere çok sayıda fizyolojik sürecin düzenlenmesinde de rol oynar. Bu gibi fonksiyonlarıyla cAMP, çeşitli hastalıkların önlenmesi ve tedavisinde rol oynayabilir. Bu nedenle tıbben ilgili sinyal iletim yollarının araştırılması ve bu yollardaki cAMP miktarının belirlenmesi önemlidir. Yapılan çalışmalar, cAMP sinyal yolunun veya bu yolak içindeki herhangi bir faktörün işlevinin bozulmasının çok sayıda insan hastalığının tedavisine katkıda bulunabileceğini göstermiştir. Örneğin, cAMP yolunun engellenmesi hedeflenerek, çeşitli faktörlerin çeşitli inhibitörleri tanımlanmış ve sonuç olarak çeşitli hastalıkları tedavi etmek için ilişkili ilaçlar geliştirilmiştir. Son yıllarda yapılan bir çalışmada cAMP sinyalinin aktivasyonunun, refrakter kanser hücrelerini in vitro, in vivo ve ex vivo olarak alfavirüs M1'e karşı önemli ölçüde hassaslaştırdığı bildirilmiştir. Başka bir çalışmada ise fare hipofiz hücrelerinin cAMP yolu agonistleri ile in vitro ve in vivo muamelesi, DNA replikasyon stresi veya çift iplikli kırılmaların biyobelirteçlerini ortaya çıkardığı belirtilmiştir. Sonuç olarak birçok kanser çeşidinin cAMP sinyal sistemi ile ilişkili olduğu kanıtlanmıştır. Bu sinyal iletim yolunun indüksiyonu ve inhibisyonu ile ilgili detayları açığa çıkaracak çalışmaların yapılması literatüre çok değerli katkılar sağlamasının yanında kanser hücrelerinin baskılanması veya yok edilmesi ile ilgili yeni yaklaşımları da ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: cAMP, döngüsel, AMP, kanser

cAMP CANCER RELATIONSHIP**ABSTRACT**

Compounds that come from extracellular to the cell surface and are recognized by cell surface receptors that convert extracellular signals into intracellular signals are called secondary messengers. An important secondary messenger, cAMP (adenosine 3', 5'-cyclic monophosphate) provides information about the cellular state by controlling metabolic and biological functions in the cell. Examples of these are regulation of membrane protein activity and neurotransmitter synthesis, ganglion synaptic transmission, and regulation of transcription factors in eukaryotes. It also plays a role in the regulation of numerous physiological processes, including growth, reproduction, differentiation, and apoptosis. With such functions, cAMP may play a role in the prevention and treatment of a variety of diseases. Therefore, it is important to investigate the medically relevant signal transduction pathways and to determine the amount of cAMP in these pathways. Studies have shown that the dysfunction of the cAMP signaling pathway or any factor within this pathway can contribute to the treatment of many human diseases. For example, by targeting the inhibition of the cAMP pathway, various inhibitors of various factors have been identified and consequently related drugs have been developed to treat various diseases. In a recent study, it has been reported that activation of the cAMP signal significantly sensitizes refractory cancer cells to alphavirus M1 in vitro, in vivo and ex vivo. In another study, in vitro and in vivo treatment of mouse pituitary cells with cAMP pathway agonists was reported to reveal biomarkers of DNA replication stress or double-strand breaks. As a result, it has been proven that many types of cancer are associated with the cAMP signaling system. Conducting studies to reveal details about the induction and inhibition of this signal transduction pathway will provide valuable contributions to the literature, as well as reveal new approaches to suppressing or destroying cancer cells.

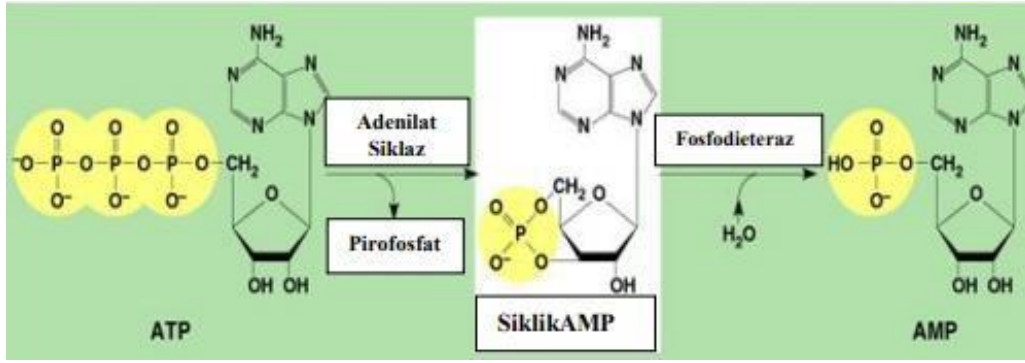
Keywords: cAMP, cyclic, AMP, cancer

1. GİRİŞ

cAMP Hakkında: cAMP'nin keşfinde büyük katkıları olan Shutlerland, hormonlara özgül hücresel yanıtın nasıl olduğu ve yanıt oluşturan hücredeki enzim faaliyetlerinin nasıl etkilendiğine dair çalışmasıyla 1972 yılında Nobel Ödülü kazanmıştır. Shutlerland ısıya dayanıklı, küçük ve son derece işlevsel bir molekül keşfetti.

Çok çeşitli biyolojik aktivite gösteren bu molekülü 3',5'- siklik adenosin monofosfat (3'-5' cyclic adenosinmonophosphate = cAMP) olarak adlandırdı (Noyan, 1987). Ökaryotik ve prokaryotik hücrelerde bulunan ve suda çözünebilen bir ikincil haberci molekül olan cAMP'nin hücre içi konsantrasyonları yaklaşık 0.1-1.0 μ M'dir (McDonough & Rodriguez, 2013).

cAMP, ATP'den sentezlenir. Bunun için adenilat siklaz enzimi yardımıyla ATP' den iki fosfat ayrılır ve geride kalan fosfat, riboz halkasının 3'. ve 5'. karbon atomlarına halkasal bir şekilde bağlanır ve cAMP oluşur. cAMP görevini yaptıktan sonra hızlı bir şekilde cAMP fosfodiesteraz yardımıyla adenosin 5'-monofosfat'a (5'-AMP) hidroliz olur. Burada ribozun fosfat halkasının 3'. karbonundaki bağı koptuğu için halkasal yapı bozulur (Şekil 1).

Şekil 1: cAMP sentezi ve yıkımı

İkincil haberci cAMP'nin etkisi, hücrenin karakterine göre değişir. Örneğin, cAMP karaciğerde glikozun sentezini ve kana verilmesini artırırken adrenal kortekste (ACTH etkisi altında) steroid hormonların sentezini ve salınmasını artırır (Tablo 1) (Noyan, 1987).

Hormonların dışında çeşitli kimyasallar da hücrelerin cAMP düzeyini değiştirirler. Bu kimyasallardan bazıları (örneğin histamin), adenilat siklaz yoluyla çalışırken bazıları da cAMP'yi parçalayan enzim olan fosfodiesteraz aktivitesinde etkili olurlar. Böylece, eğer adrenal cAMP derişiminde bir artışa yol açarsa, hormon ortamdan uzaklaştığı anda fosfodiesteraz cAMP'ın normal seviyesine geri dönüşünü sağlar. Bu enzimi inhibe edebilen (örneğin kafein) ya da aktive edebilen bir kimyasal (örneğin nikotin), hücrede cAMP düzeylerini önemli ölçüde etkiler (Zubay, 1993).

Tablo: cAMP'yi ikincil haberci olarak kullanan bazı hormonlar ve oluşan hücresel yanıtlar

HORMON	HEDEF	HÜCRESEL YANIT
Tiroid uyarıcı Hormon (TSH)	Tiroid bezi	Tiroid hormon sentezi ve salgılanması
Adrenokortikotropik Hormon (ACTH)	Adrenal korteks	Kortizol sentezi, salgılanması
Luteinleştirici Hormon (LH)	Ovaryum	Progesteron sentezi, salgılanması
Epinefrin (Adrenalin)	Kas	Glikojen yıkımı
Epinefrin (Adrenalin)	Kalp	Kalp atışı ve kasılma gücünde artma
Parathormon	Kemik	Kemik resorpsiyonu
Glukagon	Karaciğer	Glikojen yıkımı
Vasopressin	Böbrek	Su emilimi
Adrenalin, ACTH, Gukagon, TSH	Yağ	Trigliserit yıkımı

cAMP'nin ana hedefleri, protein kinaz A (PKA) (Tasken & Aandahl, 2004), cAMP kapılı iyon kanalları (Kaupp & Seifert, 2002) ve doğrudan cAMP tarafından aktive edilen değişim proteinleri (EPAC)'dir (de Rooij ve ark., 1998). cAMP, hem PKA'ya bağımlı hem de PKA'dan bağımsız bir şekilde hücre döngüsü ilerlemesi, hücre farklılaşması ve apoptoz gibi çok sayıda hücrel faaliyetleri etkiler. İmmün fonksiyon, farklılaşma, büyüme, gen ekspresyonu ve metabolizma dahil olmak üzere birçok hücrel faaliyet için cAMP sinyal dengesi oldukça önemlidir. (Lee ve ark., 2013).

cAMP Kanseri İlişkisi: cAMP faaliyetlerinin önemli rolleri göz önüne alındığında, cAMP sinyal süreçlerinin bozulmasının, hücre metabolik bozukluğuna ve çoklu organizma hastalıklarına neden olduğu bilinmektedir. Kanseri, anormal hücre çoğalmasının ve hücre farklılaşmasının neden olduğu bir tümör gelişim hastalığıdır. Kanseri, yetersiz hücre ölümü ve apoptoz inhibisyonu olarak kendini gösterir. (Elbrashy ve ark., 2019 ; Mun ve ark., 2018). Kanseri alanındaki gelişmeler sonucu , birçok bilim insanı dikkatlerini, bahsedilen faaliyetlerinden dolayı cAMP'ye çevirmiştir. Bu nedenle cAMP, tümör hastalıkları ve kanseri için çağdaş tedavilerle birlikte yeni ilaçlar geliştirme ve bakteri virölansıyla mücadele için de ideal bir hedef haline gelmiştir. Birçok kanseri dokusunda cAMP sinyal yolunun inhibe edildiği genel olarak doğrulanmıştır (Daniel ve ark., 2016).

Kanseri dokusundaki cAMP miktarının artışının tümör hücrelerinin apoptozunu teşvik ederek tümör büyümesini engellediğini gösteren birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan birisi Abudoureyimu ve Muhemaitibake (2017)'in , As_2O_3 'ün cAMP seviyesini artırdığını ve buna bağlı olarak PKC seviyesini düşürerek mide kanseri BGC-823 hücre apoptozunu indüklediği sonucunu buldukları çalışmadır. Bir diğer çalışma, Daniel ve arkadaşlarının (2016) çalışmasıdır.

Bu çalışmada, cAMP'nin glioblastoma (GBM) hücrelerindeki farmakolojik aktivasyonunun, spesifik GBM hücrelerinde apoptozun ve proapoptotik BIM (Bcl-2 etkileşimli hücre ölüm aracı) ekspresyonunun artmasına yol açtığı bildirilmiştir. Cheng ve ark. (2012), ve Follin-Arbelet ve ark. (2011), in vitro çoklu miyelom hücrelerinde cAMP'nin apoptozu indükleyebildiğini göstermişlerdir. cAMP ve multipl miyelom ilişkisinin araştırıldığı çalışmada (Follin-Arbelet ve ark., 2011), hücre içi cAMP seviyesinin yükselmesinin, multipl miyelom hücrelerini öldürdüğü, multipl miyelom gelişimini inhibe ettiği ve dolayısıyla cAMP sinyal yolunu aktive eden bileşiklerin, multipl miyelom alanında faydalı olabileceği sonucuna varılmıştır. cAMP yükseltici ilaçların kullanıldığı başka bir çalışmada (Korc & Friesel, 2009) cAMP artışının neoplastik hücrelerin farklılaşmasını ve birkaç sitokinin (vasküler endotelial büyüme faktörü: VEGF, fibroblast büyüme faktörü: FGF, epitel büyüme faktörü: EGF, dönüştürücü büyüme faktörü beta) aşağı regülasyonu yoluyla anjiyogenezin inhibisyonunu indüklediği bildirilmiştir. Kanseri hücre göçü üzerine yapılan bir çalışmada (Noah ve ark., 2015), hücre içi cAMP seviyesini artıran maddelerin varlığında cAMP'ın

PKA metabolik yolu ile pankreas karsinom hücre göçü üzerinde inhibe edici anahtar bir etkiye sahip olduğu vurgulanmıştır. Bir diğer çalışmada (Zou ve ark., 2019), cAMP'nin, DNA hasarını ve onarımını modüle etmesinin yanında, üç popüler efektörün (Bcl-2, IAPs ve XRCC1) de modülasyonu yoluyla akciğer kanseri hastalarında hücre sağkalımını düzenlemek için radyasyona ve kemoterapiye duyarlılığı düzenleyebildiği bildirilmiştir. cAMP'nin, anti-apoptotik proteinler olan Bcl2 ve BclXl'i zayıflatabildiği, p53 ekspresyonunu düzenleyebildiği ve myc, ras ve erbB-2 gibi farklı onkojenleri baskılayabildiği de bildirilmiştir (Vitale ve ark., 2009). Bir diğer çalışmada da cAMP sinyalizasyonunun aktivasyonunun, dirençli kanser hücrelerini alfavirüs M1'e karşı önemli derecede duyarlı hale getirdiği bildirilmiştir (Li ve ark., 2016). Aynı çalışmada, cAMP sinyal yolunun aktivasyonunun, dirençli kanser hücrelerinde M1 ile indüklenen antiviral faktör ekspresyonunu inhibe ederek, uzun süreli ve şiddetli endoplazmik retikulum stresine ve hücre apoptozuna yol açtığı bulunmuştur.

2.SONUÇ:

Bu derleme sonucu, birçok hücrel faaliyette görev alan cAMP'nin, çeşitli tipteki kanser hücrelerinin faaliyet ve davranışını etkilediği görülmektedir. Bununla birlikte cAMP bağımlı birçok sinyal yolu olduğu da bilinmektedir. cAMP sinyal yolağının her bir basamağının iyi anlaşılması kanser hücrelerinin çoğalmasının baskılanması ve bu hücrelerin direkt ölümünün sağlanması hasta kayıplarının önlenmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda son yıllarda sayısı artan cAMP kanser ilişkisini araştıran çalışmaların daha da hızlandırılması literatürün zenginleşmesine önemli katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Cheng, Y.M., Zhu, Q., Yao, Y.Y., Tang, Y., Wang, M.M., Zou, L.F. (2012). 8-Chloroadenosine 3',5'-monophosphate induces cell cycle arrest and apoptosis in multiple myeloma cells through multiple mechanisms. *Oncol Lett.* 4(6):1384–1388
- Daniel, P.M., Filiz, G., Mantamadiotis, T. (2016). Sensitivity of GBM cells to cAMP agonist-mediated apoptosis correlates with CD44 expression and agonist resistance with MAPK signaling. *Cell Death Dis.* 7(12): e2494
- de Rooij J., Zwartkruis, F.J., Verheijen, M.H., Cool, R.H., Nijman, S.M., Wittinghofer, A., Bos, J.L., (1998). Epac is a Rap1 guanine-nucleotide-exchange factor directly activated by cyclic AMP. *Nature*, 396:474-477
- Elbrashy, A.A., Kamal, A., Fahim, M.I. (2019). Methods of Treatment and Outcome for Ovarian Germ Cell Tumors. *Indian J Surg Oncol.* 10(4):640–642.
- Follin-Arbelet, V., Hofgaard, P.O., Hauglin, H., et al. (2011). Cyclic AMP induces apoptosis in multiple myeloma cells and inhibits tumor development in a mouse myeloma model. *BMC Cancer.*; 11:301

- Guler, A.T., Waaijer, C.J.F., Palmblad, M. (2016). Scientific workflows for bibliometrics [J]. *Scientometrics*, 107(2):385-398
- Kaupp U.B., Seifert, R. (2002). Cyclic nucleotide-gated ion channels. *Physiol Rev*, 82:769-824
- Korc, M., and Friesel, E.R. (2009). The Role of Fibroblast Growth Factors in Tumor Growth. *Curr Cancer Drug Targets*. 9(5): 639–651
- Lee, L.C.; Maurice, D.H.; Baillie, G.S. (2013). Targeting protein-protein interactions within the cyclic AMP signaling system as a therapeutic strategy for cardiovascular disease. *Future Med. Chem.*, 5, 451–464.
- Li, K., Zhang, H., Qiu, J., Lin, Y., Liang, J., Xiao, X., Fu, L., Wang, F., Cai, J., Tan, T. et. al (2016). Activation of Cyclic Adenosine Monophosphate Pathway Increases the Sensitivity of Cancer Cells to the Oncolytic Virus M1. *The American Society of Gene & Cell Therapy*, vol. 24 no. 1, 156–165
- McDonough, K.T., Rodriguez, A. (2013). The myriad roles of cyclic AMP in microbial pathogens from signal to sword. *Nat Rev Microbiol.* ; 10(1): 27–38.
- Mun E.J, Babiker, H.M., Weinberg, U., Kirson, E.D., Von Hoff, D.D. (2018) Tumor-Treating Fields: A Fourth Modality in Cancer Treatment. *Clin Cancer Res.*, 24(2):266–275
- Noah P. Zimmerman, Ishan Roy, Andrew D. Hauser, Jessica M. Wilson, Carol L. Williams, and Michael B. Dwinel. (2015) Cyclic AMP regulates the migration and invasion potential of human pancreatic cancer cells. *Mol Carcinog.* 54(3): 203–215
- Noyan Ahmet, 1987. Yaşamda ve Hekimlikte Fizyoloji
- Tasken K, Aandahl E.M. (2004). Localized effects of cAMP mediated by distinct routes of protein kinase A. *Physiol Rev*, 84:137-167.
- Vitale, G., Dicitore, A., Mari, D. & Cavagnini, F. (2009). A new therapeutic strategy against cancer: cAMP elevating drugs and leptin. *Cancer Biology & Therapy* 8:12, 1191-1193
- Zou, T., Liu, J., She, L., Chen, J., Zhu, T., Yin, J., Li, X., Li, X., Zhou, H., Liu, L. (2019). A perspective profile of ADCY1 in cAMP signaling with drug-resistance in lung cancer. *Journal of Cancer*. 10(27): 6848-6857
- Zubay, G., (1993). *Biochemistry*. third edition Columbia University Press.

LİTERATÜR EKSİKLİĞİ Mİ, BİLGİ EKSİKLİĞİ Mİ?: *SİLSİLAT AL-TURĀTH AL-ALAWĪ* VE NUSAYRİ-ALEVİLİK

Reyhan ERDOĞDU BAŞARAN

ORCID: 0000-0002-0046-2761

Iğdır University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Iğdır

ÖZET

Şii kökenli gulât fırkalarından biri olan Nusayri-Alevilik hakkında ulusal ve uluslararası düzlemde ele alınmış birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak yapılmış olan bu çalışmalar sınırlı sayıda Nusayri yazma eserleri etrafında şekillenmiştir. İnancın temel öğretilerinin gizlenmesi ilkesinin benimsenmiş olması, Nusayriliğin uzun süre dışa kapalı bir kitle olarak varlığını sürdürmesine sebep olmuştur. Bu sebeple fırkanın önde gelen şeyhleri tarafından kaleme alınan kutsal kitapların sirkülasyonu tarikat mensupları ile sınırlı kalmıştır. Nusayrilik inancını çalışmak isteyen akademisyenler, *Silsilat al-turāth al-Alawī: Rasāil al-hikma al-Alawiyya (Silsilat)*’den önce popüler birkaç klasik Nusayri yazması etrafında çalışmalarını yürütmüşlerdir. Türkiye’de Nusayri inancını, teolojisini, sosyal ve tarihsel gelişimini ele alan mevcut çalışmaların hemen hemen tamamının batılı araştırmacılar tarafından yapılmış olan ikincil çalışmalara dayanıyor olması, bu konuda ciddi bir akademik eksiklik olduğunun göstergesidir. 2006 yılında ilk kez Lübnan’da Abū Mūsā al-Harīrī tarafından Nusayri olmayanların ilgisine sunulan bu nüshalar, Nusayri Aleviliği çalışmak isteyen bir akademisyen için eşsiz bir veri ortaya koymuş olsa da, bu kaynakların henüz kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmamış olması büyük bir eksikliktir. Bugün pek çok Nusayri eseri ulaşılabilir olmasına rağmen Nusayrilik ile ilgili yapılan çalışmaların pek çoğunda Nusayriliğin gizli bir cemaat örgütlenmesine sahip olması, sözlü kültüre dayanması, yazılı kaynaklarının yetersiz olması gibi sebeplerin dini inanç ve öğretisini analiz etmenin önünde önemli bir engel olduğunu belirten ifadeler yer almaktadır. Bu durum *Silsilat*’ın akademisyenlerin ilgisini yeterli ölçüde çekmediğinin göstergesidir. Bu çalışmamızda amacımız hem *Silsilat*’ın önemine vurgu yapmak, hem de bu eserlerin Nusayriliğin inanç yapısı, teolojisi, ritüelleri vb. ile ilgili teorik bilginin doğru bir şekilde aktarılmasına ne derece katkıda bulunacağını örnekler eşliğinde ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Nusayrilik, Alevilik, Silsilat, Literatür, Türkiye

THE LACK OF LITERATURE OR LACK OF KNOWLEDGE: *SILSILAT AL-TURĀTH AL-ALAWĪ* AND NUSAYRI-ALAWIS

ABSTRACT

There have appeared a number of works on the Nusayri-Alawis as they are one of the gulat-based Shiite sects. Those works, however, are comprised of a limited number of Nusayri manuscripts. The Nusayris, for a long time, have kept themselves as a closed mass to conceal the basic teachings of their faith. That is how they have been able to keep their religious books only in the hands of their faithful members. Before *Silsilat al-turāth al-Alawī: Rasāil al-hikma al-Alawiyya* (*Silsilat*), scholars who studied the Nusayri belief were able to rely on only a number of manuscripts. The fact that scholars in Turkey who study Nusayri-Alevis depend merely on secondary works done by Westerners indicates a lack of academic interest and a loophole in this field of research. Even though the *Silsilat* as it first became available to the non-Nusayris in 2006 in Lebanon by Abū Mūsā al-Harīrī provides unique data on Nusayri-Alawis, the lack of a comprehensive analysis on each of those volumes is an academic deficiency. Despite the availability of those sources, even today a number of works on Nusayrism state that the secrecy of the faith and the insufficient number of written sources is an essential obstacle to analyze the Nusayri-Alawi belief system and its teaching. This shows that the *Silsilat* has not yet caught the attention of academia. The aim of this study is to emphasize the importance of the *Silsilat* in scrutinizing theological knowledge on the Nusayri faith's secret teachings and rituals.

Keywords: Nusayrism, Alawism, Silsilat, Literature, Turkey

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМДЕР

Ғ. Тоқтыманова, п.ғ.м., аға оқытушы

Г.Сапар, п.ғ.м., аға оқытушы

Қазақстан-Ресей Медициналық Университеті Алматы қаласы

Түйіндеме. Мақалада қазақ тілінің медициналық терминологиясындағы интернационализмдер және олардың ерекшеліктері тірәлі айтылады. Қазіргі әлемде интернационализмдерге, атап айтқанда халықаралық терминдерге ғылыми қоғам ерекше назар аударуда. Бұл біздің өміріміздің түрлі салаларындағы халықаралық терминдердің рөлі айтарлықтай және тұрақты түрде артып келе жатқандығына байланысты. Қазіргі уақытта халықаралық сөздер мен терминдер тек баспа, радио және теледидар тілін ғана емес, сонымен қатар сөйлеу тілінде де кеңінен қолданылады. Оларды зерттеу, сөзжасамдық ерекшеліктерін талдау өте өзекті мәселе. Кейбір ғалымдар калькалау арқылы енген сөздер тілдік негізге бейімделмеген лексикалық бірліктердің көбеюіне алып келді, олардың орнына тілдік қорда бар сөздерді пайдалануымыз керек деген пікірде. Ғалымдардың басқа бір тобы біз интернационализмдерден қашып құтыла алмаймыз, ғылым мен техниканың дамыған, елдер арасындағы байланыс артқан жаһандану уақытында тілге бұндай лексикалық бірліктердің енуі заңды нәрсе дейді. Біздің ойымызша кез келген шет тілінен енетін сөздер сол тілдің сөзжасамдық заңдылықтарына бейімделіп енуі керек. Мақаламызда халықаралық терминдерге қойылатын ортақ заңдылықтар туралы айтамыз.

Кілт сөздер: калька, тіл білімі, халықаралық лексика, интернационализмдер, медицина, терминология, кәсіби терминдер.

INTERNATIONALISM IN THE MEDICAL TERMINOLOGY OF THE KAZAKH LANGUAGE

G.Toktymanova, senior teacher, master of pedagogical sciences

G.Sapar, senior teacher, master of pedagogical sciences

Kazak-Russian Medical University Almaty city

Abstract. The article describes in detail the internationalisms and their features in the medical terminology of the Kazakh language. In the modern world, the scientific society pays special attention to internationalisms, in particular International Terms. This is due to the fact that the role of international terms in various spheres of our life is significantly and steadily increasing. Currently, international words and terms are widely used not only in the language of print, radio and television, but also in colloquial speech.

Their study, analysis of word-formation features is a very urgent problem. Some scientists argue that words that have penetrated through calculus have led to an increase in the number of lexical units that are not adapted to the language base, instead of which we should use words that are available in the language fund. Another group of scientists says that we cannot avoid internationalisms, that the penetration of such lexical units into the language during globalization, when science and technology are developed, and relations between countries have increased, is a legitimate thing. In our opinion, words included in a foreign language should be adapted to the word-formation patterns of this language. In this article, we will talk about the general laws that apply to international terms.

Keywords: calculus, linguistics, international vocabulary, internationalism, medicine, terminology, professional terms.

Қазіргі таңда лингвистика саласының мамандары тілдің даму жолындағы өте белсенді эволюцияны атап өтуде. Бұл жер шарындағы барлық елді қамтыған ғылыми-техникалық революция саяси, әлеуметтік өзгерістермен, бұқаралық ақпарат құралдарының дамуымен тығыз байланысты.

Елдер арасында мәдени және экономикалық байланыстың артуы тілдегі ерекше қор, халықаралық лексиканың қалыптасуына себеп болады. Бұл туыс қана емес, генетикалық тұрғыда бір-біріне мүлдем ұқсамайтын тілдер арасында орын алатын құбылыс. Мәселен Еуропа елдері тіліндегі ұлтаралық лексиканың негізгі қорын грек және латын тілінен енген сөздер, Таяу және Орта Шығыс елдерінде араб және парсы сөздері, Алыс Шығыста қытай тілінен енген сөздер басым кездеседі.

Интернационализация процесіне келетін болсақ, Т.Н. Шарапова «бұл әлем тілдерінің қазіргі жағдайын сипаттайтын негізгі тенденция және ғылыми-техникалық прогресс дәуіріндегі олардың өзара әрекеттесуінің жалпы заңдылығын білдіреді. Түрлі тілдердің лексикасы мен сөзжасамында халықаралық элементтердің күн санап артуы әлем тілдеріне тән құбылыс, ол тіларалық қауымдастық пен тіларалық ұқсастықтың кеңейгенін көрсетеді» деген пікірде¹.

Халықаралық лексика – өзінің сыртқы формасында (белгілі бір тілдердегі дыбыстар мен графикалық бірліктердің заңды сәйкестігін ескере отырып), толық немесе ішінара сәйкес келетін, ғылым мен техника, саясат, мәдениет, өнер саласындағы халықаралық сипаттағы

¹ Шарапова Т.Н. Исследование интернациональных компонентов в немецкой терминологии бионики // Омский научный вестник. 2014. No 4 (131). С. 87-90.

ұғымдарды білдіретін және түрлі, ең алдымен генетикалық тұрғыда бір-біріне мүлдем ұқсамайтын (кем дегенде үш тілде) тілдерде жұмыс істейтін сөздер [2]².

Егер Н. В. Буторинаның анықтамасына жүгінсек, интернационализмдер дегеніміз:

- а) бір-біріне туыстық қатынасы жоқ, кем дегенде үш тілде қолданылатын;
- б) дыбыстық, графикалық және семантикалық формада жақын;
- в) тілдік байланыстың салдарынан пайда болатын сөздер деп нақты айтады [3, 8]³.

Басқа авторлар шет тілінен енген сөздер бір тілде қолданылса, онда интернационализмдер көптеген тілде қолданылады және олар адамдарға етене таныс болады атап өтеді.

Қазақ тіліндегі халықаралық лексика ағылшын және орыс тілдері арқылы, осы тілдердің заңдылықтарына бейімделіп енеді. Шет тілінен енген сөздер тілімізді шұбарлады деп сыни көзқарас білдіретін жұмыстар да аз емес. «Көп жылдар бойы шет тілінен еш өзгеріс немесе еш ойланбастан калькалау арқылы енген сөздер тілдік негізге бейімделмеген лексикалық бірліктердің көбеюіне алып келді... тіл мен оны қолданушы халық заттарды «жеке, сол тілдегі» атауымен атаудың маңызы зор»⁴.

Алайда ғалымдардың басым бөлігі шет тілінен енген сөздерді өз орынымен пайдаланған жөн деген пікірде. Олардың ойынша «ана тілінде соған ұқсас мағынасы бар, қалыпты және уәжді сөз болса терминдерді басқа тілден алудың қажеті жоқ». Сондықтан ең алдымен, тілдік қордан іздестіріп көруіміз керек ⁵.

Біздің ойымызша, орыс-қазақ терминологиясында интернационализмдердің көп болуының өзіндік себебі бар. Олар мәтінге ғылыми салмақ береді. Сөзімізге дәлел ретінде стилист Б. Голубтың пікіріне жүгінеміз. «Орыс синонимдерінде әдетте ғылымилық мен формальдылықтың реңкі әлсіз, сондықтан ғылыми стильде жазылған мақалаларда көбінесе шет тіліндегі терминдерді таңдайды» ⁶. Бұл пікір кез келген ұлттық терминологияға қатысты деп ойлаймыз.

² Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Энциклопедия. Гл. ред. В. Н. Ярцева. 1990. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://les.academic.ru/424>

³ Буторина Н.В. Наименования наук и их производные в диахронии и синхронии (на материале романских, германских и русского языков): автореф. дис.... канд. филол. наук. Ижевск, 2009. 25 с.

⁴ Фазылжанова А. О словотворчестве и кальках. [URL:http://el.kz/m/articles/view/content-21516](http://el.kz/m/articles/view/content-21516).

⁵ Худайбергенова А. Принципы построения переводного идеографического словаря банковской терминологий (на материале русского, английского и казахского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алматы, 2003. С 28.

⁶ Голуб И.Б. Стилистика русского языка. М., 2004. 448 с.

Интернационализмдер жоғарыда айтылғандай, қазіргі қазақ тілінің тілдік дамуының ішкі заңдарына, оның ұлттық ерекшелігіне бағынады. Интернациональдық терминдерді ұлттық терминдермен әдейі ауыстыру ұлттық ғылым тілінің терминологиясы мәселесін шешпейді, интернациональдандыру жалпы тілдік құбылыс ретінде қазақ тіліне де тән.

Қазіргі әлемде шет тілін білу – білімнің кез келген саласындағы, соның ішінде медицинадағы маманға аса қажет сапа.

Медицина – ғылымның ежелгі салаларының бірі, сондықтан медициналық терминологияның қалыптасуы мен даму тарихының бірқатар сапалық ерекшеліктерінің болуы табиғи нәрсе. Әрбір тілдің медициналық терминологиялық жүйесінде ұлттық тіл құралдарымен жасалған терминдермен қатар басқа тілдерден енген сөздер, атап айтқанда грек және латын морфемаларынан құралған терминдер бар. Бұл құбылыс қазақ тілінің медициналық терминологиясына да қатысты, өйткені онда грек-латын тілдірінен енген сөздер көптеп кездеседі.

Қазіргі заманғы медицина ежелгі Грециядан бастау алады (тіпті Рим империясында да медициналық білімді негізінен гректер жетілдірді) және сәйкесінше грек тілі медициналық терминологияға көбірек үлес қосты. Анатомиялық және физиологиялық мазмұндағы грекизмдер ең алдымен, «Гиппократ жинағында» («Corpus Hippocratum»), Аристотель, Гален және Византия дәрігерлерінің шығармаларынан үзінділерде жазылған.

Қазақ тіліндегі медициналық терминологияны қалыптасуына қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

- 1) қазақ тілінің ұлттық медициналық терминологиясы: бауыр, өкпе, тіс, көз, сары ауру, тоқ ішек, аш ішек, соқыр ішек, жамбас сүйек, жұтқыншақ, без.
- 2) халықаралық лексика болып табылатын, бірақ орыс және ағылшын тілінің дыбыстық және морфологиялық жүйесіне бейімделіп, қазақ тіліне өзге тілдерден енген классицизмдер: аборт, аппендицит, бронхит, бацилла, вакцина, гингивит, инфекция, лимфа, ретина, ректоскопия, экссудат және т. б.;
- 3) Батыс Еуропа тілдерінен алынған, сондай-ақ түрлі дәрежеде ассимиляцияланған терминдер: а) ағылшын: блокада, допинг, клиренс, сайт, шунт, шок және т. б.; б) француз: акушерка, бандаж, буж, дренаж, кретинизм, шанкр және т. б.; в) неміс: бугель, кламмер, курорт, фельдшер, шпатель, шприц және т.б. басқа тілдерден енген сөздер.
- 4) латын тілінен енген терминдер. Грек-латын терминдері де көбінесе орыс тілі арқылы енгенін атап өту керек. Ал орыс тілі өз заңдылықтарына сәйкес бейімдеп алған. Мәселен, цистит – қуықтың қабынуы (грек-лат. cystitis), гастрит – асқазанның қабынуы (грек-лат. gastritis).

Қазақ тілінің медицина саласындағы халықаралық терминдерді талдау нәтижесінде, интернационализмдер көбінесе сөзжасамдық калькалау, нақтырақ айтар болсақ жартылай калькалау арқылы енетінін байқадық. Жартылай калька-интернационализмдер тілдік қордағы және шет тілінен енген лексикалық бірліктен құралады. Мысалы: азагруппа – азотоп, азокраситель – азобояғыш, антивещество – антизат, амёбовидный – амёботәрізді, магнитный поток – магнит ағыны, антитело – антидене, альфа-источник – альфа-көзі, антигенотерпия – антигенді ем.

Нақтырақ айтар болсақ қазақ тіліндегі жартылай калька интернационализмдерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

а) бірнеше тілдік бірліктен тұратын күрделі жартылай калькалар: радиоволны – радиотолқындар, антитело – антидене, антивещество – антизат, виброрасширитель – виброкеңейткіш;

б) қазақ тіліндегі эквивалент пен интернационализмнен тұратын күрделі құрама жартылай калькалар: мышечная вена – бұлшықетті вена, кишечный вирус – ішек вирусы, внутренняя энергия – ішкі энергия, механическое движение – механикалық қозғалыс, ложная аневризма – жалған аневризма, вторичная анемия – салдарлық анемия, местная анестезия – жергілікті анестезия;

в) интернациональдық элемент пен қазақ тіліндегі терминнен тұратын күрделі калькалар: инфракрасный – инфрақызыл, ультразвук – ультрадыбыс, антитела – антиденелер, антиген – антиген, инфразвук – инфрадыбыс.

г) интернациональдық және қазақ тіліндегі терминнен тұратын күрделі құрама терминдер: ампер-час – ампер-сағат, коли-инфекция – коли-жұқпа, альфа-клетка – альфа-жасуша бета-лучи – бета-сәулелер, гамма-излучение – гамма-шығару, альфа-частица – альфа-бөлшек, бета-клетка – бета-жасуша, бета-ритм – бета-толқын.

д) орыс тілінен аударылған аффиксоид пен интернациональдық терминнен тұратын күрделі құрама жартылай калькалар:

полу-: полуавтомат – жартылай автомат, полуось – жарты ось;

само-: самодиффузия – өздік диффузия, саморегуляция – өзін-өзі реттеу, самоиндукция – өздік индукция, самолечение – өзін-өзі емдеу;

противо-: противоспазматический – спазмға қарсы, противотуберкулезный – туберкулезге қарсы.

псевдо-: псевдоанемия – жалған анемия, псевдомиксома – жалған миксома.

Жоғарыда айтқанымыздай медицина саласындағы көптеген термин орыс тілі арқылы енген. Олар қазақ тілінің заңдылықтарына, грамматикалық құрылымына бейімделгенін атап өту керек. Келесідей ерекшеліктерге ие:

а) қазақ тіліне -ды/-ді, -лы/-лі, -ты/-ті, -тық/-тік -дық/-дік, -лық/-лік аффикстерімен кальктанатын терминдер: магнитная лента-магнитті таспа, импульсная коррекция – импульсті түзету, мутагенный агент – мутагенді агент, диффузные болезни – диффузиялы аурулар, фантомные боли – фантомдық ауыру, брадикардия синусная – синустық брадикардия, осмостический гемолиз – осмостық гемолиз, аллельные гены – аллельдік гендер, перитонеальный диализ – перитонеальдық диализ.

б) құрамындағы компоненттің бірі аудару барысында басқа сөз табына ауысып кететін, ал екіншісі тәуелдік жалғауының -ы/-і, -сы/-сі көмегімен кальктанатын изафеттік жартылай калькалар: балон кислородный – оттегі балоны, противотуберкулезный диспансер – туберкулез диспансері, желчная диспепсия – өт диспепсиясы, хромосомная карта – хромосома картасы, артериальный катетор – артерия картасы, сердечный катетор – жүрек катеторы, очистительная клизма – тазарту клизмасы және т.б.

Нәтижесінде қазақ тілінің медицина саласындағы ғылыми-техникалық интернациональдық терминологиясы тілімізге өзіміздің және шет тілінен енген лексикалық бірліктердің құрылу принципін негізге алып жартылай калькалау тәсілмен аударылады. Сонымен қатар жартылай калька интернационализмдердің кейбір сөзжасамдық ерекшеліктері көрсетілді. Біздің ойымызша түрлі жартылай калькаларды пайдалану нәтижесінде кәсіби қазақ тілінің терминологиялық жүйесі айтарлықтай байи түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Шарапова Т.Н. Исследование интернациональных компонентов в немецкой терминологии бионики // Омский научный вестник. 2014. No 4 (131). С. 87-90.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Энциклопедия. Гл. ред. В. Н. Ярцева. 1990. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://les.academic.ru/424>
- 3.Буторина Н.В. Наименования наук и их производные в диахронии и синхронии (на материале романских, германских и русского языков): автореф. дисканд. филол. наук. Ижевск, 2009. 25 с.
- 4.Фазылжанова А. О словотворчестве и кальках. URL:<http://el.kz/m/articles/view/content-21516>.
5. Худайбергенова А. Принципы построения переводного идеографического словаря банковской терминологий (на материале русского, английского и казахского языков): автореф. дис канд. филол. наук. Алматы, 2003. С 28.
6. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. М., 2004. 448 с.
7. Ахметова Мұхамбедия Ахмет-төре. Медицина терминдерінің сөздігі Орысша-қазақша. Оқулық – Алматы: ЖШС «Сөздік-Словарь», 2005. – 604 бет.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУДА КІРІКТІРЕ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ

Рахымғалиева Дана

а/ш.ғ.к., қауым. профессор м.а. Медеуова Ғалия Жумакановна

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті Алматы қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: Еліміз даму жолында ілгері келе жатқан, озық, өркениетті елдер қатарына қосылуға нық қадамдар жасап келуде. Бұл тұрғыда білім беру жүйесіне де тың жаңашылдықтар енуде. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңында келесідей айтылған: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау». Яғни, білім сапасын арттыру мәселесіне ерекше мән беру қажеттілігі туындайды. Сапалы білім бұл педагогтың іскерлігіне тікелей байланысты, ал іскерлік бұл оқытуда тиімді әдіс-тәсіл мен жаңа технологияларды ұтымды қолдана білу.

Кілттік сөздер: кіріктіріп оқыту, проблемалық ойлау, функционалды сауаттылық

THE ROLE OF INTEGRATED LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL LITERACY

Rakimgaliyeva Dana

Associate Professor Medeuova Galiya

Kazakh National Women's Pedagogical University Almaty, Kazakhstan

113

Abstract

Our country is taking steps to join the ranks of advanced, civilized countries on the way to development. In this regard, new innovations are being introduced in the education system. The law of the Republic of Kazakhstan "on Education" states as follows: "the main goal of the education system is to create the necessary conditions for the formation of the individual on the basis of national and universal cultural values". That is, there is a need to pay special attention to the issue of improving the quality of Education. Quality education directly depends on the skills of the teacher, and business is the ability to use effective methods and new technologies in teaching.

Key words: integrated learning, problem thinking, functional literacy

Оқытудың педагогикалық технологиясы өзін-өзі реттей алатын, заман ағымына ілесе алатын, жан-жақты, кәсіби, өзін бағалауға, тиімді әдіс-тәсілді қолдана алатын, мақсатты тұлғаны қалыптастыруды алдына міндет етеді. Қазіргі таңда еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан -2050 стратегиясы қалыптасқан мелекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында: Қазақстан халқы үш тілді жетік меңгерген жоғарғы

білімді ел болуы керек деген еді [1]. Осы орайда әлемдік нарыққа қолайлы әрі сәтті кіріктірілу тілі болып ағылшын тілі таңдалды.

Жалпы орта білім берудің мазмұнын өзгерту мақсатында- Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-20 жылдарға арналған жол картасы әзірленді. Бағдарламаның мақсаты пән мен тілді кіріктіре оқыту, сол арқылы бір мезетте екі пәнді қамту. Қазіргі таңда CLIL яғни, пәнді-тілмен кіріктіріп оқыту технологиясы кеңінен қолданыға енуде. Бұл бағдарламаның артықшылығы оқушылар тілді кез келген пәннің көмегімен меңгеруге мүмкіндік алады. Сонымен, CLIL ағылшын тілі сабағы емес, шет тілде өтетін пән сабағы болып табылады. Бұл оқушыларға шет тіліндегі ресурстармен жұмыс істеуге, сол тілде ойлануға және пәндік жағдаяттарды шешу арқылы сөйлеу дағдысын жетілдіруге, ақпаратты түпнұсқадан қабылдауға жол ашады. Кіріктіру тек тіл мен пән арасында ғана емес пән мен пән арасында да жүруі мүмкін. Сол арқылы оқушыларға біртұтас жүйелілік қалыптасады.

Сонымен, кіріктіріп оқыту дегеніміз не? Кіріктіріп оқыту бұл біріншіден, сабақта пәнаралық байланысты дамыту мен тереңдетудің құралы; екіншіден, жекелеген пәндер бойынша білімді біріктіретін және ұштастыратын жүйе, осы жүйе арқылы оқушыларда қоршаған ортаны тұтастықта қабылдау қабілеті қалыптасады; үшіншіден, оқушылардың ойлау қабілетін, сөйлеу қабілетін белсендіру, ынтасын, белсенділігін, қызығушылығын, жеке жұмыс істеу дағдысын дамытуға ықпал етеді; төртіншіден әр пәннен алған білімін қорытындылауға бір жүйеге жинақтауға мүмкіндік береді. Кіріктіріп оқыту – заман талабы. Кіріктіріп оқытылған сабақтар нәтижесінде оқышыларда біртұтас әлем, ондағы құбылыстар туралы түсінік қалыптасады. Сондай-ақ оқу сағаттарын ұтымды пайдалануға да мүмкіндік береді. Оқушылардың шығармашылық дағдыларын қалыптастырып қана қоймай олардың функционалды сауаттылығын да кіріктіріп оқыту жүйесі арқылы қалыптастыра аламыз.

Функционалдық сауаттылық – оқушылардың мектепте алған білімдерін, дағдыларын тәжірибе жүзінде, тұлға аралық қарым қатынаста, өмірлік мәселелерді шешу барысында пайдалана алуы. Бұл термин алғаш 60-жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерттеушілердің қолданысына енді. Функционалдық сауаттылықты зерделеудің анағұрлым танымал халықаралық бағалау зерттемелерінің бірі Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының қолдауымен өткізілетін 15 жастағы оқушылардың оқу жетістігін бағалаудың халықаралық бағдарламасы Programmer for International Student Assissment болып табылады. PISA 15 жастағы жасөспірімдердің мектепте алған білімдерін, іскерлігі мен дағдыларын адами іс-әрекеттердің әртүрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарды өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалана алу қабілеттерін бағалайды.

Функционалды сауаттылық деңгейін анықтау мектепте беретін білімнің әмбебаптығын анықтау болып табылады. Әдетте функционалдық сауаттылықтың үш бағыты бағаланады, ол: оқудағы сауаттылық, математикалық сауаттылық және жаратылыстану-ғылыми сауаттылық. Демек, оқушының функционалды сауаттылық деңгейі төмен болса мектептің берген білімін оқушы болашақта қолдана алмайды, тәжірибеде көрсете алмайды. Бұл ұлттық деңгейдегі мәселеге айналмас үшін білім беру жүйесіне тағы да өзгеріс енгізуге итермеледі, осылайша жаңартылған білім беру бағдарламасы әзірленді. Бағдарламаның мазмұнына сәйкес оқушының ынтасын арттыруда қалыптастырушы бағалау, шет елдердің ұтымды технологиялары мен функционалды сауаттылықты арттыру мақсатында кіріктіріп оқыту ұсынылды.

Кіріктіріп оқыту арқылы біз қалай оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыру аламыз? Ең алдымен кіріктіріп арқылы оқушылар сыни және проблемалық ойлау дағдылары қалыптасады, пән аралық байланыс жасай алады. Демек, бір пәннен алған білімін екінші пәнде пайдалана алады. Бұл функционалды сауаттылықты арттырудағы алғашқы қадам десек, спиральді оқыту түрінің көмегімен білім алушының бойынды оқуға деген ынта мен қоршаған ортаға деген көзқарас қалыптасады.

Білім беруде үнемі өзекті болып табылатын, оқу сапасы мен білім көрсеткіштері, білім алушылардың бағдарлама енгеннен кейінгі дағдыларының қалыптасуы барысын анықтау мақсатында зерттеу жүргіздік. Зерттеу нысаны- жалпы орта білім беретін мектептің жоғарғы сынып оқушылары. Жүргізілген зерттеудің мақсаты – қазіргі таңда еңгізілген жаңартылған білім беру бағдарламасының тиімділігі мен кіріктіре оқытудың білім алушылардың функционалды сауаттылығының даму деңгейіне әсерін анықтау, және кіріктіре оқытудың функционалды сауаттылықтың дамытудағы рөлін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін, ең алдымен зерттеу жүргізілетін сынып оқушыларының білім сапасы, оқу көрсеткіштері мен ендігі қалыптасқан, дамыған жоғарғы когнитивтік, сын-тұрғысынан ойлау дағдылары мен оқуға деген ынтасын бақылап, мониторинг жасадық (қосымша – 1 а, ә). Алғашқы PISA нәтижелерімен танысып білім берудің тиімді әдіс-тәсілдерінің және деңгейік тапсырмалардың кешенін құрдық. Зерттеуіміздің алғашқы кезеңдерінде мақсатқа жету көрсеткіштерін нақтылы есепке ала алу үшін фокус-топтарын анықтап алдық. Сынып оқушыларының кіріктіріп оқыту туралы пікірлерін білу мақсатында зерттеу басында және соңында сауалнама алынды (қосымша - 2). Жүргізілген бұл зерттеуде күтілетін нәтиже – оқушылардың білімін тәжірибеде қолдануына кіріктіріп оқытудың оң әсер ететінін дәлелдеу.

Зерттеу мақсатына жету үшін келесідей оқыту формалары қолданылды:

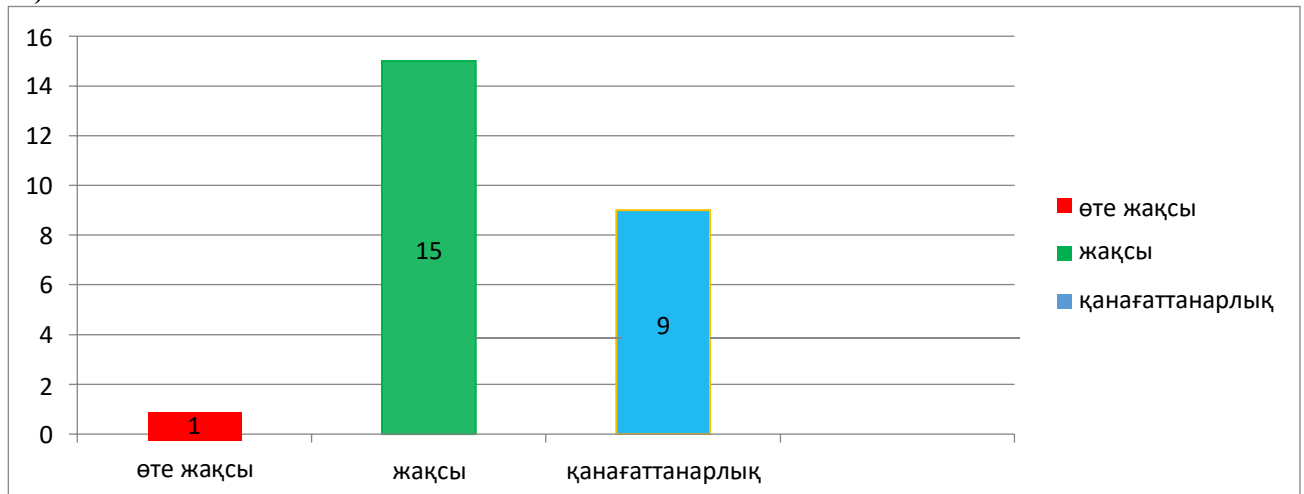
- Жеке жұмыс.
- Жұптық жұмыс
- Топтық жұмыс.

Қолданылған технологиялар «Жағдаятты шеш», ДЖИГСО», «INSERT», «Ойлаудың алты қалпағы», «DEAL», «Шеринг», «Фишбоун», «Миға шабуыл», Жалғастыр», Ротация». Осы әдістері қолдана отырып пән аралық байланыс нық орнатылғанын байқауға болады, оқушылар пәнде тілді және тіл сабақтарында кез келген пәннен еркін мысал келіре алады, айналасындағы әлемді таным өмірлік мысалдар кетіруге қабілетті. Демек бұл олардың ойлау қабілеттерінің жетеік деңгейге жеткені мен бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді. Осындай нәтижелерге сүйене отырып біз бағдарлама өзінің алғашқы жемісін беріп жатқанын, мақсатына жеткенін көре аламыз.

ҚОСЫМША

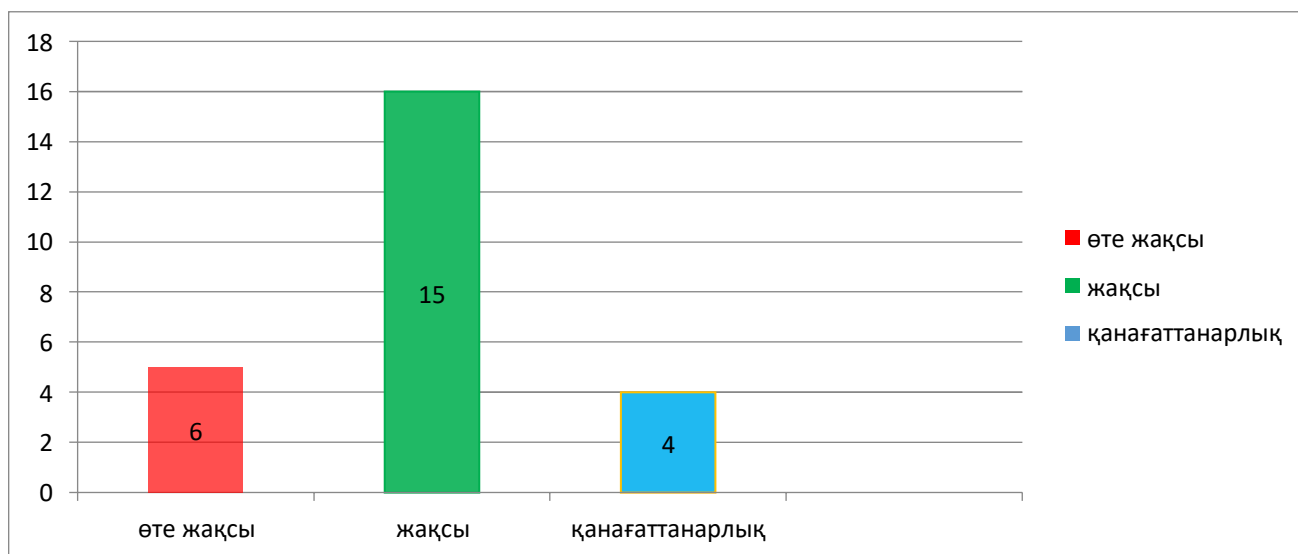
Қосымша – 1.

а)

Зерттеу басындағы білім көрсеткіштері. Диаграмма – 1.

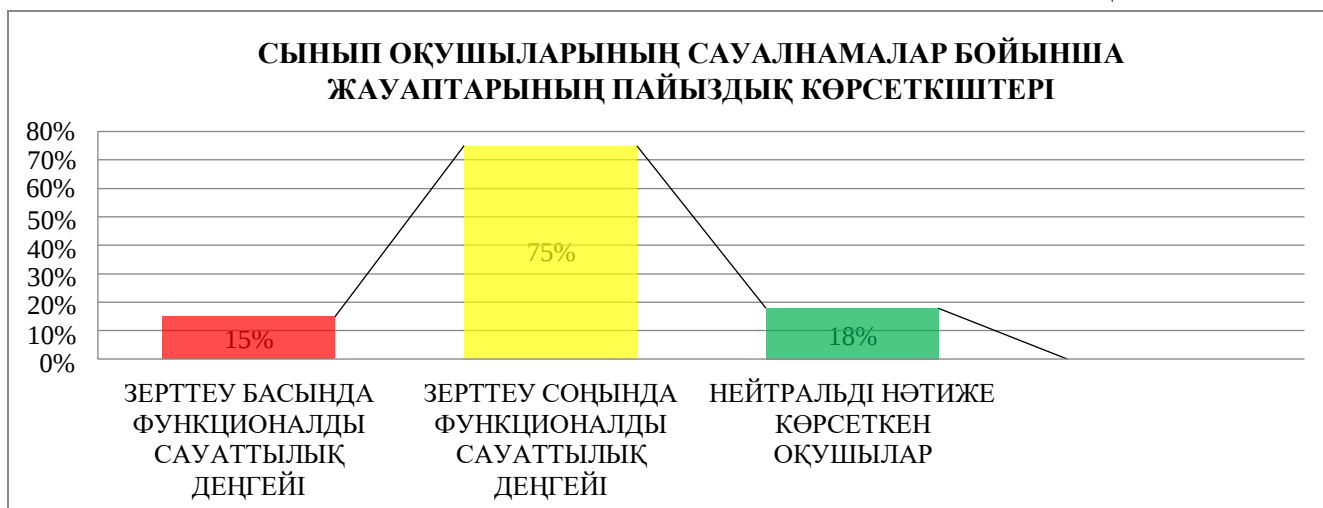
ә)

Зерттеу соңындағы білім көрсеткіштері. Диаграмма – 2.

Қосымша – 2.

Қосымша – 3.

Әдебиеттер тізімі:

Alexander, R. (2006). Towards dialogic teaching (3rd ed.). New York, NY: Dialogos

Л.С.Выготский жоғарғы психикалық функциялардың даму концепциясы және мәдени даму теориясы 5 том . 22-29 бет.

Сапарова Г.С., Кусаинов Г.М., Ахметбекова С.К. Технология эффективного обучения.-Вестник АПНК, 2020.-№ 1 – 9с.

Учебно-методическое пособие: Уровневые программы повышения квалификации педагогических кадров РК. Сапарова Г.С. и группа авторов АОО «НИШ». Астана, 2017.

Учебное пособие: Образование. Наука. Инновации: Русско-казахско-английский толковый словарь общественно-гуманитарной лексики: В 7-и томах. Нур-Султан-Алматы: Изд-во «ЭВЕРО», 2019 . Сапарова Г.С. и группа авторов. //Под ред. А.Б.Жумагуловой, Г.М.Кусаинова, Б.С.Каримовой, И.Р.Лазаренко, С.Т.Сейдуманова, Э.Уилсон.

ҚР жалпы білім беретін мектептер мұғалімдерінің біліктіліктерін арттыру курстарының бағдарламасы. Астана, 2012 ж. Зимняя И.А.

Формирование коммуникативной компетенции учащихся в информационной образовательной среде городской школы. Thomson Reuters web of science. Сапарова Г.С и группа авторов.

PORTFOLIO WORK – DEVELOPMENT OF BIOGRAPHY-RELATED WRITING

Dr. Öğr. Üyesi Seval KARACABEY
Muğla Sıtkı Koçman University

ABSTRACT

The aim of this study is to show how a creation of a portfolio can make a contribution or a stimulus for writing about one's own life experiences on the basis of descriptive, reporting and narrative memory records. It is a major requirement for teacher candidates of German language to identify, recognize and use the characteristics of the types in autobiographical narration. The three forms of writing such as reporting, description, narration have to be learnt consciously and must be used consciously by the students. The Reading of autobiographical excerpts should inspire them to write biographically. Recognizing the special characteristics of these types of text, writing tasks were formulated. The candidate for German language teacher training at the university of Muğla Sıtkı Koçman is requested to create a portfolio. On the basis of various contemporary autobiographical text excerpts and the use of writing portfolios, the topic of text types is taken up and inspires the candidates to write with reference to one's own memory and cultural world. In this context, writing about biographical experiences requires not only knowledge of text structures and types of text but also retrospective attention, which was generated in this study by reading autobiographical excerpts from the text and dealing with the first-person stories. Based on the draft texts and the statements of the German teacher candidates on the writing portfolio, they succeeded in grasping the meaning of specific presentation methods and writing portfolios. Through portfolio work, the instruction and support of the writing process by the teacher, the students got strengthened and encouraged in their technical act of biography-related writing. The writing portfolio should be more established in education at the university.

Keywords: Autobiographical storytelling, reception and production of text, portfolio, biographical knowledge, candidates for German teacher training

ҰЛТТЫҚ СЕЗІМ КӨРІНІСТЕРІ (М.ДУЛАТУЛЫНЫҢ ӨЛЕҢДЕРІ БОЙЫНША)

ф.ғ.к., Жанар Тоқтарбайқызы Умерджанова

ҚР Алматы облысы, Талғар ауданы

мамандандырылған «Арыстан» лицейі

«Н.Назарбаевтың білім беру қоры» ҚҚ филиалы

Жанар Жақсылыққызы Намазбаева

қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі

С.Сейфуллин атындағы гимназия Қарағанды қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: Ұсынылған ғылыми мақалада қазақстандықтардың ұлттық-патриоттық тәрбиесіне қатысты мәселелер туралы деректер мен дәлелдер жинақталған. Осыған байланысты «Алаш» партиясының көсемдерінің бірі М.Дулатұлының ұлттық-рухани патриоттық сипаттағы өлеңдері алынған.

Өзектілігі: Жастардың ұлттық рухани дамуы үшін «Алаш» партиясының көсемдерінің бірі М.Дулатұлы өлеңдерінде көтерілген мәселелермен қазіргі кездегі ХХІ ғасырдағы мәселелердің ұсастығы қарастырылған.

Мақаланың мақсаты: жастардың рухани жаңғыруының нәтижелілігін арттыру және М.Дулатовтың ұлттық - адамгершілік сипаттағы өлеңдерінің ХХІ ғасыр идеяларымен сәйкестігін зерттеу.

Болжам: М. Дулатұлының "Оян, қазақ!" шығармасындағы идеялар «Рухани жаңғыруда» баяндалған идеяларға сәйкес келеді.

Қорытынды: Бұл зерттеудің жастардың рухани-адамгершілік дамуында маңызы бар.

Кілт сөздер: ұлт азаттығы, теңдік, бірлік, ұлттық сана-сезім, өлең, алаш зиялылары.

120

MANIFESTATIONS OF NATIONAL FEELINGS (BASED ON THE POEMS OF M. DULATULY)

Candidate Of Philological Sciences Zhanar Umerdzanova Toktarbaikuzu

Almaty region, Talgar, Beskainar village, Specialized lyceum Arystan,

Educationai Foundation Fond of Nursultan Nazarbavev.

Zhanar Namazbaeva Zhaksulukkuзу

S.Seifullin gymnasium Karaganda, teacher of the Kazakh language and literature.

Summary

In the given scientific article the materials and facts connected with the issues of national-patriotic education of Kazakhstan people are gathered. So one of the leaders of 'Alash' party M.Dulatov's poems with the national-spiritual patriotic nature were considered and investigated.

To develop the national spirituality of youth, the similarity of the poems of 'Alash' party leader M. Dulatov with the issues highlighted in the similarity with the problems raised in the XXI century.

The aim of the work is to consider the increase of effectiveness of spiritual regeneration of youth and investigate the conformity of M. Dulatov's poems of national and moral character with the ideas of XXI century.

Hypothesis: the work of M. Dulatov 'Wake up, Kazakh!' has the ideas which conform with the ideas of article 'Spiritual modernization'.

In conclusion The given research has great importance in spiritual and moral development of youth.

Keywords: national liberation, equality, unity, national consciousness, poetry, Alash intellectuals.

Алаш зиялыларының көтерген ұраны, аңсаған арманы болған ұлттық тәуелсіздік, азаттық идеясы кеңестік жүйенің социалистік көзқарастарына сай келмеді. Сондықтан 1929 жылдан басталған қырғын «Дулатов жетекшілік еткен қазақ ұлтшылдарының астыртын ұйымына қатысқаны үшін 1929 жылы мамыр айында тұтқындалып, ОГПУ коллегиясының 1930 жылғы 4 көкек күнгі шешімімен ең жоғары жазаға – атуға кесілді» деп Ж.Аймауытұлының атылуымен өршіп, 1937-38 жылдарға дейін жалғасты. «Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы шарт» деген М.Жұмабаевтан бастап, жасы мен жасамысына қарамай, алаш оқығандары қуғындалды. Арты «Ұлтшылдық шет ел империализмінен құтылудағы бірден-бір пайдалы ұран, сондықтан коммунистердің мақсаты ұлтшыл қайраткерлерден құтылу болып табылады [1, 154б.] дегендей, ұлттық мүддені таптық мүддеден жоғары қойған алаш қозғалысының көрнекті өкілдерін алғашқы жылдары кеңес үкіметі өз жақтарына тартты. Кейіннен кеңес өкіметі орнығып, биліктерін күшейткен соң, оларды қызметтен шеттетті әрі қудалау шараларын ұйымдастырып, түрмелерге жапты, атты, атын тарихтан өшіруге күш салды, кітаптарын өртеді, ұрпақтарын қуғындады.

Қазірде М. Дулатұлының қоғамдық әрі әдеби қызметінің маңызын тану жекелеген еңбектермен қатар бүкілхалықтық іске айналды. Міржақып Дулатұлы еңбектерін жинақтап бастыруда қазақ ғалымдарымен қатар ақынның туған қызы Гүлнар Дулатова Міржақыпқызының көп көмегі тиді. Зерттеуші ғалым М.Әбсемет Міржақыптану ісінің бастаушысы болды. Тәуелсіздігімізбен бірге «халық жауы» деп қараланған алаш арыстары елімен қайта қауышты. Ал ақын шығармашылығынан лирикалық ұлттық рухты іздеу мәселесі, болашаққа аманат етілген ойларын тану біздің осы мақаламыздың міндеті болып табылады. Міржақып Дулатұлы өз қоғамының аса жарқын көсемсөзшісі, саяси бағыты айқын, қаламымен де, қаруымен де күрескен жалынды күрескері болды. Биыл туылғанына 136 жыл толып отырған алғашқы қазақ романы авторының көп ойлары қазіргі заманмен сабақтас, өзектес.

«Ұлтшылдық дегеніміз – Алаш қозғалысы тудырған саяси идеологиялық және рухани құбылыс... ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу, мемлекеттік дербестікке қол жеткізу, сол арқылы қазақ жерін отарлаушы күштердің меншігіне біржола өтіп кетуден сақтау еді» [1, 417] .

М.Дулатұлының «Оян, қазақ!» (1909ж) кітабының негізгі идеясы ұйқыдағы халықтың саяси санасын оятып, теңдікке, ұлттық тәуелсіздікке шақыру болатын. Бұл кітаптың ерекше мәні туралы академик Р.Нұрғали былай деген: «...өз заманының жаралы шындықтарының бетін ашып, келешек көш жолдарын іздеген бағдарламалық сипаттағы толғау жырларының азаматтық, ұлттық берік рухында жатыр» [2, 66].

Алаш қозғалысының белсенді қайраткері Міржақып Дулатұлының саяси-әдеби шығармаларының асыл арқауы – ұлттық тең құқылық, оқу-ағарту яғни мәдени жетілу шаралары, қазақтардың атамекенін халық меншігіне қайыру шаралары, орыстарды қазақ жеріне қоныстандыру саясаты мен діни қысымды, шоқындыру идеясын тоқтату, әйел теңдігі, халық теңдігі, ұлттық рухты ояту.

Ақынның «Біздің мақсатымыз», «Қайтсек жұрт боламыз», «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі», «Қазақ жерлері», «Таршылық халіміз хақында аз мінәжат» атты өлеңдерінен қазақтың еркіндігінен айрылып, орысқа бодан болуын, жерінен айырылып, экономикалық жағдайының төмендеуін ашына айтқандығы көрінеді.

Кім жазалы өзімізден көрмесек,

Төбемізге шығардық қой дәндетіп», – деп отарлау саясатына ерік берген негізгі бір себептің өзін ұлттық алауыздық атты кемшіліктен іздейді. Егер халық өз ісін жаттың қолына табыстамай, өз қолына алып, ұл-қызын оқытып, білім жолына бар жиған-тергенін сарп етсе, өз билігі өзінде болып, көп нәрсеге қол жеткізер еді. Халыққа ынтымақ пен бірлік ауадай қажет. Ешбір ұлтты өзге ұлт өкілі жарылқамайды, сондықтан қазақ өзін-өзі бас көрсін, өзін-өзі билесін деген ойды темірқазық етеді. «Жастарға» деген өлеңінде жастарды болашаққа ұмтылдыруға, қоғамдық істерге араласуға үндейді. Ол – біздің қазіргі қоғамымыздағы жастар бойындағы жалынды үрлейтіндей, аталар аманатындай, үгіт-насихаты мол өлең.

Жайшылықта қалғыған жанартаудай ұлттық рухтың буырқанар мезгілі халықтың қатты қысымға түскен уақыты болып табылады. Бұрынғы батырлар ел басына күн туғанда «Аттан!» деп атқа қонса, алаш зиялылары отаршылдардың бодандық қысымы күшейгенде «Алаш!» деп халықты күш біріктіре отырып қарсы шығуға үндеді, өздері алдыңғы сапта жүрді, ағарту ісіне белсене араласты. Отты өлең -жырларымен халықтың үніне, басшысының біріне айналды. Ұлы мұрат жолында жандарын пидә етті, бірін-бірі құрметтеді, бірауызды болды.

Қазірде Алаш әдебиеті ғылыми түрде зерттелінді, Алаш әдебиеттануы – «тектілер ғылымы»[3, 548] деп танылды. «Алаш зиялылары сияқты әр қазақ өз ұлты үшін, өз ісі үшін, өз кезеңі мен заманы үшін жауапты екенін сезіне білейік» деген түсінік ғалымдар арасында қалыптасты [4,559]. Иә, алаш әдебиеті – ар-намыстың әдебиеті. Елдің бірлігін, тұтастығын көздеген саяси үгіттің алтын арқауы болды.

М.Дулатұлының өлеңдері ұлтшылдықтың, ұлтжандылықтың биік үлгісі болып табылады. Ал осы ұлтшылдық, ұлтжандылық терминінің төркініне үңілсек, екі түрлі анықтаманы оқимыз: «1)Ұлт мүддесіне жан-тәнімен берілушілік, ұлтжандылық, ұлтын ерекше сүйушілік; 2) Ұлт мүддесін, ұлт ерекшелігін қорғау ұранын пайдаланып ұлттар арасына іріткі салушы буржуазиялық кертартпа саясат пен идеология» [5, 90]. Негізінен, «Ұсақ ұлттарды ұлтшыл деу бос сөз. Ұсақ ұлт ешқашан да «ұлтшылдықпен уланып», шовинист бола алмайды. Ол тек «үлкен ұлттардың» отарлануынан қорғанушы ғана» [6, 48]. Ұлтшылдық дегеніміз — ұлттың қорғаныш қалқаны.

Ақын өзі айтқандай, «Білдіру білмегенге білгенімді, Өзімнің деп білемін зор міндетім» демекші, өз шығармашылығымен, еткен еңбек, ұстанған бағытымен елге қызмет етуге жастарды шақырады, өзі бас болып, жол көрсетеді, алаштың милициясында қызмет етеді, мемлекеттің әскері болу керектігін дәлелдеп бағады.

Қазіргі кезеңде күн тәртібінде тұрған мәселелердің көбі алаш арыстарының еңбектеріндегі ойлармен сабақтас екендігі қуантады, себебі алаш арыстары жеке бастың мүддесінен ұлттық мүддені жоғары қойған, нағыз ұлтжанды азаматтар еді. 100-ден аса жыл өтсе де олардың асыл ойлары бүгінде рухани жаңғырып, ел санасын болашаққа бағыттауда, ұлтына дұрыс жол көрсетуде көшбасшы болуда. Алаш арыстарының еңбектері өзге елдің ғалымдарының да назарын аударып, зерттеуге деген қызығушылығын оятқанына Токио университетінің ғалымы Уямо Томихиконың ғылыми диссертациясының тақырыбы – «XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының дүниетанымы: Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ» кітабы» екендігі дәлел. Ол бұл зерттеуінде М.Дулатұлы шығармашылығы мен сол кездегі саяси жағдайға талдау жасап, туған халқының тағдыры мен болашағын ғылым мен техниканың жетістіктерімен байланыстырған алаш зиялыларының ісін жоғары баға береді. «Ұлт интеллигенциясының қалың бұқараны білім мен ғылымға жетелей алатын маңызын ескере отырып, оларды осы бағыттарда тыңбай еңбектенуге үндеді. Ол жастарға ерекше үміт артты, жастарға уақытты босқа кетірмеуге шақырды... Дулатов, біріншіден, өзін қазақпын деді, содан кейін ғана барып, екіншіден – мұсылманмын, үшіншіден, Ресей азаматымын деп таныды. Қазақ қоғамының жаңғыруын ол, ең алдымен, еуропалық өркениеттен, сосын мұсылмандықтан іздеді»...

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі –

Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!

Тамшылап көзден аққан бұл суық жас,

Балқытып қашан ерітер жүректі тас?

Қаламнан жылап аққан қара бояу,

Жазылып қағазға, сен, жұртқа қыл паш, – деген өлең шумақтарынан ақынның жан сыры көрініп, алаш жұртына өзінің соңғы демі біткенінше қызмет ететінін айтады, сырының да, жырының да түйіні халықтың азаттығы деген ой арнасын қазіргі халқымыздың тағдырымен сабақтастырады. Азаттығы жоқ мемлекет өзге елдің отары болады, біртіндеп жойылады.

Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,

Қазағым, енді жату жарамас-ты, – деп 112 жыл бұрын жазылған, ел ішінде ұран болып айтылған «Оян, қазақ!» кітабындағы шумақтар бүгінде үлкен маңызға ие. Жер, тіл, дін, тәуелсіздік мәселелерін ұлт мүддесін ойлайтын бар қоғам қайраткерлері көтерді, осы ұлы іс жолында жұмыла еңбек етті. Жер мәселесі, жерді жалға беруге қарсылық әлі де қазақтың басын қосар ұлы мұрат болып табылады.

XXI ғасырда қордаланған мәселелер жеткілікті. XX ғасырдан бері озбыр империяның езгісінен шаршаған, қуаты қайтқан, бар игі жақсысынан сталиндік репрессия салдарынан айырылған халық өз мәселелерін шешу үшін сыртқы күштерден көмек күтпей, халықтың ішкі қуатына сүйену қажет. Жемқорлық жайлаған қоғамның тамырына балта шабатын да, халық үшін қызмет қылатын да осы алаш қайраткерлерінің ұстанымын ұстанған – жаңашыл, рухы жоғары, өресі биік, адамдық пен адалдықты ту еткен жастар, олардың қызыл империяның құлдық санасынан босанған ел ағалары. Бұрын да, қазір де жастарға көп үміт артылған. Рухтың жаңғыратын, «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан» дейтін күрделі кезеңге аяқ басқан тұста алаш ардагерлерінің еңбектеріне бір оралудың артықшылығы жоқ. Себебі Алаш ардагерлерінің ойлары – біздің Темірқазығымыз, ол қазақтың тағдырына ара түскен ұлт тұлғаларының ойлары.

«Ұлтына, жұртына қызмет ету білімнен емес, мінезден» әрі «Өз күшіне сенбеген халық та, адам да ешқашан өмір бәйгесін ала алмайды» деген ұлт көсемі Әлихан Бөкейханның сөзін басшылыққа алсақ, қазіргі біздің қоғамымызда оқығандар өте көп, сол ұлттық мінез жетіспей

жатқаны шындық. 70 жылдық құлдық сана ұлттық мүддені, ұлттық рухтың жалын көпшіліктің бойынан өшірген сияқты. Азаттық ойдың дауылпаздарының ісі көмескі тартқаны осы ұлттық рухтың сынғанының белгісіндей. Бірақ сол өшуге қалған қоламтаны үрлеп отырған тұлғалардың арқасында, желтоқсан қозғалысының екпінімен қазірде еліміз еңсесін түзеді, бар-жоғын түгендеді, қызыл өтіріктің қияметі ашылды. Тәуелсіз еліміздің көшінің тағдыр соққысынан аман қалуы үшін қазірде де сол алаш зиялыларының ойларынан сабақ алудамыз.

Қазіргі Түркияны азат, дамыған мемлекет еткен М.К.Ататүріктің мына бір сөздері біздің Қазақстанға да қатысты сияқты: «Түркияның келешегін ойлайтын сананы жаңаша иманға толтыру... Бүкіл ұлтқа жаңаша рухани күш беру» [7, 506]. Осы рухани күш біздің алаш зиялыларын топтастырып, ұлы мұрат жолында біріктірді.

М.Дулатұлының «Қайда едің?» атты риторикалық өлеңінде :

«Бәрін жауға алдырып,
Асқар тау- биік белдерім.
Қысылып қазақ тұрғанда,
Данышпандар, қайда едің?
Атадан бала айырылып,
Қанаты сынып қайырылып,
Қасірет толып жүрекке,
Тұрған бір кезде қайғырып.
Толып жатқан қамқорлар,

Елде жоқ едің, қайда едің?» – деп, ел арасын бұзатын, халықты өз мүддесіне пайдаланғысы келетін жалған патриоттарға ақын осылай сауал тастайды. Иә, бұндай биліктің шоқпарын соғатын жалған халықшылдар халықты ақиқат жолынан адастырары анық. Ақынның алдын да осындай популистер кесті, жаңа өкіметке жағынамыз деп жүріп, алаш оқығандарының басын оққа байлады. Ақынның ертеректе жазған «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі» өлеңіндегі салыстырма жағдайлардың салқыны қазір де жоқ емес. Ғасырдан астам уақыт өзгермеген көп мінез қалыптары бар.

Қызығып қызарғанға кеткендер көп,
Шен алып дәрежеге жекендей боп.
Ойлады өз файдасын халықты сатып,
Қазақты ең керексіз еткендей боп.
Тұманға кірді қалың біздің қазақ,
Арты жар, алды тұйық - бұл не ғажап.

Адасқан ағайынға басшы болып,

Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ.

Бас қосып киргизский интеллигент,

Біздерге халықтың қамын ойлау міндет.

Осылайша алаш арыстары ел қамын ойлап, бас қосты, тарихи қазіргі қазақ мемлекетінің аяғынан тік тұруына күш салды, еліміздің мемлекеттік шекарасын белгілетіп, автономиясын алды. Қызыл империяның аранына алаш үшін жұтылды, шетелге бас сауғалап кетпей, туған жердің болашағы үшін күресте мерт болды. Міржақып Дулатұлы өзге қазақ зиялыларының ішіндегі қаламымен де, қаруымен де күрескен ең белсенді тұлғалардың бірі ретінде көзге түсті. Ақынның қай өлеңін алсаңыз да ұлттық сана-сезімнің көрінісін сезесіз. «Алашым, елім» деп жанған шамшырақты замананың дауылы өшірсе де, халқының жадынан мәңгі орын алды. Жаңа заманның ұлтым дейтін ерлері үшін өнегелі істері, шығармашылығы бағыт-бағдар болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы. Алаш қозғалысы Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014.5 –28-б.

2. Р.Нұрғали. Өуезов және алаш. Алматы: Санат,1997. –4 32 б.

3.К. Нұрпейісов. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ғылым, 2001.-278 б.

4.А.Ісімақова. Алаш әдебиеттануы. Алматы: Мектеп, 2009. –560б.

Т.Жанұзақов.Қазақ тілінің сөздігі.–Алматы:Дайк-Пресс,1999.–90б.

Х.Қожа-Ахмет. Ереуіл атқа ер салмай.–Астана: Елорда, 2000. –48б.

Мұстафа Кемал Ататүрік. Жолдау. Ататүрік зерттеу орталығы. Анкара, 2006.

INNOVATION IN EDUCATIONAL PHYSICAL AND LIFE SCIENCE GAMES**Alan Reed LIBERT****ORCID: 0000-0003-1446-4183**School of Humanities and Social Science, University of Newcastle, Callaghan, New South Wales,
Australia**ABSTRACT**

The physical sciences (e.g. chemistry and physics) and life sciences (e.g. botany) may be perceived as difficult and intimidating by students, and this can lead to problems in learning them. In response to this, educators (and parents) must find ways to counter these impressions, and make these subjects enjoyable. One way of doing this is by using educational card or board games. However, the quality of such games is important; if students see them as boring, too simple, or too complicated, the attempted use of them will not lead to good learning outcomes. This paper will look at a variety of recent educational science games to see whether they have incorporated any innovations (as has occurred with some other sorts of games), what those innovations are, and whether they might indeed make the games, and learning about science, more enjoyable. The games examined will include both print and play games available on the internet (e.g. *The Density Game* and the *Atmosphere & Weather Triva Board Game*) and traditionally manufactured games (e.g. the *Blinded by Science Triva Game* and *Science Quiz*). (Online and computer games will not be discussed.) Recommendations will be made for the design of science games in the future.

Keywords: educational games, science education, game design**1. INTRODUCTION**

Students often find the “hard sciences” (i.e. the physical sciences such as chemistry and the life sciences such as botany) difficult and unenjoyable, and, as a result, may perform poorly in them. One way of making the learning of them more fun and less intimidating is to use games when teaching them. However, such games should be carefully designed so as to be both enjoyable and instructive, and some science games have not been ideal from this point of view. In this paper I will discuss science games, some of which have interesting innovations which could assist learning in this domain, and some of which do not, and I will make some recommendations for future games. Games, like other products, have seen many innovations in recent decades, and I will explain what I mean by looking at games on another subject, military conflict, i.e. wargames, where there have been some important innovations. The 1970s could be said to be the golden age of wargames, with some important innovations coming up.

It should be noted that most or all of these were made in order to increase the realism of the games, i.e. to make them more like actual wars or battles, which arguably increased their educational value, although these games were not really educational games.

Let us start with chess, which is a wargame of a sort, but it is quite unrealistic in various ways. This is not to say that it is not a great game, and it can teach players various things, like the importance of being careful and of planning. One innovation is to remove the restriction that you can only move one piece per turn (which is found in many other games, such as checkers) – this is more realistic, since in battles generally many men or several units on the same side move, and this is a radical change in game mechanics. Another innovation was to have the spaces on the board be hexagons rather than squares; this could also be said to add realism, as it adds possibilities for movement (if pieces are limited to moving a certain number of spaces per turn) – with squares there are only four adjacent squares and hence four possible directions – you could allow pieces to move diagonally yielding four more possible directions, but these moves would be longer (counting from center of space to center of space), and this would lead to unequal possibilities for movement. With a board of hexagons, a piece can move in any of six directions, and they would all involve equidistant movement.

These innovations add realism but do not make playing more difficult (although planning would be more difficult with all pieces able to move). The last innovation to wargames which I will bring up adds realism, but at a considerable cost in playability (and playability is important in both educational and non-educational games, since you want people to like playing your game).

In chess and in most of the wargames containing the innovations which I have mentioned so far, one player moves (or has his turn), and then the other player does. This is not realistic: in battles often soldiers from both sides are moving at the same time. The first well-known game to involve simultaneous movement was, to my knowledge, *Diplomacy*, which is extremely popular among wargamers. Players (and there could be up to seven of them) have to write out their moves in advance, but there are not that many pieces, or that many spaces on the board. In the 1970s, the company Simulations Publications, one of the major wargame companies of the time, introduced simultaneous movement in several of its wargames, again involving players writing down moves in advance, and, in my view (and I think that of many others), this made the games tedious, since there were lots of possibilities for movements.

This then, is not the sort of innovation which I would recommend – so not all innovations are necessarily improvements.

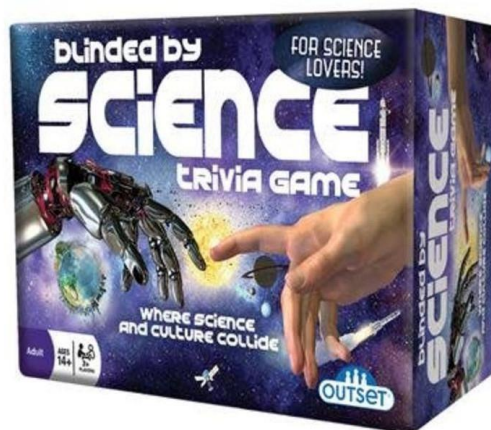
Let us now see whether there have been innovations of this order in games about the hard sciences. I should note that I will not be looking at computer- or internet-based games, although one can find some such games dealing with science. Many students already have more than enough screen time, and such games may lack the face-to-face interaction which adds enjoyment to games which involve physical components. However, I will consider games which can be downloaded from the internet and printed (print and play games), as some of these games are about science.

2. ANALYSIS OF GAMES

2.1. Games without Major Innovations

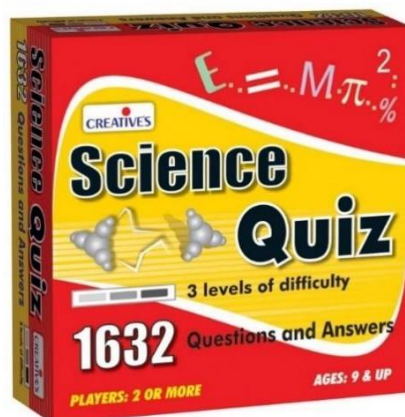
There are at least a few science trivia games. Of course trivia games became very popular after the release of *Trivial Pursuit*, a game which I think it is of little interest because many of the questions are about things which are in fact trivial, such as entertainment, although there may be some about more serious topics. There are some science trivia games, e.g. the *Blinded by Science Trivia Game*:

Figure 1: *Blinded by Science Trivia Game* (<https://www.boardgames.ca/blinded-by-science-trivia-game.html>)

This is a fairly straightforward trivia game, with 3 or 4 questions on cards; what one might call a minor innovation is that you can choose the “theme” of questions which you want to be asked – the themes are on the backs of the cards and you will have a certain number of cards in your hand to choose among. One might learn much about science from this game (there is an impressive range of knowledge involved), but it might not be a very exciting gaming experience, and this is what game designers, particularly educational game designers, should be striving for. Somewhat similar is Science Quiz, shown below, which also involves questions on cards.

Figure 2: Science Quiz (<http://www.creativeeducationalaids.com/age/5-and-up-school-years/science-quiz.html>)

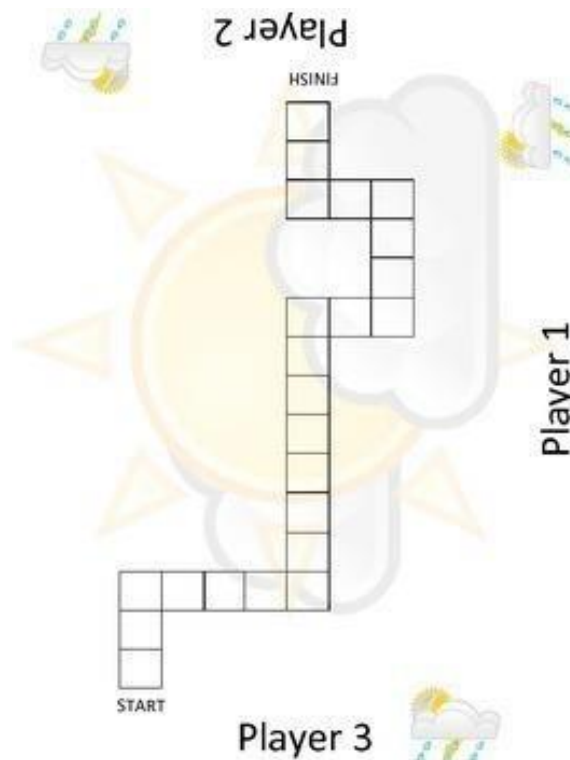
There are also science games based on the popular *Top Trumps* series of games, e.g. *Chemistry Top Trumps*, a free print and play game (<https://www.tes.com/teaching-resource/chemistry-top-trumps-6191539>, which is also the source of the picture below).

Figure 3: Chemistry Top Trumps

H HYDROGEN Class: non-metal Date: 1766 Hydrogen makes up 90% of the Universe's mass. It is used for metal refining and rocket fuel. Colourless. Melting point: -259.14 (°C) Boiling point: -252.87 (°C) Density: 0.00009 (g/cm³@273K) Mass number: 1 Atomic number: 1 Number of neutrons: 0	He HELIUM Class: noble Date: 1868 Helium is used for filling balloons and in the air mixture breathed by deep sea divers. Colourless. Melting point: -272.0 (°C) Boiling point: -268.6 (°C) Density: 0.000179 (g/cm³@273K) Mass number: 4 Atomic number: 2 Number of neutrons: 2
Li LITHIUM Class: alkali metal Date: 1817 Lithium compounds are used in batteries, ceramics and lubricants. Silver colour. Melting point: 180.54 (°C) Boiling point: 1347.0 (°C) Density: 0.53 (g/cm³@293K) Mass number: 7 Atomic number: 3 Number of neutrons: 4	C CARBON Class: non-metal Date: unknown Carbon is the basic element of life. Graphite (black) is used for steel making, filters and pencils. Diamond (colourless) is used for jewellery and cutting tools. Melting point: 3500.0 (°C) Boiling point: 4827.0 (°C) Density (diamond): 3.51 (g/cm³@293K) Mass number: 12 Atomic number: 6 Number of neutrons: 6

Again, such games have much information, but repeated play of them may not be very interesting. Some games have both question cards, like the trivia games already mentioned, and a board to move on, e.g. the *Atmosphere & Weather Trivia Board Game*, a print and play game for sale at [teacherspayteachers.com](https://www.teacherspayteachers.com).

Figure 4: Atmosphere & Weather Trivia Board Game

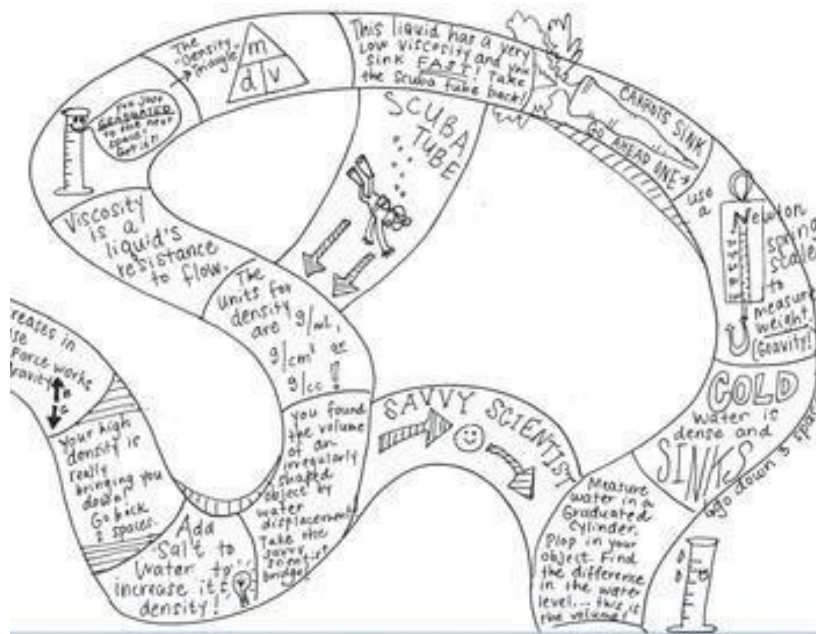

131

(<https://www.teacherspayteachers.com/Product/Atmosphere-Weather-Trivia-Board-Game-Making-Learning-Fun-1721423?st=2cfc4078ae58675830e9a6a3d367f177>)

The last non-innovative game which I will mention is *The Density Game*, also called the *Density Concepts Review Game*, available for free at <https://www.teacherspayteachers.com/Product/Density-Concepts-Review-Board-Game-1101086>, part of whose board is shown in Figure 5 (which also comes from this webpage).

Figure 5: The Density Game

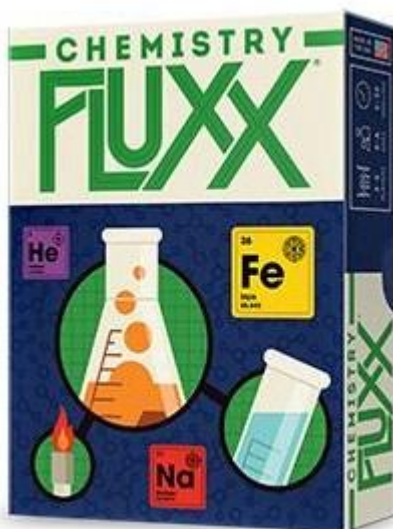

Unfortunately, this game is particularly uninteresting, at least to me – players roll a die, move the number of spaces indicated and read out loud what is written in the space on which they land. There is no reward for knowing anything and victory is determined entirely by luck. Students might still learn about density, but it is unlikely that they will want to play the game more than once or twice. Other non-innovative science games use dominoes or involve finding matching cards (memory games). One can learn from them, but the learning experience may not be compellingly interesting.

2.2 Games with Major Innovations

Now let us look at two science games which have incorporated significant innovations. A very popular series of games in recent years has been the *Fluxx* games. They are quite innovative, as the rules themselves do not stay the same during the game, which would be a quite alien concept to the vast majority of other games. This in itself could make the game interesting. One game of this series is *Chemistry Fluxx*, shown in Figure 6.

Figure 6: Chemistry Fluxx (<https://www.looneylabs.com/games/chemistry-fluxx>)

Success in this game can involve knowing or learning facts of chemistry, e.g. that water consists of hydrogen and oxygen. Given the unusual nature of *Chemistry Fluxx*, it might well be more exciting for students than those mentioned in the previous section.

The final game which I will discuss, *Cogno: Alien Adventure Game*, pictured below, is innovative not so much in the game mechanics themselves as in some of the science involved, which affects the game play.

133

Figure 7: Cogno: Alien Adventure Game (<https://www.bonanza.com/items/like/235108453/Cogno-Alien-Adventure-Board-Game-2006-Doublestar-Games-Complete-Played-Once>)

It is a trivia game and involves movement on a board, but also involves a parallel universe (with a separate board), a black hole, and time travel (of a minor sort). The inclusion of such factors might make it stand out and be interesting for students, as well as making them aware of them.

3. CONCLUSION

A large proportion of science games follow models of already existing games, and not very sophisticated ones: trivia games, games where movement is controlled largely by rolling dice, etc. Many such models do not make for very exciting games, whatever the subject is. In my view the best new science games might be designed by creating new models, although that is admittedly a lot of work, or by looking at major innovations which have occurred in games on other subjects, such as wargames (which might be a suitable general model for e.g. germs attacking a human body; I would not at all be surprised if such a game has been created). It would therefore be a good idea for science game designers to look at innovative games on subjects other than science to see whether they can adopt any features or models from them.

YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ROMANINDA MİFOLOJİ YADDAŞ**Gunel AHMADOVA****ORCID: 0000-0002-7552-7507****XÜLASƏ**

İnsanın özünüdərkini ilkin forması mifologiyadır. Mifologiya bəşər mədəniyyətinin başlanğıc nöqtəsidir. Miflər arxetipik, universal, fəvqəltəbii obrazlar silsiləsidir.

“Qətl günü” əsərində mifoloji motivlər yaddaşa, xalqın taleyi ilə bağlanır. Romanında rəmzi-məcəzi ifadələr, mifik obrazlar və bədii detallar əsərdə ifadə edilən ideyaların açılmasında mühüm rol oynayır.

“Qətl günü” əsərində qurd, ağac, dağ, kaha (mağara) kimi arxetiplər mövcuddur. Əsərdəki qurd arxetipi rəmzi-simvolik mənə daşıyır. Türk mifologiyasında Bozqurdun mövcudluğu türk tayfalarının bu heyvana xüsusi ehtiram göstərdikləri ifadə olunur. Romanda türk mifologiyasındakı qüdrətli boz qurd tükü tökülmüş, insanlardan uzaqda qalmış canavar ilə əvəz olunmuşdur. Bu yaddaşsızlıq və insanın öz əcdadından uzaqlaşmasını göstərir. Cəmil Meriç yazır: “Günümüzün insanı köklərindən qopmuş bir ağacdır”.

Əsərdə istifadə edilən dağ mifologiyada əcdadın yaşadığı yer mənasındadır. Canavarın belə bir yerdə təsvir olunması onun öz torpağına bağlılığını göstərir. Folklorda dağ həyatla ölümün, gizli olanla açıq olanın sərhədi kimi göstərilmişdir.

“Qətl günü” əsərindəki arxetiplər arasında ağac arxetipi diqqəti cəlb edir. Ağac dünyanın əvvəlini-axırını özündə birləşdirən bir simvoldur. Ağac həyat, nəsil mənalarını ehtiva edir. Mifologiyada Dünya Ağacından bəhs olunur. Dünya ağacının şəkildəyişmələrindən olan Qaba ağac – nəsil ağacı türk folklorunda geniş intişar tapmışdır.

Əsərdə rəmzi mənə daşıyan külək ədalətsizliyin düşməni olan Baba Kahadan əsərək insanlara günahlarını xatırladır. Macar mifologiyasına görə, dünyanın sonundakı dağda bir mağarada Yel Ana yaşayır və bu mağaranı qoruyan Yel Ana özü kimi güclü bir qasırğa olub əsir. Külək mifologiyada fəvqəltəbii güc kimi təsəvvür olunur.

Romandakı simvolik obrazlardan olan Baba Kaha ədaləti təmsil edir. Bütün günahkarların cəzalandırılacağı yer mənasındadır.

Mifoloji təfəkkürdə mağaralar, kahalar Yer Ananın bətni kimi düşünülmüşdür. Böyük Hun dövlətində müqəddəs bir “ata mağarası”nın olduğunu Çin mənbələrində əksini tapmışdır. Göytürklərdə bir ata mağarasının mövcudluğundan bəhs olunur. Göytürk xaqanı ilin müəyyən vaxtlarında dövlətin görkəmli adamlarını və qəbilələrin soylularını yanına salaraq bu əcdad mağarasına gedir, oraya qurbanlar verərək ehtiram göstərirdi.

Açar sözlər: mifoloji yaddaş, “Qətl günü” romanı, arxetip, qurd, külək

MYTHOLOGICAL MEMORY IN YUSIF SAMADOGLU'S NOVEL *EXECUTION DAY*

ABSTRACT

The primary form of human self-consciousness is mythology. Mythology is the starting point of human culture. Myths are a series of archetypal, universal, supernatural images.

In *Execution Day* mythological motifs are connected to memory and the fate of the people. In the novel symbolic expressions, mythical images and artistic details play an important role in revealing the ideas expressed in the work.

There are archetypes such as wolf, tree, mountain, kaha (cave) in *Execution Day*. The wolf archetype in the work has a symbolic meaning. The existence of Bozkurt in Turkic mythology states that the Turkic tribes had a special respect for this animal. In the novel, the mighty gray wolf in Turkic mythology is shed and replaced by a wolf that is far from humans. This indicates a lack of memory and a person's alienation from his ancestor. Jamil Merich writes: "Today's man is a tree uprooted." The mountain used in the work in mythology means the place where the ancestor lived. The depiction of the wolf in such a place shows its attachment to its land. In folklore, the mountain is shown as the boundary between life and death, between the hidden and the open.

Among the archetypes in *Execution day*, the archetype of a tree attracts attention. The tree is a symbol that unites the beginning and the end of the world. The tree contains the meanings of life, generation. Mythology refers to the Tree of the World. One of the changes in the shape of the world tree, the coarse tree - the family tree - is widely used in Turkic folklore.

The wind, which has the symbolic meaning in the work blows from Baba Kaha, the enemy of injustice, and reminds people of their sins. According to Hungarian mythology, Yel Ana lives in a cave on a mountain at the end of the world, and Yel Ana, who protects this cave, is captured by a strong hurricane like herself. In mythology wind is imagined as a supernatural power.

Baba Kaha, one of the symbolic characters in the novel represents justice. It means the place where all sinners will be punished.

In mythological thought, caves were thought to be the womb of Mother Earth. According to Chinese sources, there was a sacred "father's cave" in the Great Hun state. It is said that there was a father's cave in Goyturks. At certain times of the year, Goyturk Khagan went to this ancestral cave, bringing prominent people of the state and the nobility of the tribes, and paid homage to it by offering sacrifices there.

Keywords: mythological memory, the novel *Execution Day*, archetype, wolf, wind

ОНЛАЙН БІЛІМ БЕРУДЕГІ АРТЫҚШЫЛЫҚТАР МЕН КЕМШІЛІКТЕР

**Койгельдинова Жазира Нурбековна,
Жаксымбетова Алма Алимбаевна**
Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдері
Ілияс Жансүгіров атындағы №130 гимназия
Қазақстан, Алматы қаласы

Түйіндеме: Бұл мақалада онлайн білім берудің кедергілері мен ұтымды тұстары, оқыту барысында кездесетін қиындықтар мен артықшылықтар сөз болады. Білім алуудағы шексіз кеңістік, озық технологиялық мүмкіндік, әлемдік өркениетке қолжетімділік - онлайн білімнің артықшылығы болғанымен, өзіндік кемшіліктері де баршылық!

Автор сөз соңында онлайн білімнің біздің өміріміздің бөлінбес бөлшегіне айналғанын, онлайн білімнен ешкім бас тартпайтындығын алға тартып "қауіпсіз монитор" қажеттілігін ескертеді.

Қазақстан мемлекеттік білім беру жүйесі дамудың барлық жолдарын қарастыра отырып "қауіпсіз өмір немесе қауіпсіз онлайн білім" жүйесін ендіруді қолға алуда. Осы платформаның дамуына және ұрпақ тәрбиесіне, әр ұстаз өз үлесін қосуда!

Кілт сөздер: Онлайн білім, онлайн платформа, оқшаулау, қосымша сабақ, оң нәтижелер, ұтымды тұстар, кемшіліктер, кедергілер.

137

THE ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE EDUCATION

**Koigeldinova Zhazira Nurbekovna,
Zhaksymbetova Alma Alimbaevna**
Gymnasium #130 named after I.Zhansugurov
Teacher of kazakh language and literature Almaty city,
Kazakhstan

Annotation: Barriers and advantages of online education are important. Unlimited space for education, advanced technological opportunities, access to world civilization - online education has its advantages, but also its disadvantages! This article provides an in-depth analysis of these issues. The only way to dissuade students from various online games is to organize a lesson more interesting than the game! The author offers various options for working in this direction. Barriers to online learning include student health, children's lack of parental supervision, lack of home work, excessive exposure to monitors, and exposure to harmful radiation. The second concludes by saying that online education has become an integral part of our lives, that no one will give up online education, and that there is a need for a "safe monitor".

Kazakhstan's state education system is considering the introduction of a "safe life or safe online education" system, considering all ways of development. Every teacher contributes to the development of this platform and the upbringing of the next generation!

Key words: Online education, online platform, isolation, additional lessons, positive results, advantages, disadvantages, obstacles.

Кіріспе.

"Оқшаулау", "Қашықтан оқу", "Онлайн платформа" терминдері бүгінде үйреншікті сөзге айналып шыға келді. Тіпті "онлайн білім" аз уақытта көптеген адамдарды миллионер етіп, табысқа жеткізуде! Онлайн білім берудің тиімді тұстары - оқушы үйде отырып-ақ бұрын армандаған көптеген білім салаларын игере алады. Тіпті қолөнер мен би, спорт үйірмесіне қатысып, психологиялық тренингтер мен бизнес сабақтар арқылы өзін-өзі дамыта алады.

Онлайн білімнің тағы бір үлкен жемісі - әлемдік өркениетке, тіл үйренуге, қалаған шет мемлекеттерден онлайн білім алуға есік ашылды. Ютуб желісіндегі онлайн домбыра үйірмесіне шет елдіктердің қатысуы немесе Америкадағы қымбат танымдық курстарға біздің азаматтардың жазылуы, білім мен мәдениеттердің өзара алмасуы, туризмнің дамуы - ғаламтор өркендеуінің нәтижесі! Бір қызығы бұрын көптеген әлем елдеріне беймәлім болып келген Қазақстан мемлекеті, ғаламтор арқылы мәдениеті мен табиғаты, музыкасы мен сәулет өнері, атақты тұлғалары мен студенттері, Еуро көрмесі мен түрлі жанрдағы фильмдері арқылы айналаға жақсы танылып келеді!

Онлайн білімнің енді осы қарқыннан кері қайтуы мүмкін емес! Күн сайын миллиондап ашылып жатқан парақшалар мен виртуалды өмір, мектеп бағдарламасын да тиімді пайдалануға таптырмас құрал болып отыр. "Онлайн мектеп" платформасындағы тапсырмалардың, аса жоғары қызығушылықпен орындалуы - осының айғағы!

Негізгі бөлім.

I. Онлайн білімнің оң нәтижелері.

Онлайн білім - адам санасына ұлы жарылыс жасаған ақпараттар ағыны! Дәстүрлі білім алу кезінде кітапханаға бару-келуді қоспағанда, қаншама алтын уақытты білім іздеуге жоғалтатын едік? Сонда іздеген ақпаратты тапсақ жақсы, таба алмасақ қаншама уақыт өлтіретін едік. Ал бос кеткен уақыт - зая болған шығын! Мұндай орны толмас уақыт шығындары, өркениетті өте баяу дамытатын. Әрі сылбыр да ұзақ үдеріс қалыптастыратын. Сондықтан онлайн білім берудің біраз артықшылықтарын түгендеп кетейін:

Уақытты тиімді пайдалану (яғни шығынсыз уақыт), жылдам ақпарат көздері;

Қол жетімділіктің оңай әрі қарапайым болуы;

Ақпарат көздерінің жан-жақтылығы;
Жаңартудың тұрақтылығы (мазмұн, мәтін, бағдарламалар т.-т.);
Түрлі әлеуметтік бағытта даму;
Бағаның тиімділігі;
Өлемнің кез-келген түкпірімен байланыса алу;
Күнделікті сабақты тестілеу арқылы, болашақ емтихандарға психологиялық бейімделу;
Қисынды (логика) ойлауды дамыту;
Кез-келген қиын сұрақтардың жауабын жылдам табу;
Білім берудегі бәсекелестік пен әдіс-тәсілдердің дамуы;
Қызықты бейнесабақтар легі немесе тартымды ақпараттардың молдығы;
Түрлі электронды марапаттар арқылы оқушыларды оқуға жігерлендіру;
"Онлайн жиналыс" арқылы ата-аналармен түрлі бағытта бірлесе жұмыс істеу;
Ғаламторды толық игеруге, АКТ - ны үйренуге баулу; т.т...

II. Онлайн оқытудың кемшіліктері:

Баланың өзін-өзі оқытуы немесе білімге ынта қоймауы;
Баланың қасында оқытатын, бағыт беретін адамның болмауы;
Түрлі техникалық ақаулар;
Технологиялық талаптар;
Үй тапсырмасын орындау барысындағы қиындықтар;
Бағалау кезіндегі қиындықтар;
Әлеуметтік стигма;
Монитор алдында баланың ойы бөлініп, өзге нәрсемен айналысып кетуі (мультфильм, кино, ойындар т.б);
Зиянды ультракүлгін сәулені көп қабылдау;
Көрудің нашарлауы;
Мидың шектен тыс жұмыс істеуі;
Ұйқының бұзылуы т.т.;
Гаджеттер алдағы өміріміздің бөлінбес құралы болатындықтан, IT мамандар адам денсаулығына зиянсыз өнімдер мен радиациядан қорғайтын, көз жанарына салмақ түсірмейтін мониторлар ойлап табуы тиіс! Соңғы ақпараттарға сүйенсек, күн санап көзі ауыратын балалар саны қарқынды өсіп келеді екен. Бұл ата-аналар мен дәрігерлерді ғана емес, бізді де алаңдататын ауыр жағдай.

Біз қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі болғандықтан онлайн білім біздің жұмысыма қалай ықпал етті? Дәл осы қиындықтарымызды қалай жеңдік? Шәкірттеріміз сабағымызға қаншалықты белсенді қатысады? Осы сұрақтар төңірегінде өз іс-тәжірибемізбен бөлісеміз: Ең алғашқы сабақтан бастап, өз оқушыларымызды онлайн әлемге дайындадық. Алдымен монитор алдына отырғанда көңіл бөлетін нәрселерден арылуға, артық парақшалар мен сайттардың терезелерін жабуға шақырдық;

Сабақ үстінде түрлі сауалнамалар жүргізіп, пәнге байланысты логикалық әрі қызықты сұрақтар ұйымдастырамыз;

Аз уақытта қысқа да нұсқа, ұғынықты тілмен жаңа тақырыпты түсіндіруге дайындаламыз;

Сабақ барысында тақырыпқа байланысты кейіпкерлер мен мәтіндер жайында тың ақпараттар мен қызықты деректер ұсынамыз. Білім алуға шабыттандыратын (мотивация) мысалдар мен жаттығулар, әртүрлі ойындар ұйымдастырамыз.

Кей оқушылар сабаққа бейжай қарайды. Мұндай балалардың ата-анасымен сөйлесіп, жағдайды анықтаймыз.

Түрлі онлайн марапаттар ойластырып, топ-топқа бөліп жарыстыра оқытамыз. Мұндай жарыстар өзара бәсекеге ынталандырып, үнемі бір-бірінің жетістігін қадағалауға, артта қалып қоймауға итермелейді.

III. Онлайн оқытудағы ұстаздың орны.

Осы мақаланы жазу барысында, әлеуметтік сауалнама жүргіздік. Оқушылардың басым бөлігі ұстаздарынан тың тәжірибе, ерекше әдіс-тәсіл, қызықты ақпараттар мен көңілді де тартымды сабақ күтеді екен. Өкінішке орай, кейбір әріптестеріміздің қалыпты жағдай мен бірыңғай эмоция аясынан шықпай, ғылыми ішпыстыратын терминдер мен асығыс та үстірт сабақ түсіндіретіні де жасырын емес. Оқушы санасы толық дамып қалыптаспаған бала. Кей ақпараттарды түсінбеулері заңдылық. Болашақта ҰБТ тапсыра алмайтын әр оқушының артында, бүгін дұрыс білім бере алмауда кеткен қателік пен олқылық тұруы мүмкін. Кезең-кезеңімен, жүйелі түрде түсінікті өткен сабақ, бала санасынан ешқашан өшпейді. Оқушы - бізге сеніп тапсырылған болашақ тағдыр. Бүгін ол тағдырға селқос қарамай, білімге деген ынтасын оята алсақ, дұрыс бағытқа жол сілтесек, ертең артынан миллиондаған тәлімгер ерткен коуч-тренер, саяси дарынды дипломат, қандай салада жұмыс істесе де, нағыз кәсіби маман болатын ұрпақ дайындап шығарамыз!

Осы ниетпен, өз пәнімізді балаларға барынша қызықты етіп үйретудің, түрлі әдістерін жиі өзгертіп келеміз. Мысалы, бейнесабақта сынып болып, өздері түсінуге арналған "қызықты грамматика", "грамматикалық сауаттылық ойындары" жүргізу арқылы зумда сессиялық зал арқылы топқа бөлу немесе "jambord", «quizz», "padlet.com", «learningapps.org»

қосымшалары арқылы тапсырма беру оқушыларымызға қатты ұнады. "Кім корректор?" ойыны - оқушыларыма кез-келген мәтіннің қатесін жылдам табатын қасиет дарытты. "Ертең қандай қызықты қосымша болады?"- деп түнімен ойланып, қосымша сабаққа 100% дайын отыратын шәкірттер пайда болды. Кез-келген білім - балаға табыс әкелуі тиіс! Өйткені заман талабы өзгерген. Ешқандай білім беру мекемесі, оқушылардың алтын уақытын пайдасыз білімге шығындамауы қажет!

Біздің пайымдауымша, жақын арада білім саласына тағы да тың өзгерістер енуі мүмкін. Ол өзгеріс - мектеп оқушыларын ғана емес, болашақ мамандарды бірден дайындайтын кәсіптік біліммен толыққан, оң өзгерістер болып қалуы ықтимал. Онлайн білім - жылдам дамитын замана ағымын алып келді. Енді нағыз ұстаз атану - соғыста алтын орден иеленген сарбаздың жауынгерлік ерлігіндей, жанаямай еңбектенуді қажет ететін маман болуға ұмтылдырады!

Қорытынды

Ұстаздық еткен осынау ұзақ жылдарымыз - бізге нағыз жанашыр тәлімгер болуды үйретті. Алдымыздағы әр шәкірт - біздің оларға деген үлкен жауапкершілігімізді оятты! Мен оларға ешқашан салғырт қараған емеспін! Әр сабаққа тыңғылықты дайындалып, әр оқушының санасына сәуле түсіруге тырысумен жарты ғұмырымызды сарп еттік! Ал онлайн білім - біздерді виртуалды әлемде тоғыстырды. Басында біраз қобалжығанмен, уақыт өте келе бұл платформаның да тиімді тұстарын ұтымды пайдалануға үйрене бастадық! Өмір өзгерген сайын, біз де замана ағымына жылдам бейімделіп, жаңашыл болуға ұмтылып келеміз!

Біз қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғаліміміз. Мектеп - бар саналы ғұмырымызды арнаған білім ордасы. Енді қалған ғұмырымызды да білімді дамытуға, ізденуге, түрлі жаңалықтар мен қызықты әдіс-тәсілдер ойлап табуға жұмсағымыз келеді. Білімді қалай беру маңызды емес, қандай білім беруің маңызды!

Пайдаланылған әдебиеттер:

<https://finacademy.net/materials/article/chem-otlichaetsya-onlajn-obuchenie-ot-distantcionnogo-obucheniya>.

«Пандемия кезеңінде білім беру ұйымдарында COVID-19 короно-вирустық инфекцияның таралуына жол бермеу жөніндегі шараларды күшейту туралы». ҚР Білім және ғылым Министрі А.Аймағамбетовтың 01.04.2020 ж. № 123 бұйрығы.

Онлайн білім берудегі әдістемелік нұсқаулықтар. Ұстаздарға арналған нұсқаулық: Қашықтан оқытуды қалай ұйымдастыруға болады? /ҚР Білім және ғылым министрлігі/

Қашықтан оқытудың артықшылықтар мен кемшіліктері / Жаңалықтар / Басты / Павлодар Педагогикалық Университеті (ppu.edu.kz)

РЕФЛЕКСИЯ ЖАСАУҒА ҮЙРЕТУ ҮШІН КЕРІ БАЙЛАНЫС: ОҚЫТУДЫҢ АЛҒА ЖЫЛЖУЫНА ҚАЛАЙ ӨЗГЕРІС ЕНГІЗУІ МҮМКІН?

Утаршиева Гульзада Серикбаевна
Ешова Акерке Кусаумирзаевна

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері Қазақстан, Ақтөбе №60 ЖББОМ КММ

Түйіндеме

Мақалада оқытудың кері байланысының кейбір дереккөздері мен принциптері қарастырылған. Кері байланыс және оның мақаладағы ролі білім беру процесін көрсетеді. Мақалада оқытушы мен оқушылардың қарым-қатынасы туралы, сонымен қатар жеке тұлғаның дамуы мен қолдауы, оқыту мен жетістіктерге кері байланыстың әсері қарастырылған.

Кілт сөздер: рефлексия, тиісті кері байланыс, жеке тұлғаны жетілдіру, оқыту үдерісі, стратегия, нәтижелілікті бағалау.

FEEDBACK FOR TEACHING REFLECTION: HOW IT CAN MAKE A DIFFERENCE IN TEACHING PROGRESS

Utarshiyeva Gulzada Serikbayevna
Eshova Akerke Kusaumirzayevna

Teachers of English Aktobe, Kazakhstan Secondary school №60

Abstract

The article deals with some sources and principles of feedback on teaching. Feedback and its role in the article reflect the process of education. The article reviews the feedback influence on learning and achievements as well as individual development and support besides how a teacher and students communicate.

Key words: reflection, appropriate feedback, individual improvement, learning process, strategies, performance evaluation.

Nowadays issues of feedback are interested by teachers and students who use them in practice. Reflection and feedback are two sides of the same coin. They complement each other in an individual learning process. Reflection is a process where a student or a teacher thinks analytically about a learning situation or activity, monitoring its progress and evaluating its outcome. It can and should take place before, during and after the situation. Feedback also applies a significant influence on learning and achievement and has considerable power to improve teaching and learning. Affective commentary on student's work is a key of characteristic quality teaching.

Feedback is conceptualized as information by an agent (e.g., teacher, peer, book, parent, self, experience) regarding aspects of one's performance or understanding. A teacher or a parent can provide corrective information, a peer can provide an alternative strategy, a book can provide information to clarify ideas, apparent can provide encouragement, and a learner can look up the answer to evaluate the correctness of response Feedback is just as a consequence of performance. Regarding to an in-context feedback is the information given to the learner about his or her performance of a learning task, usually with the objective of improving this performance. This can be anything from an exam to a brief oral comment during the class. It also can be defined as a part of a dialogue and it is not one way of communication. Giving affective feedback is a vital part of communication and it has benefits for the giver, the receiver and the whole environment. Here are five reasons why feedback is important in communication skills:

1. Feedback is there all the time
2. Feedback is just another word for effective listening
3. Feedback is an opportunity to motivate
4. Feedback is essential to develop performance
5. Feedback is a way to keep learning

Feedback is not criticism it is a supporting act. We should do it in a constructive way to develop performance to a high level. The language which we use is very important here. It is not like "You didn't do" but "If you have done...it would have..." or "The mark isn't very high, what else do think you could have done?" Students might likely to get wrong from time to time, they will assume things incorrectly, they will communicate in ways which are confusing and possible impolite for others. The only way to be sure that they do not continue to make mistakes is to provide feedback. There are several principles of affective feedback:

- Help clarify what good performance is (goal, criteria, standards).
- Encourage "time and effort" on challenging learning tasks.
- Deliver high quality feedback information that helps learners self-correct.
- Encourage positive motivational beliefs and self-esteem.
- Encourage interaction and dialogue around learning (peer and teacher/student).
- Facilitate the development of self-assessment and reflection in learning.

- Give learners choice in assessment-content and processes.
- Involve students in decision-making about assessment policy and practice.
- Support the development of learning communities.
- Help teachers adapt teaching to students` needs.

In fact, feedback is around us all the time. Every time we speak or listen to another person in our tone of voice, in the words we use we communicate feedback. How far we trust, how much we respect, the degree we love, like or even hate the person who is we give feedback. If we think we are not doing it means we probably not manage the communication affectively. Feedback is ananother word for affective listening. When one human being speaks to another he or she needs to experience very fundamental things. They need to know that they have to be understood and they need to feel that what they said have some form of value. Remove any of these aspects and the speaker confused or even irritated. Giving feedback we show understanding (“I see” or “OK”, “I have the same issue”). Feedback is an opportunity to motivate. Positive feedback inspires an individual to do more tasks even better. In educational learning centers teachers model and role play how to give feedback in a constructive way, explicitly teach students how to provide effective feedback to each other, hold students accountable for the comments and suggestions they give one another. There are some keys in adult groups which are taught according to an author`s intensive emotional-communicative course:

- Understand that feedback and evaluation are important
- Be open to feedback and evaluation
- Know what appropriate feedback is
- Deliver your feedback at the right time and place
- Know what you want to know
- Know what you want to say
- Be clear and concise
- Be ready to explain why
- Offer ideas for improvement
- Reflect on your own feedback

If we are talking about written feedback, it needs to be timely so it is prepared as closely as possible with the event, written in a manner that is understandable for student. Written feedback should be actionable so that the student can make revisions. It is not like “good” or “bad” it is all about the criteria of goals and what students need to improve. Feedback can be done during and after learning. It should focus on what is being learnt (learning criteria) and how students should go about it (success criteria). Feedback should provide information on how and why the student has or has not met the criteria and also provide strategies to help the student to improve. Affective feedback allows us review our performance. We should always welcome feedback.

Literature

1. Darn, S. and Baguley, N. Conducting Feedback on Exercises and Tasks [online] Available from [https://www.teachingenglish.org.uk/article/ conducting-feedback-exercises-tasks](https://www.teachingenglish.org.uk/article/conducting-feedback-exercises-tasks) [10th Jan 2018].
2. Hattie, J. and Yates, G. (2014) The role of feedback in Visible Learning and the Science of How We Learn NY : Routledge. – P. 64–71.
3. Loewen, S. (2012) The role of feedback in Susan M. Gass and Alison Mackey, ed. The Routledge Handbook of Second Language Acquisition NY : Routledge. – P. 24–40
4. Richards, J.C., Lockhart, C. (1994) Feedback in Reflective Teaching in Second Language Classrooms Cambridge : CUP. – P. 188–192.

COVID-19 ПАНДЕМИЯ УАҚЫТЫНДА МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ: БҰҚАРАЛЫҚ АШЫҚ ОНЛАИН-КУРСТАРЫНЫ МҮМКІНШІЛІГІ

**Есениязова Г. Қ. Жұбанов университетінің 1 курс магистранты.
Тлеулесова Н. Ағылшын тілі пәні мұғалімі.
№ 60 ЖББОМ КМ. Қазақстан, Ақтөбе**

Түйіндеме

Бұл мақалада бүкіл әлемде орын алған Ковид-19 пандемия уақытында мұғалімдердің кәсіби дамуына қатысты мәселелер қаралды. Түрлі білім беру платформалары мен тірек материалдардың мұғалімнің кәсіби дамуына әсері сипатталды. Бұқаралық ашық онлайн-курстарының түрі, қызметі сипатталды. Білім берушілер арасында сауалнама жүргізіліп, Бұқаралық ашық онлайн-курстарының мұғалімнің кәсіби дамуына мүмкіншіліктері зерттелді. Білім берушілерге арналған ресурстар мен құралдар талданды.

Кілт сөздер: мұғалім, кәсіби даму, білім беру платформалары, БАОК, Ковид-19 пандемия, карантин, өзіндік-даму, қашықтықтан оқыту, тірек материалдар, құралдар.

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN THE TIME COVID-19: MOOCS PERSPECTIVES

**Yesseniyazova G. 1st year Master student K.Zhubanov Aktobe Regional University
Tleulesova N. English language teacher
Secondary school # 60 Kazakhstan, Aktobe**

145

Abstract

This article concerns the questions of the professional teacher's development in the time of worldwide pandemic Covid-19, reviews the educational platforms and supportive materials, their impacts on the professional development of teachers. The types of MOOCs are observed and analyzed their perspectives. According to a questionnaire, the number of respondents are 85. The result of questionnaire showed that in last 12 month the number of participants of any upgrading course are 25, 20 of them had online and 5 offline course, 5 teachers were informed about MOOCs, and 3 of them knew about the project Coursera. MOOCs are observed and their efficiency for self-improvement is studied. It gives important insights and resources to support teachers.

Keywords: teacher, professional development, educational platforms, MOOCs, Coursera, Covid-19 pandemic, lockdown, self-improvement, distance-learning, supportive resources, tools.

The human being is experiencing a global crisis, the world pandemic has impacts on every aspect of life. The lockdown forces everybody to stay at home, work from home, study at home. For educators, it was a quick adaptive, and transformative challenge. The quick transformation to online-learning caught some teachers unaware without special knowledge and tools.

Therefore, it is essential to obtain the necessary skills to cover the demands of online teaching. However, the lockdown has unexpected benefits. Within the development of distance-learning, the number of courses and sources of learning and teaching is significantly increased. The virtual world opens to new opportunities, there is a burst of Massive open online courses. They are different in content, in price, in purpose. One can find difficulties in selecting the appropriate one. When everyone is in front of the computer, it seems the traditional approaches of teaching are fading out. New society demands new approaches. Despite some disturbing factors, high-quality teaching should not be interrupted because of the lockdown. The teacher's professional ability and skills also meet the demands of society, especially the way of teaching on online education. A digitalization concerns every aspect of social life, numerous courses adapt their services to the demands of the pandemic situation, upgrading their functions, technological aspects. The article presents the types of MOOCs, analyze, and study their effects on the professional and self-growth of teachers.

No matter what training services had been implemented, it cannot be expected to prepare teachers for all the challenges they will face throughout their careers. Education systems therefore seek to provide teachers with opportunities for in-service professional development in order to maintain a high standard of teaching and to retain a high-quality teacher workforce.

As OECD's comparative review on teachers noted (OECD, 2005):

"Effective professional development is on-going, includes training, practice and feedback, and provides adequate time and follow-up support. Successful programmes involve teachers in learning activities that are similar to ones they will use with their students, and encourage the development of teachers' learning communities. There is growing interest in developing schools as learning organisations, and in ways for teachers to share their expertise and experience more systematically." [1, p. 49]

To examine these issues, the Teaching and Learning International Survey (TALIS) adopts a broad definition of professional development among teachers: *"Professional development is defined as activities that develop an individual's skills, knowledge, expertise and other characteristics as a teacher."* The definition recognizes that development can be provided in many ways, ranging from the formal to the informal.

It can be made available through external expertise in the form of courses, workshops or formal qualification programs, through collaboration between schools or teachers across schools (observational visits to other schools or teacher networks) or within the schools in which teachers work. In this last case, development can be provided through coaching/mentoring, collaborative planning and teaching, and the sharing of good practices.

The development of teachers beyond their initial training can serve a number of objectives (OECD, 1998), including:

- to update individuals' knowledge of a subject in light of recent advances in the area;
- to update individuals' skills, attitudes and approaches in light of the development of new teaching techniques and objectives, new circumstances and new educational research;
- to enable individuals to apply changes made to curricula or other aspects of teaching practice;
- to enable schools to develop and apply new strategies concerning the curriculum and other aspects of teaching practice;
- to exchange information and expertise among teachers and others, e.g. academics, industrialists; and
- to help weaker teachers become more effective. [1, p. 49]

The situation with pandemic and quarantine measures has changed the way of holding active meetings, clubs, seminars, active participation. Therefore, it is necessary to seek unusual methods of conducting professional development courses for teachers. As we see in given definitions by OECD, in every situation is crucial for teachers to be adaptive and transformative.

As for the affordable way of achieving the professional-development goal of teachers, massive open online courses are introduced.

Chao Li and Hong Zhou [2] in their article *“Enhancing the Efficiency of Massive Online Learning by Integrating Intelligent Analysis into MOOCs with an Application to Education of Sustainability”* define the massive open online courses as an innovative method in modern education, especially important for autonomous study and sharing of global excellent education resources. [2]

As for the background, the MOOCs appeared in 21 century, within the development of IT and artificial intelligence.

The society demand is not an only factor in spreading such programs, another trigger is the Sustainable Development goals, created by UNO, officially known as Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) is a set of goals for future international cooperation that replaced the Millennium Development Goals at the end of 2015. These goals are planned to be achieved from 2015 to 2030. The outcome document "the Transformation of our world: The 2030 agenda for sustainable development contains 17 global goals and 169 related targets. [3].

Target 17.6: "Knowledge sharing and cooperation for access to science, technology and innovation: Enhance north-south, south-south and triangular regional and international cooperation on and access to science, technology and innovation and enhance knowledge sharing on mutually agreed terms, including through improved coordination among existing mechanisms, in particular at the united nations level, and through a global technology facilitation mechanism." [3]

Building up the literacy rate, educational equity, equal education, eliminate gender disproportion, and promote lifelong learning are the basis of goal for all nations. Plenty of works had been done to implement this goal into practice, the significant ones are the opening of educational platforms equipped with resources, personalized working plans and efficient analyzing and measuring technologies. The aim of such platforms is not only to provide global educational resources, offering equal opportunities to all learners to access the sources of top universities and courses.

MOOCs for professional development were studied by researchers William Jobe, Christian Östlund , Lars Svensson in 2014. They wrote, that the future of these massive courses is unsure and highly debatable. MOOC providers do not have a clear business model and in general, are struggling to make money. [4]

Despite the dubious future of MOOCs, William Jobe, Christian Östlund , Lars Svensson came to the conclusion, that performing professional teacher development via MOOCs can provide an extended network in which to create a community for learning with like-minded peers in similar situations. In this way, these courses can provide an extended peer community that can further increase the learning effects of a course [4]

However, as we see, the users have not lost their interest in such platforms throughout the years, especially, the period of COVID-19 pandemic provides impetus to distance learning, alongside to MOOCs. According to the NewYork Times, the main platforms offering MOOCs are:

- Coursera
- edX
- Udacity
- Udemy

On the official site of “Coursera”, we find the following information and data. Coursera was established in 2012 by Stanford University computer science professors Andrew Ng and Daphne Koller. More than 200 world’s top universities partner with Coursera to offer courses, specializations, degrees. As of September 2020, there are 71 million users from all over the world. Their mission – to teach millions of students from all over the world, changing traditional teaching. The cost of one course on Coursera is 49\$, but due to the world pandemic, it opens free access to 3800 courses, 150 interactive projects, and 11 degree from June 1, 2020, thanks to it, a huge amount of students could continue their education and could apply for the top universities, as Yale, Duke, and Michigan university.

According to the recent announcement of Ministry of Labour and Social Security of Kazakhstan, the unemployed Kazakhstani can take free courses until the end of the 2020 year under the agreement with Coursera, where are 50 000 courses in different areas are provided. It is expected, that this agreement will give chances to unemployed to learn new subjects, obtain new knowledge, and improve necessary skills according to the specific subject. In the time of Covid-19, this is one of the urgent problems of professional development to be solved. As for teachers who are willing to grow professionally and interested in new trends of teaching, there are a variety of teaching online courses.

To define the number of teachers who is aware MOOCs, there is conducted a questionnaire, the number of responders 85 Kazakhstani local teachers. The result of questionnaire showed that in last 12 month the number of participants of any upgrading course are 25, 20 of them had online and 5 offline course, 5 teachers were informed about MOOCs, and 3 of them knew about the project Coursera.

This survey proved that the most teachers are willing to take professional development courses, the format of course changed from offline to online, because of lockdown situation. The most teachers could not use any technological advances beneficially.

The consequences of the Covid-19 pandemic have afflicted the material and moral interest of learners and teachers. Educators wanted recommendations for online resources and platforms, tools, while students and parents wanted emotional support and resources for self-learning. To fulfill these necessities, there was a burst of published materials, guideline documents, reports, analysis to support the implementation of effective education responses to the Covid-19.

“A framework to guide an education response to the Covid-19 Pandemic 2020” was the first module published end of March 2020, it is a tool to support education leaders based on a cross-national survey conducted between 18th and 27th of March 2020, under the guidance of Fernando M. Reimers, Global Education Innovation Initiative, Harvard Graduate School of Education Andreas Schleicher, Directorate of Education and Skills, Organization for Economic Co-operation and Development.

The survey assessed educational needs, priorities, implementation challenges and emerging responses. It was the first of series of surveys to monitor the evolution of responses to emerging necessities in the education sector. [5, p.3]

Fernando Reimers, Global Education Innovation Initiative, Harvard University in collaboration with Andreas Schleicher, Organisation for Economic Co-operation and Development , Jaime Saavedra, The World Bank and Saku Tuominen, HundrED created the second module with annotated resources for online-learning “Supporting continuation of teaching and learning during the Covid-19 Pandemic.” [6]

The difference from the first module, in the second module, were given resources that are grouped into three sections according to their aim. There were presented 72 resources, 21 professional development resources, and 20 other professional development tools.

1. Curricular resources: These include lessons, videos, interactive learning modules, and any other resources that directly support students in acquiring knowledge and skills.

2. Professional Development Resources: These are resources that can support teachers or parents in supporting learners, guiding them to content, developing their skills to teach remotely, or more generally augmenting their capacity to support learners now learning more independently, and at home, rather than at school.

3. Tools: These include tools, that can help manage teaching and learning, such as communication tools, learning management systems or other tools that teachers, parents, or students can use to create, or access educational content. [6, p. 3]

To sum up, the goal of a modern teachers is clear. That is to help students to develop 21-century skills, critical thinking, complex problem-solving, effective communication, and research skills. To build these skills in students, teachers should be ready to learn and grow. The professional teacher development is structured from professional learning that results in changes in teacher practices and improvements in students' results. Before the Covid-19 pandemic, teacher professional development works were an active process, in most cases through coaching/mentoring, collaborative planning and teaching, and the sharing of efficient practices. However, the situation with lockdown had modified the learning and teaching process, alongside the tools and methods. The transformation to distance learning was the question of emergency. The necessity of professional solutions to problems, required the appropriate knowledge and skills of teachers. The professional teacher's development does not stop in any cases, because high-quality teaching is in demand in every situation. Here come different supportive materials, educational platforms, MOOCs. The technologically advanced functions of MOOCs provide significant benefit to the education system in the time Covid-19.

REFERENCES:

1. Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS – ISBN 978-92-64-05605-3 .Chapter 3- p. 49
2. Chao Li, Hong Zhou. Enhancing the Efficiency of Massive Online Learning by Integrating Intelligent Analysis into MOOCs with an Application to Education of Sustainability, 2018. doi:10.3390/su10020468
3. United Nations (Ed.) Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. //United Nations: New York, NY, USA- 2015.
4. William Jobe, Christian Östlund ,Lars Svensson . MOOCs for Professional Teacher Development. //Conference Paper. January 2014.
5. Fernando M. Reimers, Andreas Schleicher. A framework to guide an education response to the Covid-19 Pandemic 2020. // OECD 2020 – p.3
6. Fernando M. Reimers, Andreas Schleicher, Jaime Saavedra, Saku Tuominen. Supporting continuation of teaching and learning during the Covid-19 Pandemic. //OECD-2020 – p.3,4.

ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

**Сарина Сауле Рзаевна,
Каймакбаева Гулзауре Бектилеуовна**
Ағылшын тілі пәні мұғалімдері
Қазақстан, Ақтөбе №60 ЖББОМ КМ

Түйіндеме

Білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау сапасын арттыру, ғылыми-зерттеу қызметі мен ықпалдастырылған инновациялық білімді дамыту. Білім беру және ақпараттық технологияларды жетілдіруде қазіргі білім беру саласында маңызды мәселенің бірі-оқытудың жаңа әдістерін іздестіру және оларды жүзеге асыру болып табылады.

Кілт сөздер: инновация, коммуникациялық оқыту әдісі, ойын, «NOVUS», ақпараттандыру технологиясы

THE INNOVATION LEARNING OF ENGLISH BY GAME

**Sarina Saule Rzaevna,
Kaimakbaeva Gulzaure Bektileuovna**
Teachers of English
Secondary school №60 Aktobe, Kazakhstan

152

Abstract

The main trends in the development of higher education are improving the quality of training of specialists, intensive research activities and the development of integrated innovative knowledge. The search for new teaching methods and their implementation. To use of new technologies to increase students` interest in the subject.

Keywords: innovation, communication method of learning, game, «NOVUS», information technology

Жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау сапасын арттыру, қарқынды ғылыми-зерттеу қызметі мен ықпалдастырылған **инновациялық білімді** дамыту, білім беру және ақпараттық технологияларды жетілдіруде қазіргі білім беру саласында маңызды мәселенің бірі-оқытудың жаңа әдістерін іздестіру және оларды жүзеге асыру болып табылады.

Бүгінгі таңда шетел тілін мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде қарағанда, оның оқыту әдістемесінде де жаңа технологияларды пайдаланудың маңызы зор және де бүгінгі

күннің қажеттілігі деп білеміз, себебі шетел тілін оның ішінде ағылшын тілін үйренуге деген сұраныс пен талпыныстың артуы оқытудың әдістемесіне қойылатын талаптардың жоғарылауына түрткі болуда. Оқу процесіне жаңа технологияларды енгізу мұғалімге балаларды шетел тілдеріне оқытуға ғана емес, олардың тәрбие жұмыстарын жүргізуге деп септігін тигізеді. Шетел тілдерін оқытуға жергілікті материалдардың қолданылуы қатысушылардың танымдылығын кеңейтіп, түрлі нәрселерді дамытуға және мамандық таңдау кезінде көмегін тигізеді. Ұрпақтарымыздың парасатты да білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, олардың дүниетанымын жалпы азаматтық деңгейде дамыту барысында егеменді елімізде шетел тілдерін оқыту өмірлік маңызға ие болып отыр. Қазақстан- бүгінгі таңда өз алдына дербес мемлекет. Егемен ел ретінде шет елдермен қарым қатынасы нығайып беделі артып келеді. Бұл шет ел тілін оқытуды жақсартуды талап етеді. Ал оқытуды жақсарту дегеніміз, меніңше, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру.

Соңғы жылдары ғылым саласында жаңа мектеп құруда, мектептің даму үрдісін зерделеуде білімнің жаңа бағыты ретінде педагогикалық инновация дамып келеді. Бұл бағыт жаңа сипатты қазақ мектептерінде қандай дәрежеде деген сұрақ өзекті мәселе болып отыр. «Инновация» деген сөз латынның «NOVUS» жаңалық және «in» «енгізу» деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы «жаңару, жаңалық, өзгеру» деген мағынаны білдіреді. Жаңа технология түсінігіне тоқталсақ «техне» - өнер, шеберлік ал «логос»-ғылым деп түсіндіріледі. Өндіріс саласында өнімнің шығару тәсіл мен сапасын білдірсе, педагогика саласында шеберліктің мәнін береді. Т.И.Шалова, П.И.Третьяковалардың еңбегінде «Инновация дегеніміз-жаңа мазмұнды ұйымдастыру, яғни инновация үрдісі мазмұнды дамытуды, жаңаны ұйымдастыруды, қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз» делінген. Ал инновациялық оқыту дегеніміз-жаңалықты ашу, оны игеру және өмірге енгізу. Қазіргі кейбір жаңалық жүйесі ескінің айналып келуі немесе өзгеріске енгізіп қайталауынан туған мәселелер. Мысалы: В.Т.Шаталовтың тірек конспектілері бұрыннан педагогикада қолданылып келе жатса да мектептердің қазіргі даму жағдайында «жаңа» бір әдіс-тәсіл ретінде белгілі бір өзгерістерде енгізу арқылы мұғалімдердің жұмысында кеңінен қолданылуында. «Жаңару» (новшество) дегенімізді былай деп түсіндіріледі. «Жаңару- белгілі бір адам үшін әділ түрде жанама, әлде ескі ме оған байланысты емес. Ашылған уақытынан бірінші қолданған уақытымен анықталатын жаңа идея. Көптеген зерттеушілердің айтуынша, бұл термин қоғамдық ғылымға жаратылыстанудан енген болып есептеледі,

өйткені жаңалық бірінші кезекте өндірісте «медицинада көптеп пайдаланылады. Демек «инновация» терминін анықтауда барлық авторлардың пікірлерін салыстырсақ, аса алшақтық жоқ десе болғандай. Олардың ойынша «инновация» педагогикалық категорияға жатады және ол мектептегі құбылысқа тың жаңалық: жаңа бағдарламаны, оқу жоспарын, әдіс-тәсілдерді оқу және тәрбие жұмыстарына енгізу болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстан білім беру жүйелерінде Д.Эльконин мен В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, В.Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқында оқыту технологиясы, М.Чамановтың проблемалық оқыту технологиясы, М.Жанпейісованың модульді оқыту технологиясы, В.Монаховтың, Қазақстанда Ж.Қараевтың т.б. технологияларын ұстаз қауымы шеберлікпен пайдаланып жүр деп айтуға болады. Әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар.

Жүсіпбек Аймауытов:

«Сабақ беру үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол-жаңадан жаңаны табатын өнер» деген. Өзім сабақ барысында «ақпараттандыру технологиясы» негізінен қолданып компьютермен электронды оқулықтар, актив студияда, видео аудио таспалар, флипчарт қолданамын. Компьютерлік сауаттылық мәселесін шешу, техниканың пайдалану дағдысы қалыптасады. Оқушыны қазіргі қоғам сұранысына сай компьютердің құралдарын қажетті деңгейде пайдалана алатындай жан-жақты дамыған, жеке тұлға ретінде тәрбиелеуіміз қажет. Сонымен қатар мен сабақты үнемі өмірмен байланыстырып отырамын. «Continents and countries of the world» тақырыбындағы ашық сабағымнан мысал: Оқушылардың шығармашылық қабілетін, іскерлігін дамыту мақсатында әр түрлі оқыту технологияларын оқу мазмұның қолдану арқылы оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай тандап, «I know more» тақырыбында сыныптан тыс жұмыс жүргіздім. Сабақ барысында фонетикалық ойындар ұйымдастырдым.

Сонымен қатар, «XXI ғасыр көшбасшысы (ойыны дарынды оқушыларды тауып, қолдау көрсетуге, оларды қорғауға, дамытуға бағытталған Қазақстан Республикасының атты интеллектуалдық ойын өткіздім. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. Оқушыларға сабақ түсіндіру барысында бірнеше стратегияларды қолдану арқылы оқушылардың танымын кеңейтіп, жан-жақты іздене білуін қалыптастыру, зеректігін дамыту мақсаты орындатамын. Мысалы, «Ой қозғау» стратегиясың «I could dance » тақырыбында қолдандым. Өнер атаулысының ішіндегі ең құдыреттісі сөз өнері, сөйлеу өнері екендігін оқушыға сезіндіре отырып, ағылышын тілі сабағында орыс тілдерін сабақтастыра отырып,

оқушының өз тілін қастерлеуге, өзге тілді білуге, үйренуге талпыныс арттырамын. Логико-синтаксистік схемаларды сөйлем құраудың немесе сөйлеудің оперативтік негіздерінің бірі деп тануға болады, оқушылар өз ойларын, көзқарастарың тиянақты жеткізе біледі тірек сызба арқылы. «Canteen» тақырыбында сабақ өткізгенде рольдік ойындарды қолдандым, оқушылардың сөйлеу дағдысы қалыптасады, бұның берер көмегі көп. 1.Екеу ара сөйлеу қабілеті артады.(электронды оқулық қолдану, диалог) 2. Оқушылардың өзара қарым-қатынасын күшейтіп, бір-бірін түсінушілікке үйретіп, ұжым құруға септігін тигізеді. 3. Сабақты түрлендіреді. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдерді мұғалім ізденіс арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеліп қолданылады. Тиімді, пайдалыларын жетілдіре түседі. Көрнекті педагог В.А.Сухомлинский

«Сабақ жасөспірімдердің интеллектуалды өміріне құр ғана болып қоймас үшін ол қызықты болуы шарт. Осыған қол жеткенде мектеп жасөспірімдер үшін рухани өмірдің тілеген ошағына мұғалім осы ошақтың құрметті жас иесі мен сақтаушысына айналады» деп айтқан. Қызықты сабақтар мұғалімнің ашқан жаңалығы, өзіндік қолтаңбасы, әдістемелік ізденісі, қолданған әдіс-тәсілдері арқылы ерекшеленіп, шәкірт жүрегінен орын алады. «The cinema» тақырыбында өткен сабағы қиял-ертегі түрінде өткізілді. Сабақта үнемі актив студияны, электронды оқулықтар қолданамыз. Сонымен, оқушының үлгерімі, білім сапасының жоғары болуы ең алдымен мұғалімнің өз міндетіне, шеберлігіне байланысты. Мұғалім өз міндетін тек оқыту, түсіндіру емес, ең алдымен оқушылардың оқу еңбегін танымдық оқу іс-әрекетін сауатты ұйымдастыру, басқару деп білуі тиіс. Сондықтан да жоғарыда айтылған жаңа технологиялар-жетістік көзі.

«Тіл-ешқашан солмайтын, мәңгі жасарып жайыла түсетін гүл», - деп бейнелеген ұлы орыс педагогы К.Д.Ушинский. Қоғам талабына сай шетел тілдерін оқытуда қойылып жүрген ортақ міндет- тілід коммуникативті бағытта оқыту. Е.И. Пассовтың коммуникативтік оқыту әдістемесін мен көбіне үлгерімі жақсы жеке оқушылармен жұмыс жасағанда беріп отырамын. (суретке қарап сөйлем құрау) Сабақ үрдісінде пайдаланып жүрген жаңа технологияның әдіс-тәсілдері оқушылардың оқуға деген ынта-ықыласының, дағды мен ой-өрісі , білім-біліктерінің артуымен сипатталары сөзсіз.

- Оқушылардың тілге деген бейімділігінің ,ікемінің артқандығын көрсетеді)

- өзіне деген сенімділігі қалыптасады
- оқуға деген қызығуы артады
- іскерлік дағдысы қалыптасады
- мақсатқа өз бетімен ұмтылады
- ойлау белсенділігі,тапқырлығы, шешім қабылдау әрекеті дамиды
- шығармашылықпен айналысуға талпынады
- танымдық қабілеттері(есту, көру, қимыл т.б)
- сөздік қоры дамиды

Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу бүкіл әлемдік коммуникация желісіне шығу деп есептеймін. Білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым-қатынас, жаңаша ойлау, жаңаша оқыту әдістерін қолдану-заман талабы.

Қорыта айтқанда, қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. (элек.оқулық, флипчарт, актив студио, презентация) арқылы оқушылардың қабылдауы, сабаққа деген ынтасы артады, сонымен қатар есте сақтау қабілеттері дамиды. Баланың ұрпақ үшін білім беру мен тәрбиелеудегі тиімді ізденістер және әр елдің озық тәжірибелерін жүзеге асырып, әлемдік педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту әр ұстаздың міндеті деп есептейміз. Тәуелсіздік-бұл біздің басты байлығымыз, баға жеткізгісіз жетістігіміз. «Еліңнің ұлы болсаң,еліңе жаның ашыса, азаматтық намысың болса, қазақтың ұлттық жалғыз мемлекетінің нығайып,көркеюі жолында жантеріңді сығып,еңбек етіп,жердің де,елдің де иесі екеніңді ұмытпа».

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К- Жалпы педагогика/ Алматы 2005
- 2.Нұрдаулетова Б.И,Жеткізгенова Ә.Т Рухани жаңғыру. Білім. Ғылым. Инновация /Ақтау 2020
3. Пассов Е.И., «Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению»-М.: Просвещение, 1985-64с.
4. Г.С. Гохберг, А.В. Зафиевский, А.А. Короткин- Мәскеу«Академия» Баспа орталығы, 2014 жыл

“THE LESSON STUDY-БІЗДІҢ ТӘЖІРИБЕМІЗДЕ”**Кобланова Айгуль Аубекеровна****Мухтарова Камшат Мухтаровна**

Ағылшын тілі пәнінің мұғалімдері

Қазақстан, Ақтөбе №60 «Жалпы білім беретін орта мектеп»КММ

Түйіндеме

Lesson study бастауыш және орта мектептерде негізгі пәндер бойынша оқушылардың білім деңгейін көтеру және оқыту әдістемесін жетілдіру мақсатында, сонымен қатар оқыту үшін бағалау сияқты тәжірибелік әдістерді әзірлеу мақсатында табысты қолданылады. Бұл тәсілдің тиімділігі сол мұғалімдерге: әдеттегіге қарағанда балалардың білім алғандығының анағұрлым анық, әртүрлі қырынан және егжей-тегжейлі дәлелін көруге: мұғалімнің пікірі бойынша балаларды оқыту барысында ие болуға тиіс, ал шындығында жағдай қандай екендігі арасындағы айырмашылықты көруге: оқыту нәтижесінде оқушылардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыратындай етіп қайта жоспарлау керектігін түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: байланыс, кері байланыс, сыни тұрғыдан ойлау, стратегия, бағалау, айналым, қатысу, мазмұн, оқу.

157

“THE LESSON STUDY- IN OUR PRACTICE**Koblanova Aigul Aubekerovna****Mukhtarova Kamshat Mukhtarovna**

Teachers of the English language

Aktobe , Kazakhstan Secondary school #60

Abstract

Lesson study has been used successfully in this country to improve teaching techniques and pupils progress in core subjects in primary and secondary universities and to develop broader pedagogic approaches such as assessment for learning. Lesson study helps to teachers to see pupil occurring in much sharper details than it is usually possible at our lessons and to see the gaps between what they was happening when pupils learned and what it actually is happening and to write a lesson plan again and find out how to plan learning which is better matched to the pupils' needs as a result.

Keywords: community, reflection, distribution, critical thinking, strategy, assessment, a cycle, participation, content, learning.

We are going to plan and conduct the Lesson study method that to make sure is effective for changing, infiltrating the lesson at school.

First of all we choose a group of teachers who are likely encouraged the challenge of starting up a new professional education at school. These teachers have learnt particular qualities of Lesson study method.

Aims of my work:

- To teach pupils the new methods of the updated educational content;
- To improve the quality of learning, to identify pupils “A”, “B”, “C” in class;
- Lesson study will helps teachers to do all this in the context of a supportive teaching and learning community which is strongly committed to helping pupils to learn and to the professional learning of the members of the group. (Dudley, P.2011a)
- Lesson study helps teachers to insert these abilities into their teaching.

The expected of results:

- Pupils can learn the new methods of the updated educational content;
- Pupils “A”, “B”, “C” may identify in class and improve the quality of learning;
- The main aims of Lesson Study are to help pupils to learn and develop the professional learning of the members of the group;
- Lesson study may help to improve their pedagogical experience;
- It can form the united researching group;
- Teachers can exchange their new ideas;
- Teachers can start up and investigate forms the method of innovative works;

The group of three teachers have been chosen for Lesson Study. Lesson Study group consists of the teacher of Geography Shynar Mazhitova, the teacher of the English language Aigul Koblanova, the teacher of History Arken Mukhanbetkaziev.

The aims of Lesson Study that is to plan ‘a research lesson’ jointly which both uses develops pupils’ critical thinking and closely studies the effects of this new approach and keeps in mind three case pupils. Teachers make plans paying attention to three case pupils, and ready to prepare tasks choosing particular methods.

I hold coaching about ‘Lesson Study’. We identify focus using the method ‘Ice cream’. The focus of the grade 9 ‘G’ is ‘Pupils master methods through formative assessment of the updated educational content’. After the parents’ permission, pupils are asked to answer questionnaire.

Three ‘case pupils’ had been given characteristic.

Lesson Study: A Handbook, Pete Dudley ;University of Cambridge;

I identified the three case pupils by English language. Case pupil “A” Bolatbek. Case pupil ‘B’ Nurzhanat, Case ‘C’ pupil Medet.

The theme of lesson: “Types of mountains”. The aims of my lesson: to understand the text, to express their thoughts, to speak fluently. After the aims of the lesson are disclosed and the expected of result of the three case pupils.

Level ‘C’ - to master the content of text, to answer the easy questions.(Medet)

Level ‘B’ – to master the content of text, to make up the easy and difficult questions, answer the questions, to express their thoughts taking new information of the text, to do different tasks, to write reflection. (Nurzhanat)

Level ‘A’ – to understand text, to make up the easy and difficult questions, to express their thoughts taking new information of the text, to do different tasks, to write reflection, to connect text with life. (Bolatbek)

When I use “Kahoot” method, pupils assessed themselves and together in the group answered the questions using text. Using this method pupils arouse interest and aspire for the lesson.

The first time it was difficult to divide pupils into groups , the second time of my lesson it was easier . As Mercer (2005) showed, peer- to-peer communication plays an important role in learning. The pupils of knowledge success is reflected. [Teachers’ guide]

While working in groups students discuss, share information with each other and as a result of this work they understand the theme deeply. After using Jigsaw strategy at the work with texts I found out that after repeating the abstract of the text several times some pupils manage to learn sentences by heart. I also noticed that some usually passive pupils participate actively in group work. Pupils have prepared their home projects in a high level using critical thinking strategy.

At the end of this lesson I used “Mountain peak” and “SWOT” approach to feedback. This way by answering the questions pupils can see at what point they are at the top of the mountain.

Different activities were conducted with the help of internet such as ‘Learning apps’, ‘Kahoot’. Such activities always give students a splendid opportunity to be involved with great desire. Students work in groups, in pairs. They are able to do the tasks in different subjects. To my mind with the proper usage of effective methods in the lessons. She can reach the aim of the lesson and students will be able to do make progress. Taking into consideration the progress of assessment the teacher organizes the learning procedure in this way, that gives students an opportunity to assess each other.

In the nearest future I am going to learn more about formative assessment and She also will share my experience with colleagues. My class parents also will be informed about the procedure of assessment through different methods. I would like to share these works in mass media.

One of my goals is to build students' critical thinking and searching skills. Thinking about a thinker, analyzing an important issues with students and colleagues to comprehend important through discussion and practice. For teaching history in the education system the following questions suggest themselves: «How to master the subject deeply? How to increase students' interest to the subject?» To sum up I came to the conclusion that the answer to these questions can be obtained by applying the critical thinking strategy to one of the new teaching methods.

The development of students' critical thinking through research, analysis, discussion, conclusion, interpretation is the main tool for solving the problem posed by current teachers. Equip the children with the skills and qualities they need for life in the XXI century and the coming centuries is a stimulating force for teachers. Children should develop critical thinking and research skills that enable them to participate effectively and successfully in the wider communication processes that are growing in access every day. (Teacher's Instruction, page 51)

The main purpose of Lesson Study is to increase students' literacy, the use of interactive methods and techniques of reader literacy in working with text in the lesson, tasks were developed into the lesson plan and methods were selected and the level of students to the subject was taken into my consideration.

Feedback. Writing «SMS message». In order to show their impressions the students wrote a message on the topic. The students under observation were questioned after class.

- What did you like best at the lesson?
- Mostly, students enjoyed working with the map and of course a group work.
- What can you do now that you could not do before?

International Journal for Lesson and Learning Studies, May 2014;

- Students working in groups freely expressed their thoughts and opinion, explained the topic during the conversation;

- What part of the learning was effective for you?
- The great goal of education is not only education, but also activity.

A Lesson Study consists of a cycle of at least three “research lesson” that are jointly planned, taught/ observed and analyzed by a Lesson Study group. (See Fig.1 below)

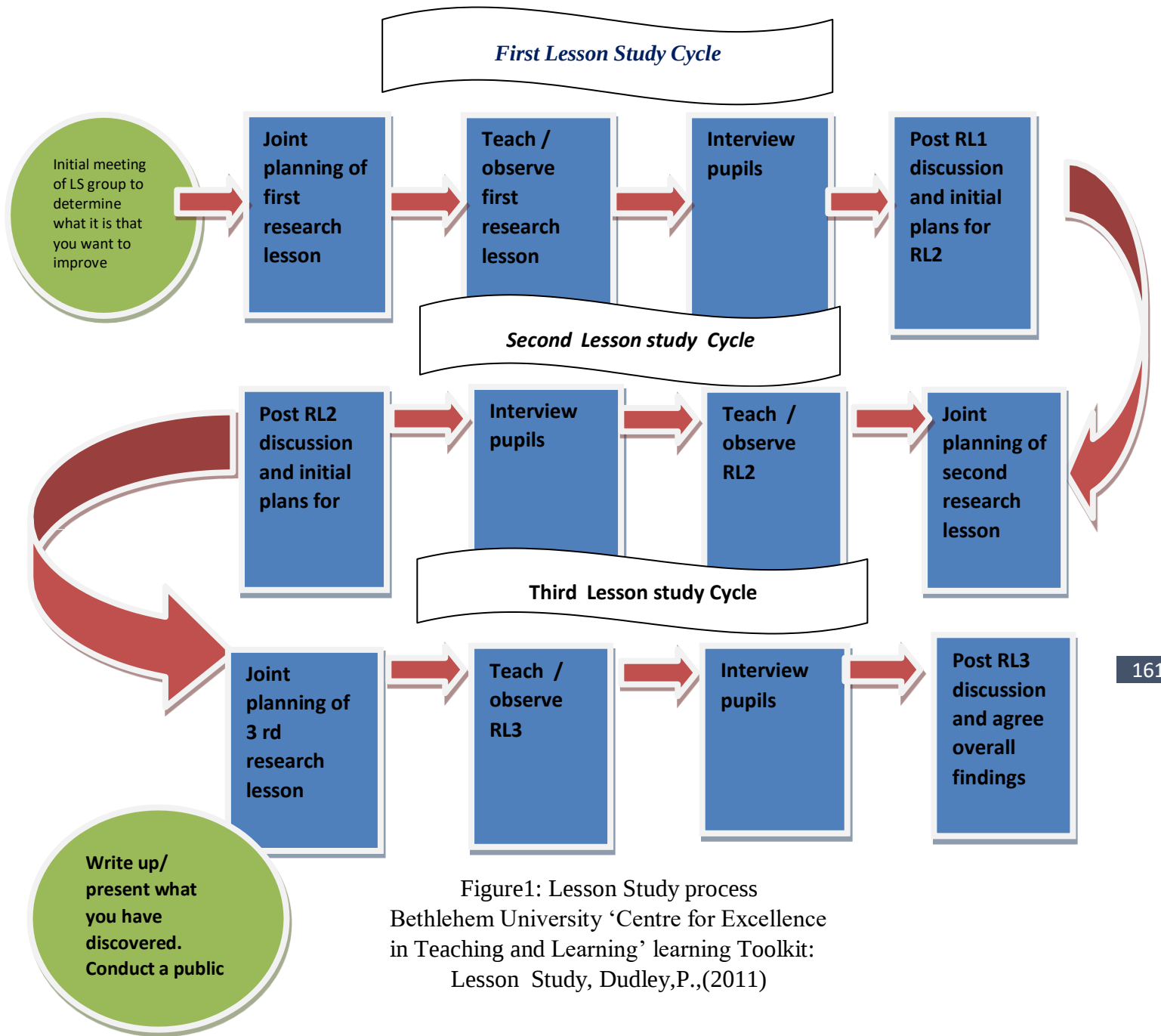

Figure1: Lesson Study process
Bethlehem University 'Centre for Excellence
in Teaching and Learning' learning Toolkit:
Lesson Study, Dudley,P.,(2011)

SWOT analysis

Strengths	Weakness
Use of methods of problem training, critical thinking. Accounting of age characteristics of students in the different levels	Interaction with colleagues of Science cycle. Teacher's self-assessment and self-diagnosis.
Advantages	Threats
Participation in Lesson study to obtain a new outlook on the learning process, on the relation of the teacher and students, the assessment and analysis of progress or regress.	Problems remain unsolved, motivation of teacher and students decreases

Literatures:

1. International Journal for Lesson and Learning Studies
May 2014;
2. Lesson Study: A Handbook, Pete Dudley ;University of Cambridge;
3. Larssen, D.L.S., Cajkler,W.,Mosvold, R., Bjuland R.,(2018), “ A literature review of lesson study in initial teacher education: Perspectives about learning and observation” Vol. 7 No. 1, pp. 8-22.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

п.ғ.м., аға оқытушы Жанысбекова Шайзат Туракбаевна
Шетелдік азаматтарға арналған және жоғары
оқу орнына дейінгі дайындық факультетінің
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Түйіндеме

Мақалада қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы проблемалық оқыту әдісінің рөлі қарастырады. Қазіргі дидактика проблемалық оқытуды оқытудың әдістері мен құралдарының жүйесі ретінде анықтайды, оның негізі проблемалық жағдайды құру және мәселенің шешімін іздеуді басқару арқылы нақты шығармашылық процесті модельдеу болып табылады. Бұл жағдайда жаңа білімді игеру оқушылардың мұғалімнің көмегімен өз бетінше іс-әрекеті арқылы жүзеге асырылады.

Проблемалық оқытудың негізгі мақсаттары оқушылардың ақыл-ой қабілеттерін дамыту, шығармашылық қабілеттерін дамыту, оқушылардың проблемаларды белсенді іздеу және өз бетінше шешу барысында алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын игеруі, нәтижесінде бұл білім мен дағдылар дәстүрлі оқытуға қарағанда анағұрлым берік стандартты емес мәселелерді көре, қоя және шеше алатын оқушының белсенді шығармашылық тұлғасын тәрбиелеу, кәсіби проблемалық ойлауды дамыту және педагогикалық өзара әрекеттесудегі проблемалық принципті жүзеге асыру мұғалім мен оқушының рөлдері мен функцияларының өзгеруіне әкеледі. Проблемалық оқытуды қазақ тілі мен әдебиетті оқыту барысында қолдануда мұғалім оқушыны тәрбиелемейді, оған дайын білім бермейді, бірақ дайын білімді игеруге ынталандырады, оқушының санасының түкпірінде жасырын жатқан жеке өсудің тенденциясын оятады, оның зерттеу белсенділігін ынталандырады, оқуды жетілдіруге, танымдық проблемалар мен міндеттерді өз бетінше анықтауға және қоюға жағдай жасайды.

Қазіргі таңда қазақ тілін және әдебиетін қашықтан оқыту жағдайында проблемалық жаяғдаят қою арқылы эссе жазу арқылы, оқытудың даму әлеуетін жандандыру; дербес зерттеу іс-әрекеті; жоғары танымдық деңгей; субъект-субъектілік қарым-қатынас, оқу процесіне барлық қатысушыларды жеке ынталандыру; оқу процесінің практикалық бағыттылығын жүзеге асыруға болады. Эссе білім алушылардың оқу іс-әрекетінің түрі ретінде - идеяларды, тұжырымдамаларды, ғылымның, өнердің басқа салаларынан ассоциативті бейнелерді, өз тәжірибесінен, қоғамдық практиканы пайдалану кезінде білім алушылардың өз бетінше шығарма-ой толғауы.

Эссенің әр түрлі түрлері бар, олардың әрқайсысы белгілі бір мақсатқа ие. Мақала эсселердің жиі қолданылатын (танымал, кеңінен таралған) түрлерінің мысалдары келтірілген. Мәселен, «Сипаттамалық» эссе - тапсырманы қалай аяқтау керектігін немесе іс-әрекетті қалай орындау керектігін нұсқайды немесе бағытын көрсетеді. "Себеп-салдарлық" эссе - Шарттарға немесе жағдайға назар аударып, келесідей сұрақтарға жауап беруге тырысады: Неліктен? (себебі), немесе нәтижесі қандай? (әсері). "Анықтаушы" эссе - Тақырыпты нақты түрде (мысалы, сөздік қорын анықтау) және абстрактілі (кеңейтілген түсіндіруді ұсыну) анықтайды. Сөздікте сөз үш түрлі әдістермен жиі анықталады: 1) термин; 2) тиесілі класс; 3) оны ажырататын сипаттамалар. Мысалы, жүк көлігі (термин) - тасымалдау үшін қолданылатын (сипаттама) төрт дөңгелекті көлік құралы (класс) және т.б. Жалпы, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда проблемалық оқыту әдісін жүзеге асыру тәсілі ретінде эссенің түрлерін қолданудың тиімділігі ұсынылады.

Кілттік сөздер: Проблемалық оқыту, оқыту әдісі, эссе, себеп-салдар эссе, анықтаушы эссе, сипаттамалық эссе.

THE EFFECTIVENESS OF USING THE PROBLEM METHOD OF TEACHING IN THE TEACHING OF THE KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE

164

Zhanysbekova Shaizat Turakbaevna

Abai Kazakh national pedagogical university, Republic of Kazakhstan , Almaty

Abstract

In this article reveals the effectiveness of using the problem method of teaching of the Kazakh language and literature. When using problem-based teaching in Kazakh language and literature , the teacher doesn't educate the student, doesn't give him ready-made knowledge ,but stimulates the acquisition of ready-made knowledge, awakens the student's consciousness hidden in the depths of the students. In this case the acquisition of new knowledge is carried out by students through independent action with the help of the teacher.

Key words: Problem-based learning, teaching method, cause and investigation essay, definition essay, description essay

Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында [1], «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» деп ұлттық кодымызды сақтауға үлкен мән береді [2]. Сондықтан, ұлттық кодты сақтау мәселесі балабақшадан, орта мектептен бастауы алуы тиіс. Сол үлкен жауапкершіліктің бірі ел тәуелсіздігімен бір қайта оралған халық мұраларын қазақ тілі мен әдебиетінде тың әдістермен терең танытуға басымдылық берілуі арқылы жүзеге асырылады. Мұндай талаптарға қол жеткізуде оқушылардың болашақта ақпараттық қоғамдағы бәсекелестік қызметке бейімделуі үшін ғылыми зерттеу жұмыстарын оқу үдерісінде мейлінше дамытуы арқылы проблемалық оқыту әдістерін қолдану қажет.

Педагогикалық үдерісте проблемалық әдісті қолдануды оқу-танымдық оқушының тұлғасының субъектілі позициясын өзектілеудің тәсілдерінің бірі ретінде анықтаймыз. Проблемалық әдісті қолдану, оқушының қазақ тілі мен әдебиетінен ұлттық әдебиетіміздегі белгілі шығармаларды білумен қатар, оларды оқып-үйренуде сыни тұрғысынан ойлауын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Проблемалық әдістің нәтижесінде құрылатын эмоционалды резонанс, оқушының қажетті ақпараттар туралы білім, білік, дағдыларды меңгеруіне деген құндылық бағдарлармен қамтамасыз етеді.

Проблемалық оқытуды зерттеуге келесі педагогтар мен психологтардың жұмыстары арналған: Ю.К.Бабанский, З.И.Калмыкова, Т.В.Кудрявцев, И.Я.Лернер, В.Н.Максимова, А.М.Матюшкин, М.И.Махмутов, Т.И.Шамова, Ш.Т.Таубаева және т.б [3, 4].

М.И.Махмутов проблемалық оқытуды 20-жылдардан бастап кеңестік дидактика ғылымында жақсы танымал зерттеу әдісінің басқаша аталуы деп санауға болмайтынын атап көрсетті. Оқытудағы проблемалық тәсіл кең категория болып саналады. Ол зерттеу әдісін проблемалықты жүзеге асырудың бір факторы ретінде қамтиды. Проблемалық тәсіл шығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелерімен тығыз байланысты болады. Сондықтан, ол кең тараған оқыту түрі болып саналады [5].

Проблемалық тәсіл біздің педагогикалық тәжірибеге түсіндірмелі-иллюстрациялық оқытуға альтернатива ретінде, 60-70-жылдары белсенді енгізіле бастады. Біз ойлаудың продуктивті және репродуктивті типтерінің үйлесуімен анықталатын, студенттердің ақыл-ой әрекетінің сипатын ескеруді қажет деп санаймыз. Өз кезегінде, проблемалық оқытудың рөлін асыруға,

кемітуге болмайды, оқытудың аталған түрі түсіндірмелі-иллюстрациялық әдіспен үйлескен жағдайда ғана, позитивті рөл атқарады. Оқытудағы проблемалық тәсіл мен түсіндірмелі-иллюстрациялық әдістің арасындағы айырмашылықтар, педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың мақсаты мен принциптерінен тұрады. Егер түсіндірмелі-иллюстрациялық оқытудың мақсаты, студенттердің ғылыми білім, білік, дағдыларды меңгеруі болып саналса, онда проблемалық оқытудың мақсаты – ғылыми білімді меңгеру ғана емес, сонымен бірге ойлау үдерістерін қолдау, танымдық белсенділікті жан-жақты дамыту болып табылады. Проблемалық оқытуды жүзеге асыруда, студенттер оқу-танымдық іс-әрекетте ақпараттық технологияларды қолдану бойынша дайын нұсқауларды алмайды, оларды ізденістік әрекеттің көмегі арқылы алады.

В.Оконь білім алушылардың проблеманы шешу үдерісі, үш фазада жүзеге асырылады деп санайды: проблемалық ситуацияны құру; шешу болжамдарын құрастыру; алынған ақпаратты жүйелеу арқылы шешімді тексеру. М.И.Махмутовтың пікірі бойынша, ақыл-ой операцияларының толық циклының бірнеше кезеңдері бар: 1) проблемалық ситуацияның пайда болуы; 2) қиындық мәнін саналау және проблеманы қою; 3) шешімді болжам немесе ұсыныстар арқылы тәсілін табу және болжамды негіздеу; 4) болжамды дәлелдеу; 5) проблеманы шешудің дұрыстығын тексеру [6].

Проблемалық оқыту оқытушының іс-әрекетінің келесі мазмұнын қамтиды: проблема қою, проблемалық ситуацияны құру, проблеманы шешу үшін қажетті жағдайларды ұйымдастыру, алайда аталған оқыту түрі, оның дәстүрлі әдістері сияқты, тұжырым және жалпылау жасамайды. Оқытушының ақпараттық технологиялар туралы хабарлаған білімдерінің негізінде, студенттер өз бетімен тұжырымдар және жалпылау жасайды, қойылған сұраққа жауап іздейді және проблеманы шешудің жолын іздейді.

Көп жағдайда, оқытушылар проблемалық оқытуды сұрақтар мен жауаптар әдісімен ұқсастырады. Әрине, сауатты түрде ақпараттық технология туралы қойылған сұрақтар – проблемалық оқытудың маңызды элементі болып саналады. Алайда, оларды ұқсастырмау қажет, себебі проблемалық оқытудың мәні сұрақтар мен жауаптардан тұрмайды, ол проблемалық ситуацияларды құрудан, оларды шешудегі студенттердің өзбетінділігін дамытудан, проблеманы шешудің жолын іздеуден, осы шешімнің дұрыстығын тексеруден тұрады. Ақпараттық технология туралы проблемалық тапсырманы студенттерді шешуі бойынша жұмысы, оқытушының бір сұрағынсыз орындалуы мүмкін, алайда білім алушылардың проблемалық тапсырманы орындау барысында қиындықтарын азайту мақсатында, оқытушының сұрақтары әрдайым дұрыс болып саналады.

Проблемалық оқытудың басты міндеті – студенттердің зейінін туындату және танымдық белсенділіктерін дамыту. Бұндай нәтижеге оқытушының проблеманы қойып және шешкен жағдайында жетуге болады. Егер студент ақпараттық технология туралы проблеманы өзі қойып, оны өзі шешсе, алынатын нәтиженің деңгейі жоғары болады. Студенттердің белсенді өзбетінділігіне деген ұмтылысын және шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыру үшін, олардың талдау, біріктіру, салыстыру, абстракциялау, нақтылау, жалпылау, жіктеу, жүйелеу және т.б. сияқты интеллектуалды операциялар дағдыларын қалыптастыру қажет.

Проблемалық ситуацияларды абсолюттеуге болмайды, кейде оларды дұрыс құрмау, оқыту үдерісіне жағымсыз әсер етуі және танымдық белсенділіктің жоғалуына әкелуі мүмкін. Студенттің проблеманың негізінде болатын қарама-қайшылықтарды шеше алмаған жағдайында, жағымсыз немесе теріс нәтиже болады.

Әрбір проблемалық ситуацияның типі және құрылымы көптеген факторларға тәуелді болады: студенттердің ақпараттануы, белсенділігі; олардың өзара және оқытушымен өзара қатынастары; студенттер ұжымы және осы ұжымның әрбір мүшесі үшін, проблемалық ситуацияның негізі болып табылатын қарама-қайшылықтардың тұлғалық мәні. Бұндай жағдайда оқытушыдан студенттердің субъектілі позициясының дамуын қамтамасыз ететін, олардың танымдық үдерісі мен танымдық белсенділігін арттыру мақсатында, олардың санасында әрбір проблемалық ситуацияның негізінде болатын, қарама-қайшылықтарды анықтау және күшейтуге арналған дидактикалық тәсілдерді құруды талап етеді.

Тұлғаның субъектілі позициясы студенттердің өз бетімен алынған білімді стандартты емес ситуацияларда және тәжірибеде қолдануда көрінеді. М.И.Махмутов өзбетінділіктің төрт деңгейін анықтайды:

Өзбетінділік емес белсенділік деңгейі (негізінен студенттердің репродуктивті іс-әрекетінде орын алады);

Жартылай өзбетінділік деңгейі (мұғалім проблеманы өзі қояды, ал студенттер алынған білімді қолданып, оны шешудің тәсілдерін іздейді);

Өзбетінділік белсенділік деңгейі (студент орташа күрделілік деңгейіндегі проблемалық тапсырманы орындай отырып, оқулықпен, мұғалімнің аз шамадағы көмегі арқылы жұмыс істейді);

Шығармашылық белсенділік деңгейі (студенттердің өзбетінділігінің жоғары деңгейі: болжамды логикалық талдау, оқу проблемасын шешудің жаңа тәсілін табу.

Оқу-танымдық іс-әрекетте студенттердің ақпараттық технологияларды қолдану үдерісінде, олардың субъектілі позициясы өзектіленетін проблемалық ситуацияны құрудың тәсілдері мен ережелері туралы мәселе маңызды болып табылады.

М.И.Махмутов оқу проблемасын қоюдың дидактикалық ережелерін қарастырады. Ғалым мұғалімнің оқытылатын оқу материалымен байланысты, бұрын меңгерген білімдер тобын алдын ала өзектілемей, оқу проблемасын қоймау керек; ұжымның бұрын шешкен проблемаларын өз бетімен шешу үшін, әлсіз студенттердің алдына екінші рет қоюға қолдануға болады деп санайды. Автор проблемалық ситуацияны талдау және проблеманы қою барысында, студент таныс еместі таныстан айыра білу тәсілдерін үйренуі керектігін, мұғалім оқушылар үшін қолжетерлік проблемаларды қою қажеттілігін, оқушының сұрақтарды қайта құрастырудың тәсілдері мен ережелерін білу керектігін, студенттердің өз бетімен шешуі үшін мүмкін жағдайлар анықталған жағдайда, оқу проблемасы қойылуы керектігін атап көрсетеді [5].

Ғалымдар аталған проблеманы теориялық және практикалық тұрғыдан қарастыра отырып, проблемалық ситуацияларды құрудың келесі тәсілдерін анықтайды: 1) студенттерді құбылыстарды, деректерді, олардың арасындағы сыртқы сәйкессіздіктерді шығармашылық түсіндіруге ынталандыру; 2) студенттердің практикалық тапсырмаларды орындауда туындайтын, оқу және өмірлік ситуацияларды қолдану; 3) проблеманы түсіндіруге немесе оны практикалық қолдану жолдарын іздеуге, проблемалық оқу тапсырмаларын қою; 4) студенттерді деректер туралы ғылыми түсініктер мен өмірлік көріністер арасындағы қарама-қайшылықтарды анықтайтын, шындықтың деректері мен құбылыстарын талдауға ынталандыру; 5) болжамды ұсыну, тұжырымдар құрастыру және оларды тәжірибелік тексеру; 6) нәтижесінде проблемалық ситуация пайда болатын, жаңа деректерді алдын-ала жалпылауға студенттерді ынталандыру; 7) проблемалық ситуацияның пайда болуына ықпал ететін, құбылыстарды, деректерді, әрекеттерді салыстыруға студенттерді итермелеу; 8) проблеманы қоюға әкелетін және түсініксіз сипаты бар (бұрынғы білімнің жеткіліксіздігінен) деректермен студенттерді таныстыру; 9) пәнаралық байланыстарды ұйымдастыру; 10) тапсырмаларды нұсқалау, сұрақтарды қайта құрастыру.

Сонымен, проблемалық ситуацияларды құрудың келесі ережелерін қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытуда басшылыққа алу болады: 1) студенттердің жаңа білім алуына мүмкіндік беретін тапсырмаларды қою; 2) оқушыға ұсынылатын проблемалық тапсырма оның интеллектуалды мүмкіндіктеріне сәйкес келуі керек (қиындық дәрежесі оқу материалының жаңашылдық дәрежесі мен оның жалпыламалығы тұрғысында қарастыруды талап етеді); 3) проблемалық тапсырма түсіндіруге берілетін проблемалық материалдың алдында болуы керек; 4) проблемалық тапсырма ретінде оқу мәселелері, тапсырмалар, практикалық әрекеттер алынуы мүмкін.

Бұдан, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда проблемалық оқыту әдісі негізінде меңгерту үшін төмендегідей әдістемелік ұсыныстар ұсынылды:

- оқушылардың алдына жаңа білімдер мен біліктерді ұсынатын тапсырмаларды беру;
- оқу-танымдық іс-әрекетте оқушылардың проблемалық ситуацияларды шешудің қолжетерлігімен қамтамасыз ету;
- оқушыларға өз бетімен проблемалық ситуациялар мен мәселелерді құрастыруға мүмкіндік беру, проблеманы шешудің болжамдарын ұсыну және оларды негізді тұрғыда дәлелдеуге мүмкіндік беру;
- оқушылардың алынған шешімнің алуан түрлі нұсқаларын өз бетімен дәлелдеу қабілеті.

Қазіргі таңда қазақ тілін және әдебиетін қашықтан оқыту жағдайында проблемалық жаяғдаят қою арқылы эссе жазу арқылы, оқытудың даму әлеуетін жандандыру; дербес зерттеу іс-әрекеті; жоғары танымдық деңгей; субъект-субъектілік қарым-қатынас, оқу процесіне барлық қатысушыларды жеке ынталандыру; оқу процесінің практикалық бағыттылығын жүзеге асыруға болады. Эссе білім алушылардың оқу іс-әрекетінің түрі ретінде - идеяларды, тұжырымдамаларды, ғылымның, өнердің басқа салаларынан ассоциативті бейнелерді, өз тәжірибесінен, қоғамдық практиканы пайдалану кезінде білім алушылардың өз бетінше шығарма-ой толғауы. Эссенің әр түрлі түрлері бар, олардың әрқайсысы белгілі бір мақсатқа ие [7].

«Сипаттамалық» эссе - Тапсырманы қалай аяқтау керектігін немесе іс-әрекетті қалай орындау керектігін нұсқайды немесе бағытын көрсетеді. Мысалы: Жұмыста немесе мектепте манипуляция жасау әдісі. Достарды қалай жоғалтуға болады. Ата-анаңмен дауды қалай женуге болады.

"Себеп-салдарлық" эссе - Шарттарға немесе жағдайға назар аударып, келесідей сұрақтарға жауап беруге тырысады: Неліктен? (себебі), немесе нәтижесі қандай? (әсері). Мысалы: Нашар бағалар (себептері мен салдары). Кешігу(салдар). Жасөспірімдердің өзіне-өзі қол жұмсау (себептері мен салдары).

"Анықтайтын" эссе - Тақырыпты нақты түрде (мысалы, сөздік қорын анықтау) және абстрактілі (кеңейтілген түсіндіруді ұсыну) анықтайды. Сөздікте сөз үш түрлі әдістермен жиі анықталады: 1) термин; 2) тиесілі класс; 3) оны ажырататын сипаттамалар. Мысалы, жүк көлігі (термин) - тасымалдау үшін қолданылатын (сипаттама) төрт дөңгелекті көлік құралы (класс). Мысалы: Жауапкершілік (іс-әрекеттің салдарымен соқтығысу). Жан достар (олар қандай...). Еліктегіш (қоғамда оларға қалай қарау керек). Батылдық (қарапайым адамдар күнделікті өмірде көрсетеді).

«Салыстыру» эссе - Адамдар, орындар, заттар, идеялар және т.б. арасындағы айырмашылықтарды және / немесе ұқсастықтарды белгілейді. Мысалы: Екі досты (немесе туыстарды) салыстыру. Сіз көрген екі фильмді ұқсас сипаттамалармен / жағдайлармен салыстырыңыз. Шетелдік және отандық көлікті салыстырыңыз. Білу және түсіну.

Аргументтеу (қарсы дәлелді эссе)- Тақырып бойынша дәлелді пікір келтіріледі

а) Сіз қарсылық білдіріп, оларды жоққа шығарасыз.

б) Сіз өз болжамдарыңызды дәлелдеу үшін дәлелдер келтіресіз. Мысалы: Әйелдер әскери қызметті өтеуі керек пе?

Әр адам университетте оқуы керек пе?

Теледидарда цензура болуы керек пе?

Оқушылар бір уақытта оқып, жұмыс істеуі керек пе?

Әдеби талдау - Сіздің ойыңыз кітап, әңгіме, поэма немесе пьесадан алған әсерлеріңізге назар аударады. Мысалы, _____ішіндегі қақтығыс неде: сыртқы немесе ішкі ма?

Екі кейіпкер арасындағы жеккөрушілік пен махаббат қарым-қатынасы.

_____ішіндегі мағынаны ашуда символизм қаншалықты маңызды.

Мінезді талдау - Фокус - әдеби шығарманың кейіпкері туралы ойларыңыз.

Сіздің кейіпкеріңіздің бағасы оның айтқанына, істегеніне және / немесе басқа кейіпкерлердің ол туралы не айтатынына негізделген. Мысалы, _____-тегі басты кейіпкерлерді сипаттаңыз. _____басты кейіпкердің қандай негізгі сипаттамалары бар? _____үмітсіздікке не апарды?

Қорыта келе, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда проблемалық оқыту әдісін жүзеге асыру тәсілі ретінде эссенің түрлерін қолдану тиімді. Эссе түрлерін ұсыну арқылы проблема қою оқушылардың ақыл-ой қабілеттерін дамыту, шығармашылық қабілеттерін дамыту, оқушылардың проблемаларды белсенді іздеу және өз бетінше шешу барысында алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын игеруі, нәтижесінде бұл білім мен дағдылар дәстүрлі оқытуға қарағанда анағұрлым берік стандартты емес мәселелерді көре, қоя және шеше алатын оқушының белсенді шығармашылық тұлғасын тәрбиелеу, кәсіби проблемалық ойлауды дамыту және педагогикалық өзара әрекеттесудегі проблемалық принципті жүзеге асыру мұғалім мен оқушының рөлдері мен функцияларының өзгеруіне әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы
2. Мемлекет басшысының «Болашаққа бетбұрыс: рухани жаңғыру» атты мақаласы. - Астана, 2017 // <http://www.akorda.kz> 2018.12.04.
3. Педагогика/Под редакцией Ю.К. Бабанского."Просвещение", Москва, 1983 г.
4. Таубаева Ш.Т. Проблема определения методов педагогического исследования / // Этнопедагогика в системе образования. - 2007. - 5. - с.61-66.
5. Основные вопросы теории. М., См.: Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972; Он же. Проблемное обучение.
6. Оконь В. Проблемное обучение как средство формирования межпредметных компетенций выпускника /Фестиваль педагогических идей. – Москва. - 2012.
7. Тюнин А.И. ЭССЕ. Учебное пособие для студентов очной и заочной формы обучения педагогических и экономических специальностей - Челябинск: 2018.- 38с.

EFFECTS OF ART TRENDS ON FASHION**Assist. Prof. Dr. Özlem KAYA****ORCID: 0000-0002-8572-6577**

Hitit University, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Department of Textile and Fashion Design

Assoc. Prof. Dr. Laura Sinziana CUCIUC ROMANESCU**ORCID: 0000-0002-3609-2192**

Ovidius University, Fine Arts Department, Romania

ABSTRACT

The integration of the concept of fashion as an integral phenomenon in daily life and its constant change and development caused it to be associated with many social disciplines. One of these disciplines is art.

At the beginning of the 20th century, art trends influenced fashion design as well as many other branches of art, a period in which artists and fashion designers took different approaches. Fashion designers have now begun to design works of art, which they interpret with their traditional social structure, with a universal originality within a more global art focus.

It is seen that the fashion and fashion phenomenon renewed by cycles in time in the works of art from the ancient times to the present day is not just about clothing. Fashion, which includes all the concepts of beauty, is the companion of art. For this reason, when fashion looks for new sources of inspiration, art is one of the main sources for which it seeks help. From the 19th century when the modern fashion phenomenon was born, fashion designers have been handled as artists by most researchers, and many have argued that they are performing art by being influenced by art trends, separating themselves from other fashion designers.

In this context, the connection between art trends and fashion is questioned in this study. At the same time, world-famous fashion brands were examined and answers were sought to the questions of how art trends affect the fashion world and how they guide them.

Keywords: Fashion, Design, Art trends, Textile

Introduction

Artists are in search of explore new ideas, taking part in markets and collaborating with designers. Recently, these collaborations have been developing rapidly on the one hand, and spreading to large masses on the other. From the beginning of the 21st century, fashion has taken its place in exhibitions, contemporary art galleries and traditional art museums in an artistic context.

As stated by Givry (1999), fashion and art are in the same framework in the context of the creation of the relationship between artwork, creator and audience and aesthetic pleasure.

The act of creation, which exists at the core of both, and the ability to create, fed by the same source, have always brought these two disciplines closer to each other. While this convergence between fashion designers and artists guides clothing fashion with its contemporary interpretations and extraordinary approaches, it also determined the fine line between fashion and art.

During creation and production, the artist develops the dream world, which is inspired by different ways, and towards the end of this development process, the abstract images of the dream world are embodied and turned into powerful designs. The mentioned inspiration can interact with any resource, object, architectural structure, historical reference or abstract concept that the fashion designer sees on the earth's surface.

As stated in Lynton (1991: 66), the interaction of art branches with each other and therefore the fact that art is an interdisciplinary phenomenon also reveals the situation of different disciplines coming together and being influenced by each other.

At this point, in this interaction, it is possible to say that fashion and art have been influenced by each other throughout history. Especially with the birth of modern fashion in the 19th century, fashion designers have assumed the identity of an artist by separating themselves from craftsmen and tailors. Thus, the 19th and 20th centuries became a period when the interaction of fashion and modern art was visibly intense.

In the 20th century, new contemporary works of art began to emerge as a result of the interaction of designers and artists with different art disciplines.

When the art movements that direct fashion brands and design are examined, among these movements, especially futurism, cubism, surrealism, pop-art and constructivism, draw attention. When the collections of fashion designers are examined, detailed information can be obtained about how they influenced these trends. At this point, the tight relationship between the concept of art and the concept of fashion can be seen in a concrete way. At the same time, the interaction of art trends with fashion is also emerging.

In interdisciplinary interaction, in today's understanding of art, where each field is fed by another field and the limits are pushed by contributing to those fields, the gains of new expression possibilities in art disciplines are obvious. In this context, it is remarkable that we see the effects of art trends on fashion and that we observe this in the creative collections of fashion designers.

Interaction of Art Trends with Art Areas

In statistics, a trend means a long-term, predictable movement measuring a series of points, determined in successive times, spaced at intervals uniform time after other components have been considered.

A series of measurements of a process can be considered as a seriality over time, which then becomes an estimate of trends. These are applications of statistical techniques which lead to prediction and justify investment decisions.

In common parlance, a tendency is assimilated to "fashion" and associated with social aspirations. Trends affect all areas of contemporary society, all markets and all organizations, all fields of art, regardless of geographical area. Global trends (Shipp, et al, 2012) and "Wildcards" (Barton and Iliopoulos, 2014) (unexpected unknown - elements with low probability, but with strong effects) are the two elements that determine the short, medium and long term decisions of all areas of life. Their impact on the world today and tomorrow is much faster and deeper than we are prepared to admit. The new organizations that are manifesting in the contemporary world and that will have to live in a highly competitive future, you have to think smartly, to move agilely, to detect emerging trends and to be able to detect alarm signals in time.

Fashion Design, Trends and the Arts

Fashion is the flagship of the great cultural currents (Stewart, Settles and Winter, 1998) that will affect the world future, and the symbols launched by it become a decipherable alphabet for what awaits us in the future.

Beyond all this, the fashion industries cannot exist without forecasts and without expressing the scenarios of the future as clearly as possible, in verbal or nonverbal languages.

Fashion is a phenomenon of social psychology, common to many fields of activity or human thinking. This concept is often applied to the field of clothing or other aspects related to appearance, is found, in reality, in all areas of daily life (music, art, politics, philosophy, mathematics, for choosing programming techniques, economics, etc ...), in the lifestyle and is reflected in the consumption decision.

Creative activity in the field of clothing fashion focuses on practices competitiveness, which use design and research in order to change the landscape of fashion industries.

Visual communication in this area requires a broad view of our world and its symbols, visual expression skills, artistic qualities, creativity and determination.

Fashion trends (Breyer, no year) express what shapes a society from within (forces, knowledge, feelings, aspirations, etc ...) as well as their analysis and translation signs for industry.

A fashion trend is in the direction of current (constant) change, favored of aspirational rather than practical, logical or intellectual motivations. Fashion exists somewhere at the intersection of aesthetics and innovation, coupling details related to pleasure and spent.

The Megatrend

A megatrend, for example, can cover several generations or periods of time which transcend human existence, describe the complex interaction between many factors and has virtually no spatio-temporal limit.

Trends and Contemporary Painting

Contemporary painting (Kralik, no year) has shared the fate of the modern, which, to a certain extent, can be considered one of the premises of its end. In the present, although the public seems to be tired of this term and of its various manifestations in art and in social life, we would like to remind that another element of the alternative, in a value sense, is not proposed. Probably finding a solution would be where the beginning was, but this moment seems debatable.

The elements of art (Elements and Principles of Design) in this case, color, line, motion are no longer the primary elements of the image. Its means and the technical methods of its realization tend to replace the aesthetic object. Both the causes of the processes that take place in modern art and some problematic moments, which probably played an important role in its development, as well as the crises that were reflected on the destiny of contemporary painting are clearly indicated.

In the contemporary world, where the market has become the main institute, an equally authoritative institute is the art market. The position of art is determined by the ratio of two vectors: the museum vector and the market vector; but these vectors have no linear independence. And since the market dictates conditions for critics and experts, it cannot be a disinterested consumption of art. Therefore, some critics see an enormous risk in the fact that culture becomes a commodity. The art market implies the globalization of its activity, namely: consumption (The State of Consumption Today), which is not related to the authentic nature of the product consumed; the permanent or chaotic exchange of taste preferences; the tendency towards a superficial approach to the field which, initially, presupposes depth; creating a speculative demand for works that provoke a mass interest, this interest not being too justified, etc.

Of course, the museum remains the most important institute of art, because the market, in relation to it, is an external phenomenon; but, because we talk here about trends, we can see many examples that confirm that it is not so much the museum that influences the market as the art market that influences the museum.

Reflections of Art Trends on Fashion

Fashion and art have always had a close relationship, and fashion designers often looked to different areas of art for creative inspiration and prepared their collections with this influence. How fashion designers borrow points from art movements, trends and art history for their collections is seen as an experience to be discovered.

It is known that fashion designers are artists and assume identities belonging to the high art world, separating themselves from tailors and craftsmen from a certain point. The beginning of this transition took place thanks to Charles Frederic Worth, known as the first fashion designer, and Paul Poiret, known as the king of fashion.

In the development of the relationship between fashion and art in the modern period, the involvement of fashion designers in various movements and their relations with the artists involved in these trends are also important. One of the best known of these relationships is undoubtedly Elsa Schiaparelli's communication with Dali and Cocteau, one of the representatives of the surrealism movement.

Elsa Schiaparelli is a flamboyant Italian fashion designer who made her mark in Paris from the late 1920s to the 1950s. Schiaparelli's collaborative work with artists who were friends led to the emergence of some of the most famous works of twentieth-century haute couture.

Elsa Schiaparelli has treated fashion design as an art. Her famous Shoe Hat and Lobster Dress, which she designed with Surrealist Salvador Dali in the 1930s, was perhaps a turning point in the history of fashion and art collaboration (Troy, 2003; Crane, 1999).

This connection with the growing art world has brought Elsa Schiaparelli to a new world. She was not only interested in beauty or casual fashion trends, but also in culture, art, ideas and innovation. Schiaparelli differs in her activities with the wider intellectual world, her eccentric chic style inspiring later designers, including Muccia Prada.

Figure 1. a- Elsa Schiaparelli – Surrealism

b- Salvador Dali – Elsa Schiaparelli

a-Left: Woman's Dress, February 1937 (silk organza & horsehair) by Elsa Schiaparelli, Philadelphia Museum of Art a-Right: Elsa Schiaparelli dressed as a Radish, March 24th 1949 Photo © AGIP (Hinrichsen, 2016) b-<http://www.collectorsweekly.com/articles/aVshockVofVschiaparelli/>

Missoni designs are inspired by both the natural environment and their own art collections from Europe's Modernist era, including works by Giacomo Balla, Matisse, Sonia Delaunay and Gino Severini.

The futurists' vision that all aspects of life should be elevated from providing a simple, functional role to being a vehicle for the highest artistic aspirations led to a growing interest in clothing in the 1920s and 30s.

Figure 2. Missoni - The Futurists

Left: Ensemble by Missoni, 1974 (wool); Fashion Museum, Bath

Right: Dancer Among the Tables, 1912 by Gino Severini /De Agostini Picture Library (Hinrichsen, 2016)

Dutch fashion designer Iris Van Herpen, one of the most visionary futurist designers of the 21st century, uses 3D printing techniques and possibilities in fashion, blending high-tech processes with traditional handcrafts to produce sculptural clothes from different materials.

Fashion designer Iris Van Herpen clearly reveals the relationship between fashion and art with the words “I try to show that fashion is an artistic expression in all my works”.

Figure 3. Iris Van Herpen, Spring-Summer 2021 Source: <https://www.irisvanherpen.com/haute-couture>

It is very easy to see the effect of art on fashion today. As Oakley and Kubler (2013: 10) point out, the globalizing fashion industry has turned to the art world for inspiration and knowledge. Because, from big brands such as Louis Vuitton to small boutiques where we can buy printed t-shirts on social networks, all brands have recently started to use important works and trends of art history on clothes and accessories.

However, although this situation is an example of the relationship between fashion and art, it is too obvious and far from depth to define this relationship. Because the effect of art and art trends on fashion should be achieved by transferring an aesthetic understanding to clothing rather than using the works exactly.

The art movements and trends of the periods really show themselves as patterns, colors, figures and designs in clothes and accessories throughout history. For example, the use of dark and distinctive colors, splendor and gold that prevailed in Baroque Period painting also showed itself in French palace clothing as a choice of colors, ornate headdresses, lace chest ruffles, knee ruffles, tapestry, abundance of silk and lace use.

Looking at the Rococo Period, the intense ornamentation, asymmetry, white and pastel color elements seen have repeated themselves in fashion. Thus, asymmetrical cuts, ribbons, soft and pastel tones, flowers, bows and pearl beads replaced the dark colors and strict dress codes of the Baroque Period.

Figure 4. Moschino Fall-Winter 2020-2021 Source: <https://www.vogue.com/fashion-shows/fall-2020-ready-to-wear/moschino>

The influence of art on fashion is not limited to its period. Fashion's pursuit of innovation often prompts designers to take inspiration from the past. The Moschino 2020-2021 collection was inspired by Marie Antoinette and the fashion show prepared for the collection attracted a lot of attention and received great admiration (Figure 4).

The work of the fashion designer Hussein Chalayan, whose work has a sculptural quality, is very reminiscent of the work of art, architecture and sculpture. Chalayan uses artistic elements in its designs as well as fashion show presentations.

Since the 1960s, fashion designers have succeeded in reflecting their designs to the culture of the period by being influenced by different art trends, shapes, colors and graphics that affect art.

The artistic strategies of fashion brands accelerated in the 1980s and 1990s with the development of relations between fashion and art, and mutual interests and revenues were obtained. Fashion brands abandoned the beauty aesthetics and took the aesthetic avant-garde attitude (such as a work of art) and tried to relate them to contemporary art. This has increased the artistic reputation of the brands. They have started to use the artistic field as a commercial strategy since the 1980s (Svendsen, 2006: 97-99).

Art and fashion design are two formations that have connected to each other in the historical process and today. Art concepts and fashion phenomena occurred within this integrity and they enlivened many important artistic influences in their designs.

Conclusion

In the century we live in, the relationship and bond of each discipline with other disciplines is rapidly gaining intensity with the aim of contributing to many areas of life.

It is inevitable that this relationship and interaction between the fields of art will have positive results in the field of fashion.

Fashion and art seem to continue this symbiotic relationship, which they have lived for years, in the future. In fact, this is the reason why many fashion schools do not include courses such as art theory, color theory and applications in their programs. Because under many collections that we see in the media and are often disliked or criticized, there is actually an artistic basis. Therefore, art trends and fashion relationship; It is important to make preliminary readings and to approach a researcher in order to understand the works and designs presented.

Many branches of art, inspired by fashion designers, have provided fashion designers with a tremendous amount of material, shape, form and image repertoire.

The beginning of the concept of art to show great changes has been associated with the fact that man has experienced radical changes in social life, the formation of modern art has emerged due to great social changes and the scientific developments that have caused it to occur. The interdisciplinary interaction and relationship we have encountered in the historical process has gained great importance in today's world due to all the developments experienced.

References

Barton, C. and Iliopoulos, C. S. (2014). On the Average-case Complexity of Pattern Matching with Wildcards. *arXiv: Data Structures and Algorithms*.

Breyer, M. (...). 10 Awesome Innovations Changing The Future of Fashion. Retrieved 11.03.2021, from Narrative Content Group: <http://www.treehugger.com/sustainable-fashion/10-awesome-innovations-changing-future-fashion.html>

Crane, D. (1999). Fashion Design and Social Change: Women Designers and Stylistic Innovation, *Journal of American Culture*, 22(1), 61-68.

Elements and Principles of Design. (...). Retrieved 11.03.2021, from IncredibleArt.org: <http://www.incredibleart.org/files/elements2.htm>

Givry, V.D. (1999). Sanatın Yakın Dostu Moda. *Sanat Kültür Antika Dergisi*. İstanbul. (12), 14-33.

Hinrichsen, K. (2016). Fashion Designers: Inspired by Art,

Access: <https://blog.bridgemanimages.com/blog/fashion-designers-inspired-art>, 09.03.2021

Kralik, B. (...). Contemporary Classical Painting is Still Growing. Retrieved 11.03.2021, from Huffington Post: http://www.huffingtonpost.com/brandon-kralik/contemporary-classical-painting-is-still-growing_b_3370484.html

Lynton, N. (1991). Modern Sanatın Öyküsü, Çev: Cevat Çapan, Sadi Öziş, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Oakley, M. and Kubler, S. A. (2013). Art/Fashion in the 21st Century. London: Thames & Hudson Ltd.

Shipp, S., Gupta, N., Lal, B., Scott, J. A., Weber, C. L., Finnin, M. S., . . . Thomas, S. (2012). *Emerging Global Trends in Advanced Manufacturing*. Retrieved 11.03.2021, from Institute for Defense Analysis: https://wilsoncenter.org/sites/default/files/emerging_global_trends_in_advanced_manufacturing.pdf

Stewart, A. J., Settles, I. H. and Winter, N. J. (1998). Women and the Social Movements of the 1960s: Activists, Engaged Observers, and Nonparticipants. *Political Psychology*, 19(1), 63-94.

Svendsen, L. (2006). Fashion: A Philosophy. Reaktion Books.

Troy, N. J. (2003). Couture Culture: A Study in Modern Art and Fashion. Cambridge, MA: Mit Press, 98-116.

The State of Consumption Today. (...). Retrieved 11.03.2021, from World Watch Institute: <http://www.worldwatch.org/node/810>

<http://www.collectorsweekly.com/articles/aVshockVofVschiaparelli/>

<https://www.vogue.com/fashion-shows/fall-2020-ready-to-wear/moschino>

https://www.moschino.com/us_en/moschino/worldof/collections.html

<https://www.irisvanherpen.com/haute-couture>

ИЗУЧЕНИЕ ФОНА ЯЗЫКА КАК ПРЕОДОЛЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО БАРЬЕРА

Демеубекова Карлыгаш Кадыровна, кандидат филологических наук,
ассоциированный профессор Жаксылыкова Куляй Баймендиновна,
доктор педагогических наук, профессор
университет Сатпаев Алматы, Казахстан

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о тесной связи языкового и культурного барьеров. Автором отмечается, что культурный барьер является опаснее, так как шокирует, раздражает, является неприемлемым. Столкновения культурных ценностей и убеждений отличаются особенной жесточечностью, бескомпромиссностью. Утверждается, что причина возникновения культурно-языковых барьеров связана с глобализацией. Ставится проблема важности изучения языка вместе с социокультурным фоном языковых явлений, так как межкультурная коммуникация является сложным многоплановым процессом установления и развития контактов между людьми. Приведены примеры «из жизни» столкновений культур - мелкие обиды, недопонимание.

Ключевые слова: Культурный барьер, общение, коммуниканты, конфликт, фоновые знания, толерантность, межкультурная коммуникация.

OVERCOMING THE LANGUAGE BARRIER DUE TO CULTURE AWARENESS

**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Demeubekova Karlygash
Professor Zhaxylikova Kulyay,
Satpayev University Almaty, Kazakhstan**

Abstract: This article discusses the close relationship between language and cultural barriers. The author notes that the cultural barrier is more dangerous, as it is shocking, annoying, and unacceptable. The clash of cultural values and beliefs is particularly fierce and uncompromising. It is argued that the reason for the emergence of cultural and language barriers is related to globalization. The article raises the problem of the importance of language learning together with the socio-cultural background of language phenomena, since intercultural communication is a complex multi-faceted process of establishing and developing contacts between people. Examples of "real-life" cultural clashes are given - minor grievances, misunderstandings.

Keywords: Cultural barrier, communication, communicants, conflict, background knowledge, tolerance, intercultural communication.

Предыстория и цель. Несмотря на то, что языковой и культурный барьеры тесно взаимосвязаны, культурный является опаснее, потому что его все воспринимают как единственно нормативную и возможную. Языковые ошибки: неправильное употребление слова, неверное ударение и другие воспринимаются добродушно по сравнению с культурными ошибками. Если языковой барьер абсолютно очевиден, то барьер культур становится явным только при столкновении (сравнении) родной культуры с чужими, отличными от нее: в лучшем случае удивительными, а обычно просто странными, неприятными, шокирующими (отсюда понятие культурного шока). Культурные ошибки раздражают и являются подозрительными и неприемлемыми. С.Г. Тер-Минасовой конфликт культур разделяется на непосредственный конфликт, возникающий при прямом или реальном общении с представителями иной лингвокультуры, и опосредованный, возникающий в процессе непрямого межкультурного конфликта (фильмы, книги, веб-конференции/семинары, интернет-блоги и т.п.) [1,с.73]. Столкновения культурных ценностей и убеждений отличаются особенной ожесточенностью, бескомпромиссностью, а в случае применения силы преследуют цели не столько покорения, сколько практического уничтожения носителей чуждых ценностей. С этой спецификой связана и особенная сложность нахождения компромисса и примирения конфликтующих сторон, стремящихся отстоять свои принципы "до победного конца". Компромиссы легче достигаются между соперничающими интересами, нежели между несовместимыми ценностными и идеологическими установками. Практические формы культурного конфликта могут иметь различные масштаб и характер: от ссоры в межличностных отношениях до межгосударственных и коалиционных войн. Причина возникновения культурно-языковых барьеров связана с глобализацией. Глобализация объединила множество в корне отличных друг от друга культур, которые до настоящего времени могли никогда не иметь никакого стремления к межкультурному взаимодействию. Первым и самым прямым проявлением такой встречи культур стал неожиданный рост потребности в переводчиках и переводческих услугах. Глобализация, возможно, впервые в истории объединила множество в корне отличных друг от друга культур, которые до настоящего времени могли никогда не иметь никакого стремления к межкультурному взаимодействию.

Материалы и методы. Остановимся на более часто встречающемся виде культурного конфликта, как несовместимость оценочных позиций. В оценочной позиции можно выделить три основных подхода к оценке межличностных манипуляций в зависимости от ситуации взаимодействия и последствий для их участников.

Разрушительным является то, что всё о чём думает человек может казаться для него настолько убедительным, что воспринимается им как часть внешнего мира (как будто бы наши мысли и есть этот мир). Зачастую это заблуждение медленно, но верно разрушает жизнь. Приведём пример такого подхода оценки манипуляции как негативного социально-психологического явления межличностного взаимодействия. Двоюродная сестра жениха сразу невзлюбила молодую невестку за то, что та отказалась от услуг рекомендованной ею парикмахерской, не зная о том, что невестка уже имела там опыт неудачной укладки волос. По мнению сестры парикмахерская была отличной и соответствовала всем требованиям даже капризных клиентов. Сестра стала обижаться на будущую жену брата: «Привыкла, где дорого! Можно подумать ей сделают лучше.. » и др. С первых дней между ними возник конфликт, так как по мнению сестры невестка не имела право не принять её предложения, и, даже, наоборот, в качестве уважения должна была поблагодарить её. Впоследствии сноха так и осталась для сестры безвкусно одетой и причесанной, неприветливой. Ко второму подходу можно отнести оценку манипуляции как позитивного социально-психологического феномена социального взаимодействия, позволяющего заменить явное принуждение человека на скрытое психологическое воздействие: перейти от грубых форм насилия и открытого принуждения к скрытым формам психологического воздействия и способам тайного управления личностью. Третий подход - положительная оценка как допустимого средства защиты, используемого в следующих двух типах ситуаций: а) в ответ на явное принуждение и использование силы; б) в ответ на использование межличностных манипуляций как контрманипулятивное воздействие, контрманипуляция. Приведу пример межкультурного конфликта из своей жизни. Сейчас в социальных сетях огромное количество всевозможных сообщений, видео, стикеров и др. Являясь по национальности казашкой, я не смотрю сообщения и видео, которые содержат матизмы и обсценную лексику. На вопросы подруг о том или ином видео и сообщении приходилось отвечать: удаляю на первой минуте, так как не смотрю такое. Однажды это вызвало конфликт: одна из подруг возразила, что в них нет ничего ужасного кроме матерных слов. Далее добавила, что и я не особо отличаюсь своей образцовой речью. Данное высказывание сильно меня оскорбило и обидело. Ещё один пример из опыта подработки моей подруги в итальянском обувном магазине. Хозяином магазина был итальянец, который уже занимался бизнесом в Казахстане не первый год, знал об обычаях и менталитете казахского народа. В ходе работы подруга познакомилась с его 30-летним сыном и его очаровательной русской девушкой. Они вместе собирались пожениться и купить недалеко от магазина квартиру. Однажды молодожёны показывая ей свои фотографии, на одной из которых жених был без одежды, весело смеялись.

Подругу это сильно смутило, чего нельзя было сказать об итальянце и его девушке, которая сразу стала объяснять, что у них это не возбраняется. Но когда это сцену заметил их отец - владелец магазина, то громко возразил на итальянском языке, что здесь не принято демонстрировать фотографии такого рода.

Сильная связь между 3-4 поколениями наблюдается в турецких семьях. Самыми волевыми, решительными и сильными народами являются те, которые имея прочные семейные связи, сохраняют традиции и уважают взрослых. Для них является нормой то, что бабушки и дедушки, их взрослые дети, которые уже сами женили своих детей, со своими детьми и внуками едут вместе отдыхать. Конечно, связь поколений – это тот фактор, который позволил человечеству выжить в доисторические времена. Ошибочно считать, что связь поколений утратила свою миссию в наше время. И сотни лет назад, и теперь – это важная часть существования общества. Судьба человечества, пути и темпы его развития непосредственно и напрямую зависят, конечно, от ориентиров молодежи. Все поколения, покидая корабль общественной жизни, оставляют в нем «сокровища» духовных и материальных ценностей. Будущее развитие человечества напрямую зависит от степени восприимчивости каждого поколения. Огромное значение в формировании взглядов каждого поколения имеет образование и социальное положение в обществе. Образованному человеку легче адаптироваться к постоянно меняющейся технологической среде. Имея гибкий интеллект, легко приспособиться к молодежи, которая все схватывает на лету. Это может серьезно упростить общение. Чтобы минимизировать разрыв, необходимо быть более терпимыми к мнению своих детей.

Но важно разделять толерантность от терпимости. Человек по сути своей уникален, но в чем-то люди похожи, поэтому - ищут подобных себе, своим увлечениям, вероисповеданию. Принадлежность важна для личности, в виду того, что люди – существа социальные. Что значит толерантность в общем понятии? Это принятие людей, с их особенностями, без критики и осуждения, позволяющее выстроить доверительные отношения. Терпимость – это сознательный отказ общества от открытого проявления ненависти, вражды. Человек внутренне при этом, может испытывать сильные негативные чувства и протест. Толерантность – общественное явление, формирующееся на протяжении большого временного промежутка и предполагает отсутствие у человека вражды, неприязни к другим людям непохожим на него по разным признакам. В социуме, пестрящем разными культурами и национальностями – это необходимое явление.

У разных народов менталитет отличается, и что в одной стране приемлемо – в другой может вызвать общественный резонанс. Проникновение чужой культуры происходит и в нашей стране, так как сегодня можно увидеть как справляются такие праздники, как Хэллоин, День Святого Валентина, Слепой Санта и др. В Казахстане праздник День Святого Валентина вызывает массу противоречий. Если одни в этот поздравляют своих возлюбленных, то другие активно выступают против этого праздника любви. В Казахстане свой национальный День влюбленных – День великой любви Козы-Корпеш и Баян-Сулу отмечают 15 апреля. Это герои поэмы казахского эпоса 13-14 веков, которая повествует о трагической, красивой любви и смерти влюбленных юноши и девушки. Чтобы сделать праздник максимально насыщенным в этот день проводятся различные конкурсы молодых пар в чтении поэм о любви, танцевальные турниры, тематические классные часы в учебных заведениях, конкурсы на лучшую стенгазету и стихотворение собственного сочинения.

Результаты. Таким образом, фоновые знания не только отражают совокупность всех ценностей духовной культуры общества (историко-культурный фон), но им присуще также свойство социальности, которое сигнализирует о принадлежности индивида к определённому социоэтническому коллективу. Знание социокультурного фона языковых явлений представляет собой совокупность сведений о социальных параметрах коммуникантов, детерминирующих стереотипы речевого поведения. Не могут произвести должного эффекта высказывания с национальными признаками без знания обычаев, быта, национальной кухни той или иной народности. По мнению Е.Г. Ростовской «безэквивалентная лексика является средством создания колорита страны, народа и времени» [2, с.28-35]. К примеру, если предложить гостю с утра поесть *холодник*, нерусский не знает, что такое холодник. Холодник - это холодный суп на свекольном или щавелевом отваре. А казах на предложение *остаться на конакасы* знает о том, что в гости подходить к ужину или уже оставаться сразу в доме, так как заночует у гостеприимных хозяев. Вокруг гостей построено множество традиций и обрядов, одним из которых является конакасы («конак» – гость, «ас» – угощение). Этот обычай отображает всю доброту и щедрость казахского народа. В. фон Герн пишет: «Как казахи, так и кыргызы, вообще и до сих пор отличаются приветливостью, добродушием и гостеприимством, которое возведено у них даже в культ» [3, с.6]. Это отражает казахская пословица: «*Қонғанша - қонағасы ұялады, қонғаннан соң үй иесі ұялады*». Радужно встретить, сытно и вкусно накормить, предоставить кров – это и есть смысл конакасы. Гости, попавшие в дом, делились на три типа: «арнайы конак» – специально приглашенный, «кудайы конак» – случайный путник, «кыдырма конак» – нежданный гость. Каждый из них достоин теплого приема. За несоблюдение данного обычая в старину

могли оштрафовать, заставив отдать верблюда или лошадь. Но также штраф могли взять тканью, ковром или оружием. Удивление также может вызвать предложение гостю *«лечь на русскую печь»*, которое предполагает знание человека о том, как она построена, в противном случае данное высказывание не произведёт эффекта - уважение к гостю расположиться в самом тёплом и почитаемом месте в русской избе. С.Г. Тер-Минасова говорит, что и русский человек, встретив слово *мачете*, заимствованное из испанского языка, не поймёт его значения без специальных разъяснений, так как в России нет ни сахарного тростника, ни, соответственно, ножей для его рубки [1]. Для носителей русского языка в Казахстане выражения *турецкий трикотаж, английская шерсть, немецкая столовая* также предполагают знания как об очень качественных и натуральных тканях, так и качественной еде в чистых условиях. Перевод безэквивалентной лексики представляет определённые трудности. Один из наиболее распространённых его видов - заимствование с комментариями в форме внутреннего перевода. К ним следует отнести национальные фразеологизмы типа *жердің түбінде, От мала до велика*; крылатые выражения *Гульчатай, открой личико! Любви все возрасты покорны*; литературные аллегории *такаая мартышка, та ещё редиска* [1,с.143-144]. Фоном, поясняющем события, также может быть знание прецедентного текста из произведений художественной литературы. Только при обладании общего фона знаний, коммуниканты будут поняты друг другом и могут произвести эффект в речи. Лингвистические показатели являются средством определения принадлежности личности к той или иной социальной сфере. Типичные качества голоса, фонетические свойства речи, интонация, способ построения предложения, специфика и объём лексики – всё это характеризует личность и даёт представление о её социокультурной детерминации.

Социальные индикаторы влияют на вариативность языка – стратификационную, отражающую статус субъекта и его принадлежность к конкретной социальной группе, с одной стороны, и ситуативную, характеризующую позицию субъекта в ролевой структуре общения – с другой. Считается, что именно социальная стратификация является основой субкультур различных социальных групп. Культура, к примеру, делового человека включает корректность, вежливость, точные и лаконичные формы речевого общения, соответствующий внешний облик. Для молодёжи характерно деление на различные группы в соответствии с их интересами, например, «панки», «рокеры», «эмо», которые создают свою субкультуру, проявляющуюся в манерах, образе жизни, речевом / неречевом поведении.

Приведённые примеры показывают не только различные последствия культурных конфликтов, но и новый взгляд на жизнь людей, открытие других ценностей, терпимости к другому укладу жизни.

Заключение. Подводя итоги всему сказанному ранее, представляется возможным сделать вывод о важности фоновых знаний в процессе межкультурной коммуникации. Как указывает В.Н. Комиссаров, даже в условиях коммуникации представителей одной культуры «каждый из коммуникантов обладает своими фоновыми знаниями», которые, безусловно, являются для них общим, но не всегда конгруэнтны, поэтому «восприятие и понимание высказывания нетождественны». Если же мы говорим о межкультурной коммуникации, то, несмотря на то что представители разных культур обладают общими фоновыми знаниями, так как «существуют факторы, общие для многих или некоторых культур» [4, с.47,71]. А в примерах с оценочным суждением необходимо воспользоваться описанием - указанием на объективные свойства. Это то, что не зависит от нашего личного опыта, ценностей, убеждений, так как мы высказываем оценочные суждения на автомате, что лишает гибкости и возможности влиять на ситуацию. Ситуация помогает прояснить, посмотреть на неё с разных точек зрения и обнаружить то, что было скрыто под оценочными суждениями. Различного рода затруднения и препятствия, возникающие в процессе межкультурной коммуникации, вызываются разными причинами, оказывают различное влияние и, соответственно, имеют разные последствия. В первом случае процесс коммуникации только снижается качественно, но не разрушается и не останавливается. Незнание языка партнера не может служить причиной для прекращения коммуникации, поскольку оно может быть компенсировано невербальными и паравербальными средствами. Не стоит забывать о том, что общение – сложный многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми, порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя обмен информацией, выработку единой стратегии взаимодействия, восприятие и понимание другого человека. Уважая культуру друг друга, людям необходимо находить общий язык во избежании конфликтов.

Литература

Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур: (Учеб.пособие) - М.: Слово/Slovo, 2008.- 344 с.

Ростова Е.Г. Безэквивалентная лексика. М. – 2002. – 234 с.

Фон Герн Характер и нравы киргиз-кайсаков. Из записной книжки. Этнографические заметки/Памятная книжка. - Семипалатинск, 1899.

Комиссаров В. Н. Современное переводоведение : учебное пособие. – М. : ЭТС. – 2002. – 424 с.

REFERENCES

Ter-Minasova S. G. War and the world of languages and cultures: (Textbook.manual) - M.: Slovo / Slovo, 2008. -344 p.

Rostova E. G. Bezekvivalentnaya lexika. M.-2002 – - 234 p.

Von Gern Character and customs of the Kirghiz-Kaisaks. From the notebook. Ethnographic notes/A memorial book. - Semipalatinsk, 1899.

Komissarov V. N. Modern translation studies: a textbook. - M.: ETS. - 2002. - 424 p.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Сайдахметова Лаззият Турлыгазиевна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Омарбекова Шырын Орынғалиевна - Педагогика ғылымдарының кандидаты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы

Түйіндеме: Мақалада адам психикасының қалыптасуында, оның дамуында және мәдениетті мінез-құлықтың жетілуінде қарым-қатынас ерекше роль атқаратыны қарастырылады. Психологиялық жағынан дамыған адамдармен қарым-қатынас жасау барысында, олардың үйрету қабілеттілігін сезінген жағдайда адамның өз қабілеті мен қасиеттері дамиды. Әрбір адам дамыған тұлғалармен белсенді қарым-қатынас жасау арқасында өзі де тұлғаға айналады.

Қазіргі таңда қарым-қатынас тек гаджеттермен, ғаламтор арқылы жүзеге асатын жағдайға жеттік. Мұнында өзіне тән артықшылығы мен кемшіліктері баршылық. Дегенмен компьютердің оқыту процесіне жақсы жағымен қатар теріс жақтарын да көрсеткен жөн: қазіргі уақытта техникалық құралдар баланы қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынасқа түсуден алшақтатуда. Бұл – оқушының өмірінде тілдік қарым-қатынасқа түсу біліктілігі және рухани дамуы қажет болмай қалады деген сөз.

Оқушылардың сыныптастарымен қарым-қатынас жасай алу дағдыларын бағалау оның өзіндік дара қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін психологиялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, әр баланың даралық өзіне тән ерекшеліктері мен қасиеттерін анықтау қажеттілігі басым екені айтылған.

Қарым-қатынас жоқ қоғамды көзге елестету қиын. Қарым-қатынас саласында адам өзінің жеке ойымен бөлісіп кәсіби және жеке жоспарларын жүзеге асырады, қолдау мен жанашырлыққа ие болады, өмірлік жоспарлары мен өз қажеттіліктерін қамтамасыз етуге жәрдем алады. Сондықтан да қарым-қатынас біліктері мен дағдылары – адамның өмірі мен еңбегі табысты болуының кілті болып табылады.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, құзыреттілік, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениеті, адамгершілік, іс-әрекет, коммуникативтік дағдылар.

Резюме: В статье рассматривается, что общение играет особую роль в становлении психики человека, его развитии и совершенствовании культурного поведения. В процессе общения с психологически развитыми людьми, в ситуации, когда они испытывают способность к обучению у человека развиваются собственные способности и качества. Каждый человек сам становится личностью благодаря активному общению с развитыми личностями.

Сейчас мы пришли к ситуации, когда общение осуществляется только с гаджетами, через интернет. В этом есть свои плюсы и минусы. Тем не менее, стоит показать как положительную, так и отрицательную сторону процесса обучения компьютера: в настоящее время технические средства отвлекают ребенка от общения с окружающими людьми. Это означает, что в жизни школьника умения и духовное развитие вступления в языковое общение становятся ненужным.

Оценка умений учащихся общаться с одноклассниками позволяет выявить его личностные качества. Поэтому подчеркивается, что в культуре общения учащихся преобладает необходимость выявления особенностей и свойств индивидуальности каждого ребенка с использованием психологических методов и приемов.

Трудно представить себе общество, в котором нет отношений. В сфере общения человек, разделяя собственные мысли, реализует профессиональные и личные планы, получает поддержку и сочувствие, получает помощь в обеспечении своих жизненных планов и собственных потребностей. Поэтому навыки и умения общения становятся залогом успеха жизни и труда человека.

Ключевые слова: коммуникабельность, компетентность, поведение, культура общения, нравственность, деятельность, коммуникативные навыки.

COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS WAYS TO INCREASE

Associate Professor Saidakhmetova Lazziyat Turlygazievna
Candidate of Pedagogical Sciences Omarbekova Shyrin Orygalievna
Kazakh National Women's Pedagogical University Almaty city

Abstract. The article emphasizes that communication plays a special role in the formation of the human psyche, its development and improvement of cultural behavior. A person's own abilities and qualities are developed in the process of communicating with psychologically developed people, in a situation where they experience the ability to learn. Each person also becomes a person by actively interacting with developed personalities.

Today, we communicate only with the help of gadgets and the Internet. It has its advantages and disadvantages. However, it is important to point out the advantages and disadvantages of the computer in the learning process: today, technology distracts the child from interacting with the people around him. This means that in the life of a student there is no need for language skills and spiritual development.

Assessing students' ability to communicate with their classmates allows them to determine their individual qualities. Therefore, it is important to identify the characteristics and peculiarities of each child's personality, using psychological methods of communication culture of students.

Today, we have reached a situation where communication is carried out only with gadgets, through the internet. It has its own advantages and disadvantages. However, along with the pros and cons of the computer learning process, it is worth pointing out: currently, technical means distract the child from communicating with people in the environment. This means that in the life of a student, there is no need for qualification and spiritual development to enter into language communication.

It is difficult to imagine a society without communication. A person shares his personal thoughts in the sphere of communication and implements his professional and personal plans, receives support and sympathy, receives help to meet his life plans and needs. Therefore, communication skills are the key to success in life and work.

Keywords: communication, competence, behavior, culture of communication, ethics, activity, communication skills.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Бастауыш білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламалары баланың жеке басын қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу ісіндегі оң талпынысы мен алғырлығын: негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кейіннен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениетінің берік дағдыларын дамытуға бағытталған», - деп көрсетілген. Адам психикасының қалыптасуында, оның дамуында және мәдениетті мінез-құлықтың жетілуінде қарым-қатынас ерекше роль атқарады. Психологиялық жағынан дамыған адамдармен қарым-қатынас жасау барысында, олардың үйрету қабілеттілігін сезінген жағдайда адамның өз қабілеті мен қасиеттері дамиды. Әрбір адам дамыған тұлғалармен белсенді қарым-қатынас жасау арқасында өзі де тұлғаға айналады [1].

Кіші мектеп жасында қарым-қатынастың балалардың жеке тұлға ретінде дамуында алатын орнына, рөліне және қарым-қатынастың даму ерекшелігін анықтауға арналған зерттеулер ғылыми негізін А.В.Запорожец, Д.Б.Эльконин, Л.И.Божович, Х.Т.Шерязданова және т.б. қалаған.

Х.Т.Шерязданованың зерттеу жұмыстарында тұлғаның қарым-қатынасын жетілдірудің психологиялық - педагогикалық амалдарын дәйектеледі [2]. С.Қ.Бердібаева зерттеуінде тұлғаның қарым-қатынас кезіндегі шығармашылық іс-әрекеттің дәйектеген [3]. Б.Ә.Әмірова тұлғаны зерттеуді қазіргі теориялық және тәжірибелік психологиядағы ең маңызды

бағыттардың бірі ретінде дәлелдейді [4]. А.Р.Ерментаева қазақстанда алғаш рет тұлғаны психологиялық дайындаудың субъект-бағдарлы негізін зерттеуге байланысты дәйектеген [5]. Н.Қ.Токсанбаева қарым-қатынасты бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде қарастырған [6]. Қарым-қатынастың коммуникативтік, интерактивтік және перцептивтік үдерістермен бірдей жүйе ретінде көрінуінің өзі бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде анықтап, тұлғаның қарым-қатынастағы эмоциялық күйлерінің құзыреттілігі бірлескен іс-әрекетті жүйелендірудің факторы ретінде дәйектеледі. Отандық ғалым С.М.Жақыпов бүтіндей оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін анықтайтын факторлардың бірі және оқытушы мен оқушының арасындағы өзара әрекеттестік деп бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекетті тиімділік критерийі деп көрсетті [7]. Мұнда өзара әрекеттестік, қарым-қатынас мәселесі шешілгенде танымдық іс-әрекетті қалыптастыру үрдісіне жетекшілік жасау мүмкіндігі пайда болғандығы дәлелденді.

Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады. Адам санасының дамуы қоғамның дамуымен байланысты. Қоғамнан тыс адам өмірінің болуы мүмкін емес.

Кез-келген адам дүниеге келсімен екінші бір адаммен қарым-қатынасқа түсуді қажетсінеді. Мәселен, нәрестенің анасымен «тілдесуі» қажетін қанағаттандырмау – біртіндеп оның қасаң сезімді, мейрімсіз болып өсуіне, кішкентайынан айналасына сезімінің азаюына әкеліп соқтыратыны байқалып жүр. Сөйтіп, басқалармен қарым-қатынасқа түсу – қай жастағыларға болмасын, оған киім-кешек, баспана, ұйқы, демалу қандай қажет болса, айналадағы жұртпен аралысып, дұрыс қарым-қатынас жасай білу де қажет. Мәселен, адамды қамап, басқалармен араластырмай ұстау – жазаның ең ауыр түрі екендігі белгілі. Өзгелермен қарым-қатынас жасау – бұл тіршілікке аса маңызды ақпарат алмасу деген сөз. Адам қарым-қатынас арқылы айналасындағы дүние жайлы мәлімет алады, еңбек пен тұрмыс дағдыларына машықтанады, адамзат жасап шығарған түрлі құндылықтарға меңгереді. Әрине, қарым-қатынас ақпарат алумен ғана шектелмейді, оның шеңбері аса кең, бұл кең көп қырлы ұғым. Спектакль көрсекте, лекция тыңдасақта, телефонмен хабарлассақ та, дос- жарандармен сөйлессек те – осының бәрі – қарым-қатынастың сан алуан қырлары. Өмірдегі сан алуан тіршілікте адамдар бір-бірімен тікелей, жүзбе жүз не жанама не біреу арқылы қарым-қатынасқа түседі. [8]

Қазіргі таңда қарым-қатынас тек гаджеттермен, ғаламтор арқылы жүзеге асатын жағдайға жеттік. Мұныңда өзіне тән артықшылығы мен кемшіліктері баршылық. Дегенмен компьютердің оқыту процесіне жақсы жағымен қатар теріс жақтарын да көрсеткен жөн: қазіргі уақытта техникалық құралдар баланы қоршаған ортадағы адамдармен қарым-

қатынасқа түсуден алшақтатуда. Бұл – оқушының өмірінде тілдік қарым-қатынасқа түсу біліктілігі және рухани дамуы қажет болмай қалады деген сөз.

Қарым-қатынас жоқ қоғамды көзге елестету қиын. Қарым-қатынас саласында адам өзінің жеке ойымен бөлісіп кәсіби және жеке жоспарларын жүзеге асырады, қолдау мен жанашырлыққа ие болады, өмірлік жоспарлары мен өз қажеттіліктерін қамтамасыз етуге жәрдем алады. Сондықтан да қарым-қатынас біліктері мен дағдылары – адамның өмірі мен еңбегі табысты болуының кілті болып табылады.

Қарым-қатынас адам психикасына және оның мінезінің мәдени, саналы түрде қалыптасуында және дамуында үлкен роль атқарады. Адам жоғарғы қабілеттері мен қасиеттерін қарым-қатынас арқылы аша алады. Қарым-қатынас арқылы адам өзінің барлық адамгершілік, психикалық мінез-құлық қасиеттерін қалыптастырады. Баланың дамып қоршаған ортаны танып білуі қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады [9].

Қазіргі уақытта білім беру нәтижесі білім, білік, дағдыны қалыптастырумен қатар қазіргі кезде өмір сүруге қабілетті, жеке және өзі өмір сүріп отырған қоғам мүддесін және жеке өзін дамытуға дайын, білімді, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу және дамыту.

Жас жеткіншектердің бойында қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейі мен сапасын өлшеп анықтау өте күрделі процесс.

Адамгершілік сапаларын сақтай отырып, өзге адамдарға психологиялық қысым көрсетпей түзу бағытта қарым-қатынасқа түскенде ғана, қарым-қатынас мәдениетінің сақталғандығын байқауымызға болады.[10]

Оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін зерттеуде әлеуметтік психологияда қалыптасқан әр-түрлі әдіс-тәсілдердің басым көпшілігін қолдануға болады. Осы әдістемелердің сыныптағы балалардың өзара қарым-қатынастарын зерттеуге көптеген ұтымды жерлері бар. Балалар сабақ барысында, сыныптан тыс көптеген іс-шараларда, оқу-тәрбие мәселелерін шешу барысында, түрлі жарыстарда бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі. Оқушылардың қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыруда психологиялық түзету жұмыстарын жүргізіу, тәрбиелік мәні бар шаралар ұйымдастыру үшін сынып тиімді орта болып табылады. Сыныптағы оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу арқылы балалардың қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейін анықтауға болады. Баланың мектепке келуі әлеуметтік қарым-қатынастарының шеңберін кеңейтіп, “Мен-концепциясына” міндетті түрде әсер етеді.

Мектеп, баланың дербестілігіне, оның ата-аналарынан оқшаулануына ықпал етеді, оны қоршаған әлеуметтік және физикалық әлемді зерттеудің кең мүмкіншіліктерін қамтамасыз етеді.

Баланың әлеуметтік ортаға енуінің салдарынан міндетті түрде терең, әрі әр сапалы өңделудің негізінде 6-7 жас шамасын әлеуметтік дамудың алғашқы кезеңі деп атауға болады. Адам өмірінің мектепте өткен кезеңі оның екінші сатысы болып табылады. Дамудың осы жас шамасында жеке тұлғаның және оқу-танымдық субъектісінің оқу процесін қамтамасыз ететін психологиялық құрылымдары қалыптаса бастайды. Осы жас шамасына дейін бала заттар әлемінде тіршілік етсе, ендігі жолда ол ғылыми тұрғыда қатаң тәртіпте ұйымдасқан қатынастар мен заңдылықтар әлемінде тіршілік ете бастайды. Мектеп кезеңінде іс-әрекет субъектісімен қатар жеке тұлға қалыптаса бастайды. Осы кезеңде қоғамдық-бағдарланған әсердің қалпы күрделеніп, тікелей (баланың құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынасы) және әлеуметтік әсердің әрқилы каналдары арқылы, жанамаланған (кино, теледидар, шығармашылық әдебиет және т.б.) сипатқа ие бола бастайды. Мектеп кезеңінде жеке тұлға мен іс-әрекет субъектісінің біртұтас көріністері, яғни мінезі, жалпы және қосымша қабілеттері, дүниетанымы, мақсатты түрде болжай алу іскерлігі мен мотивациялық-қажеттілік сферасы, кәсіби бағытқа мойын бұра бастауы, құнды бағдарлары, мінез-құлқы мен іс-әрекетін өз еркімен реттей алу іскерлігі қалыптаса бастайды. [11]

Баланың әлеуметтік ортада бағдарлануы мен мінез-құлқының адамгершілік үлгілерін меңгеруінің негізінде, оның жеке басының қасиеттері қалыптаса бастайды. Осы тұста *қарым-қатынастың* алар орны ерекше. Ең алдымен, баланың ересектермен жанамаланған және тікелей қатынасы арқылы оған ата-бабалардың көне мұралары жетіп отырады. Сонымен бірге тек қарым-қатынас арқылы ғана психиканың әлеуметтік нормалары (сөйлеу-тілі, естің, зейіннің, ойлаудың, перцепцияның, ырықты түрлері, жеке тұлғаның қасиеттері және т.б.) қалыптаса алады. Қарым-қатынас тәжірибесін біртіндеп жинақтау арқылы жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттерінің сапаларының күрделі жүйесінің қалыптасуына негіз болатын жеке тұлғаның қарым-қатынас қабілеттері қалыптаса бастайды. Жеке тұлғаның басқа адамдарды тануының негізінде пайда болған қарым-қатынас процесінде, оның сана сезімі, өзіндік реттеу мен кері байланыс қасиеттері, жоғары дәрежедегі сапалары қалыптаса бастайды. Осылайша, “топтар арасындағы қарым-қатынас, ұжымдағы топтар арасындағы қарым-қатынас, ұжым арасындағы қарым-қатынас дербес дамудың әлеуметтік детерминациясындағы негізгі каналдардың бірі болып табылады.

Оқу, іс-әрекеттің негізгі түрі ретінде қарым-қатынас пен танымды өзара байланыстырады. Сондықтан да, балалардың мектепке келу мерзімінен бастап және олардың осы кезеңге дейінгі ойын іс-әрекетінде, оқушыларда жеке тұлғаның қарым-қатынасты қамтамасыз ететін қасиеттерінің қарқынды түрде қалыптасу процесі орын алады. Оның оқу процесіндегі күрделілігі ұлғая түседі. Осындай өзгерістердің барлығы, бала өміріндегі әлеуметтік

жағдайлар мен топтардың әр түрлілігінің ұлғаюымен, қарым-қатынастың формалары мен түрлерінің сапалы өзгерістерімен байланысты. Балалардың жанұядағы және құрдастарымен қарым-қатынастарынан тыс, мұғалімге, құрдастарына қатысты қарым-қатынастың жаңа түрлері, және оқушылардың түрлі үйірмелер мен топтарға енуінің негізінде достық қатынастардың жүйесі де қалыптаса бастайды.[12].

Қарым-қатынастың түрлері мен формалары, баланың оқу-танымдық іс-әрекетін жүзеге асыру үшін, қарым-қатынас пен іс-әрекет субъектісін, жеке тұлғаның дамуына өте маңызды. Бірінші сынып оқушыларының қарым-қатынас біліктілігінің мәнін ашуды ретімен орналастыруға талпындым.

Біріншіден, ол оқудың табысты болуына әсер етеді. Қарапайым мысал келтірейін. Егер оқушы тақта алдында жауап беруге қысылатын болса, немесе бұл кезде қатты абыржитын болса, онда оның шынайы жауабы (қарым-қатынас көрінісі ретінде) оның бойындағы білімнен анағұрлым төмен болады, ол, әрине, төмен бағаланады.

Екіншіден, баланың мектепке бейімделуі, оның ішінде қарым-қатынас біліктілігі көбіне баланың мектепке бейімделу процесіне, оның ішінде сынып ұжымында эмоциялық жағынан өзін жақсы сезінуіне байланысты болады. Егер ол сыныптастарымен оңай тіл табысатын болса, онда психологиялық қолайлылық сезінеді. Ал керісінше, айналасындағылармен қарым-қатынас жасай алмау оның достарының санын азайтады, жағымсыз әсерлер тудырады, ал кейін әлеуметтікке қарсы мінез-құлық көрінісін тудыруы мүмкін.

Үшіншіден, қарым-қатынас біліктілігі білім беру процесінде бүгінгі тиімділік пен қолайлылық шарты ретінде ғана емес, сонымен бірге келешек өмірдің тиімділігі мен қолайлылығы ресурсы ретінде де қарастырылуы мүмкін [13].

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерге қарағанда, қарым-қатынас біліктілігіне төмендегідей құрауыштар жатады:

- *эмоциялық* (эмоциялық елгезектік, эмпатия, өзгелерге сезімталдық таныту, жанашырлық, тілектестік, серіктесінің әрекеттеріне көңіл қою кіреді);
- *когнитивтік* (өзге адамды тануға, өзге адамның мінез-құлқын тани білу қабілетіне, адамдар арасында туындаған әртүрлі проблемаларды тиімді шеше білуге байланысты);
- *тәртіптік* (баланың ынтымақтастыққа, бірлеске әрекетке, ынталылығына, қарым-қатынас адекваттығына, ұйымдастырушылық қабілеттеріне, т. б. қабілеттілігін білдіреді);
- *жеке бастық* (қарым-қатынасқа түскен жеке тұлғаның қарым-қатынас мазмұнына, процесіне және мәніне табиғи түрде әсер ететін ерекшеліктері арқылы пайда болады).

Мектепте баланың жоғары сезімдері қалыптасып, одан әрі дами түседі. Әрине, баланың жоғары сезімдерінің негізі мектепке дейінгі тәрбиеде жақсы қаланады. Осы кезде балада біреуді жақсы көруі (көбінесе, ол өзін жақсы көрген адамды ұнатады), тіл алғыштығы, біреудің айтқанын тыңдағыштығы байқалады. Бала жақсы адамдардай болғысы келеді. Мәселен, косманавтарға еліктеп, солардай болсам екен деу - кез-келген баланың арманы.

Регуляциялық-коммуникативтік:

1. Қарым-қатынас бойынша серіктестің қажеттіліктерімен өз іс-әрекеттерін, пікірлерін, белгілеулерін келісу (оқу және еңбек қызметін өздігінен және өзара бақылауды жүзеге асыру, бірлесіп орындалатын тапсырмалар мен операцияларды белгілі бір қисынды дәйектілікпен негіздеу, бірлескен оқу тапсырмаларын орындаудың тәртібі мен ұтымды тәсілдерін айқындау);

2. Қарым-қатынас жасайтын адамдарға қолдау көрсету, сену, көмектесу, (көмекке мұқтаж адамдарға көмек көрсету, кішіпейіл болу, адал болу, жауаптардан жалтармау, өз ниеттері туралы айту, кеңестер беру және басқалардың кеңестеріне сенім білдіру, алған ақпаратқа, қарым-қатынас бойынша өз жолдастарына, ересектерге және мұғалімге сенім білдіру);

3. Бірлескен тапсырмаларды шешу барысында жеке іскерлікті қолдану (жалпы мақсаттағы тапсырмаларды орындауда өз бақылауының нәтижелерін тіркеу және белгілеу үшін, көркем, ғылыми-танымдық, 12 анықтамалық әдебиетпен, оқулықта сөздікпен мақсатты пайдалану үшін сөйлеуді, математикалық символдарды, музыканы, қозғалысты, графикалық ақпаратты қолдану);

4. Бірлескен қарым-қатынас нәтижелерін бағалау (өзін және басқаларды сын тұрғысынан бағалау, әр адамның қарым-қатынасқа қосқан жеке үлесін ескеру, дұрыс шешім қабылдау, келісу (келіспеу), мақұлдау (мақұлдамау), вербалды мінез-құлықтың вербалды емес адамға сәйкестігін бағалау).

Оқушылардың рөлдік қарым-қатынасы барысында мұғалім аффективті-коммуникативтік дағдылар тобын кезең-кезеңмен жүзеге асырады және келесі әрекеттермен нәтижеленеді:

1. әлеуметтік қатынастар негізінде оқушылардың коммуникативтік қабілеттері туралы білімдерін қалыптастыру;

2. оқушылардың белгілі бір әлеуметтік рөлдегі қарым-қатынас ережелерімен, ерекшеліктерімен таныстыру;

3. коммуникативтік дағдыларды меңгеру бойынша бірлескен ойын тапсырмаларын орындауға оқушыларды қосу;

4. оқушылардың күнделікті өмірде меңгерген коммуникативтік біліктерін жетілдіру. Осылайша, коммуникативтік біліктерді қалыптастыру – оқушыларды сөйлеу кеңістігінде белсенді болуға үйрету, онда сұрақтар қою және оларға жауаптарды нақты тұжырымдау, қаралатын мәселелерді мұқият тыңдау және белсенді талқылау, әңгімелесушілердің пікірлеріне түсініктеме беру және оларға сыни баға беру, топта өз пікірін дәлелдеу, сондай-ақ сұхбаттасушыға эмпатияны білдіру, өз пікірлерін коммуникативтік қарым-қатынасқа басқа қатысушылардың қабылдау мүмкіндіктеріне бейімдеу болып табылады. Оқушылардың сыныптастарымен қарым-қатынас жасай алу дағдыларын бағлау үшін тренинг арқылы бағалау мүмкіндіктерін анықтауға болады.

1. Ритуалдық іс-әрекеттерді меңгерту.

а) Танысу ритуалы

б) Топтық ән ұранды орындау (Ән ұранды таңдап алу). Оны тренинг тобының әр кездесуі басталғанда және аяқталғанда орындау барлық қатысушылардың эмоционалдық тонусын көтеріп, қарым-қатынас жасауға жол ашады және топты нығайтады.

в) Ритуальдық сәлемдесу мен қоштасу. Сәлемдесу барысында топ мүшелері бір-біріне жылы сөздер айтып, дене терапиясы элементтері пайдаланады (қол алысу, құшақтасу, сипалау т.с.с.), сонан соң кешегі күні болған оқиғалар, ондағы қарым-қатынас барысының ерекшеліктері мен әсерлілігін еске түсіріп, оң-теріс жағы қысқаша талданады, топтық қарым-қатынас ережелері еске түсіріледі. Бұл тәсіл қатысушылардың барлығын өз ойларын басқаларға жеткізіп айтуға, болған оқиғаларды бағалауға үйрету үшін жүргізіледі.

2. Топтық шешім қабылдауға үйрету.

Бүгін жүргізілетін жұмыс жоспары талданып, ойындар іріктелініп, оларды жүргізу реті анықталады, іс-әрекеттің әрқайсысына берілетін уақыт нықтыланады. Ойындардың басым көпшілігі рольдік-сюжеттік, сондықтан кім қандай роль атқаратынын топтың өзі шешеді. Ойын аяқталғаннан соң әр қатысушының топтық тасырманы орындауға қосқан үлесі талданып, олардың өз міндетін орындағанын топ және өзі бағалайды.

3. Топтың дербестігін қалыптастыру.

Бұл тәсіл психологтың топтан «шығып» оларды өз бетімен барлық іс-әрекетті ұйымдастыруға мүмкіндік беру үшін қолданылады. Топ жұмысын ұйымдастыру реті, пайдаланылатын тәсілдер тізімі бойынша ешкімнен кеңес сұрауына болмайды. (балалар тобында олар өздері барлық мәселені үлкендерден көмек сұрамай шешуі керек, үлкендер тобына да осы талап қойылады). Дербес топ өз өмірлерін ұйымдастыру туралы шешімдердің барлығын өздері қабылдауы керек. Бұл тәсіл топтағылардың ашық жарқындығын

қалыптастырып, белсенділік көрсетуге тәрбиеледі, қабілеттілікті ашуға әсерін тигізеді және жетілдіреді.

Қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу тобының жұмысы 4-7 күн.

4.Басқаларды түсіну, аяу, жан ашу сезімін тереңдету кезеңі. Ол үшін бір-бірін

тыңдауды керек ететін әрекеттер кеңінен пайдаланылады:

- а) Өз ойын, сезімін басқаларға айтып түсіндіру.
- ә) Басқалардың сөзін тыңдату және өз пікірін айтқызу.
- в) Басқалардың сезімін сыйлауға үйрету.
- г) Әр адамның басынан өткен оқиғаларды талдау.

5.Эмоционалдық жағдайды шылықтырып әсер тигізу кезеңі. Бұл кезеңнің негізгі мақсаты эмоцианың теріс көріністерін шақырып, клиенттің ашуына тиетін және керісінше жауап беруге алып келетін жағдай жасау арқылы оның өзіне мінезінің күшті жақтарын көрсету, оған эмоционалдық қолдау көрсету. Қандай жағдай болсада оның өзін-өзі тұрақты ұстауға шамасы келетініне сенім білдіру. Осы жаттығу барысында ұстамдылық тағы басқа оң қасиеттер көрсетуге шақырып, осы ұстамдылығын жоғары бағалау арқылы басқалармен есептесу тәжірибесін қалыптастыру.

Психокоррекция жүргізу мақсатымен зерттелінген адамдардың жеке даралық психологиялық ерекшеліктері туралы жинақталған мәліметтерге байланысты бұл жұмыс екі бағытта жүзеге асырылады:

Психокоррекциялық ойындар нәтижесінде балалардың қарым-қатынаста бір-біріне деген көзқарасы, тіл табысуға деген құштарлығы жоғарылағаны байқалды. Бұл зерттеу жағдайдың аз да болса оңға бет бұрғанын байқатты. Сондықтан коррекциялық іс-шаралар оқушылармен жүргізетін жұмыста өз орнын табу керек екендігі дәлелденді.

Мектеп тәжірибесінде ең қажетті және кеңінен пайдаланылатын тренингтер - өз-өзін реттеу тренингтері болғандықтан оларды оқушыларға психологиялық қызмет көрсету барысында кеңінен пайдалану қажет екендігін анықтадық. Өйткені педагогтар барлық уақытта балалармен белсенді қарым-қатынас үстінде болып, осы қатынас барысында олардың іс-әрекеттерін бағалау және өзінің сезімі арқылы олардың жетістігін бағалау қатынасында болу олардан өз-өзін барлық уақытта өте жоғары қадағалауды талап етеді. Бұл шаралар педагогтардың психологиялық сауаттылығын жоғарылатуымен қатар педагогтардың кәсіби қызметінде өте қажетті эмоционалдық жағынан жағымды болу қасиеттерін қалыптастырады. Бастауыш сынып оқушысының өз құрбыларымен қарым қатынасы әртүрлі және осының өзі бұрын бала бақшада өстіме, соған орай келеді. Бұлардың ұжымшылдық қасиетінің қалай қалыптасатынын алсақ, осының өзі 1 сыныпта әлі қалыптаспаған, балалар бақшасында

тәрбиеленген балалардың бірқатары өзгелерден бөлшектеніп, өзін сол ұжым мүшесі деп санамайтыны кездеседі. Бұлар бір-біріне жаны ашып, көмектесу дегенді білмейді. Тек өзіне басқалар кедергі жасамаса болғаны. Бірақ 2-3 сыныптарда бұл қасиеттер жойылып, бұлар өзара достаса бастайды. Баланың бір-біріне көмектесуі әуелгі уақытта мұғалімнің басшылығымен іске асады. Кейін барлығы өзара достасып, бірі өзгесіне мейірімді келе бастайды.

Бастауыш сынып оқушыларындағы басты қажеттілік - оқушы болу. Ол сыртқы пішіні мен оқуда озат болу ниетімен, оқушының мінез-құлқымен, «мектеп оқушысын» алдымен мұғалімнің, содан соң құрбыларының тануымен, сыныптағылармен бірге болуға талаптанумен айқындалады.

Сыныптағы ұжым ішілік қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу арқылы балалардың қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейін анықтауға болады.

Оқушылардың сыныптастарымен қарым-қатынас жасай алу дағдыларын бағалау оның өзіндік дара қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін психологиялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, әр баланың даралық өзіне тән ерекшеліктері мен қасиеттерін анықтау керек.

Оқушылардың сыныптастарымен қарым-қатынас жасау дағдыларын бағалау әдістері:

«Өз араңызда қандайсыз?» тесті

1. Сіз біреумен ұрсып қалғанда өзіңізді қалай ұстайсыз?

- А) Бір қалыпты – 3 ұпай
- Ә) Өрши түсемін – 2 ұпай
- Б) Үндемей құтыласыз – 1 ұпай

2. Достарыңызбен ара - қатынасыңыз қалай?

- А) Жиі араласып тұрасыз – 3 ұпай
- Ә) Онша араласпайсыз – 0 ұпай
- Б) Реті келгенде - 2 ұпай

3. Демалыс күніңізді қайда өткізесіз?

- А) Үйде – 3 ұпай
- Ә) Достарыңызбен бірге – 2 ұпай
- Б) көңіл – көтеру мекемелерінде (кино, кафе, дискотека, т.б.) – 3 ұпай

4. Газет - журнал оқып тұрасыз ба?

- А) Иә – 0 ұпай
- Ә) Уақытыңыз болғанда – 3 ұпай
- Б) Анда – санда – 2 ұпай

5. Әдемі киінгенді ұнатасыз ба?

- А) Әрине – 3 ұпай
- Ә) Киім таңдамайсыз – 2 ұпай
- Б) Модамен киінесіз - 0 ұпай

6. Қатты дауыс шықса, құлақ түріп көңіл бөлесіз бе?

- А) Иә – 4 ұпай
- Ә) Жоқ – 3 ұпай
- Б) Біреудің шаруасына араласпайсыз - 1 ұпай

7. Көпшілікте өзіңізді қалай ұстайсыз?

- А) Бір қалыпты – 3 ұпай
- Ә) Үндемей қаласыңыз – 0 ұпай
- Б) Жеңілдей сезінесіз - 1 ұпай

10 – 15 ұпай: Сіз бір қалыпты жансыз. Ұрыс – керісті жаныңыз қаламайды. Айқай - шудан басыңызды аулақ ұстауға тырысасыз. Араға түсіп, арашалап алу дегенді білмейсіз. Ашуыңыз келіп тұрса да, үндемей құтыласыз.

16-25 ұпай: Ұрыс – керіс болса-ақ ешкімге бағынбай өршелене түсесіз. Тырнақ астынан кір іздеп, сол адамды жеңуге тырысасыз. Өзгенің пікіріне қосылмай, тек өзіңіздікін дұрыс деп бағамдайсыз. Сіздей жанмен бір шаңырақ астында өмір сүру қиынға түсері айдан анық. Жалғыз қалмау үшін әр дайым ұстамды болғаныңыз дұрыс болар. Мәдениетті адам болғандықтан «Сабырлы жетер мұратына» деген мақалға еріп, әр керісті сабырлықпен шешу керекпіз.

Социометрия әдістемесі.

Социометриялық талдау негізінде оқушылардың сынып ұжымындағы орны, олардың достары мен жолдастарының барлығы, ұжымішілік кіші топтардың барлығы және олардың құрылымы анықталады. Бұл зерттеу барысында бірнеше сыныптарда социометриялық зерттеулер жүргіздік. Бұл жерде сыныпты зерттеу нәтижесін көрсетеміз.

Мақсаты: ұжым мүшелерінің бір-бірімен эмоционалдық байланысын анықтау және татулығын өлшеу.

Әр оқушының ұжымжағы мәртебесін және жағдайын тереңірек зерттеу үшін социометриялық өлшеу әдістемесімен талдау жүргізілді. Бұл әдістемені қолдану Морено ұсынған вариантымен жүргізілді. Тесті орындау алдында оларға жауап парақпен мыс істеу тәртібі түсіндіріледі. Жауап бланкісі алдын-ала даярланады.

Орындау ережесі: «Мен сіздерге сұрақтары бар парақ таратып беремін. Әр сұраққа терең ойланып, дұрыс жауап беруге тырыңыздар».

Жауап беру бланкісі.

Аты жөні

Оқитын сыныбы

Төмендегі сұрақтардың әрқайсысына сыныпта бірге оқитын оқушылардың үшеуінің атын жазыңыз.

1. Мектепті бітіргеннен соң кіммен достық қарым-қатынаста болғыңыз келеді?

Туған күніңізге кімді шақырғыңыз келеді?

Жиналған материалды матрица және социограмма жасап талдадық.

Топтың ұжымшылдығын, татулығын формула бойынша анықтағанда, оның коэффициенті өте жоғары (0,75) болды.

өзара таңдау 38

$P = \frac{38}{57} = 0,75$

Таңдау саны 57

Социометриялық талдау матрицасы

203

Аты-жөні	Мағжан	Аңсаған	Ернат	Алуа	Ерниет	Ерсұлтан	Жасмин	Әлібек	Нұрсұлтан	Әсем	Сая	Дамира	Батырхан
Мағжан								+					+
Аңсаған				+			+					+	
Ернат	+					+							
Алуа		+					+					+	
Ерниет						+		+					+
Ерсұлтан	+				+								+
Жасмин		+		+								+	
Әлібек	+												+
Нұрсұлтан													+
Әсем													
Сая													
Дамира		+		+			+						
Батырхан						+		+					
Адель											+		
Айбаршын													
Зарина												+	
Адиянұр		+		+									
Айару											+		+
Еңлік								+					
Арслан							+	+					+
Нұрлыбек	+		+					+					
Нұрмұхамед						+		+	+				
Шахеризада				+									
Қорытынды:	4	4	1	5	1	4	4	7	1	-	2	4	7

Бірін – бірі таңдағандар: Мағжан – Әлібек
Батырхан – Әлібек
Ернат – Нұрлыбек
Батырхан – Арслан
Ерниет – Ерсұлтан
Нұрлыбек – Мағжан
Батырхан – Ерсұлтан
Нұрлыбек – Ернат
Нұрмхамед – Нұрсұлтан
Нұрлыбек – Әлібек
Аңсаған – Алуа
Аңсаған – Жасмин
Аңсаған – Дамира
Адель – Сая
Айару – Еңлік
Алуа – Дамира
Жасмин – Дамира
Айбаршын – Адель

Сурет – 5 Социалдык диаграмма

Социометрия әдісі бойынша бағалау көрсеткіштері

Сыныпт ар	Қатысқан бала саны	Қарым-қатынас деңгейлері					
		Жоғары		Орташа		Төмен	
		бала саны	%	бала саны	%	бала саны	%
3 «А»	20	5	27,6	12	55,5	3	16,9
3 «Ә»	18	6	34,3	11	54,5	2	11,2
Барлығы: 38							

Қорыта келе айтарымыз қарым-қатынас біліктілігі айналадағы адамдармен және оқиғалармен әрекеттестік тәсілдерін білу, топта жұмыс істеу дағдылары, ұжымда әртүрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруден тұрады.

Оқу-тәрбие процесі тек бұл процесте педагог ойын айту, оқу, жазу тілегін дамытқан жағдайда ғана тиімді әрі пайдалы болмақ. Нақ осы қарым-қатынас біліктілігі сөйлеу қатынасының біліктері мен дағдылары қалыптасуына мүмкіндік жасайды, бұл үшін әр сабақта қажетті жағдай жасалуы тиіс. Сөйлеу әрекеті өзінің барлық түрінде – оқуда, жазуда, сөйлеуде қалыптасады. «Қарым-қатынас жасай отырып қарым-қатынас жасауға үйрету» – мұндай шартсыз сабақ болмайды.

Балалар өзара қарым-қатынас барысында:

- адамдардың іс-әрекеттің, ұлттық салт-дәстүрлердің жақсы жақтарын аңғара алады, шындықты айтуға, жағымды ойлауға үйренеді;
- өзара сыйластықты түсінуге қабілетті, айналасындағыларды ұнатып, жақсы көре біледі, жақсылық жасауға дайын тұрады;
- сабырлы, салмақты болуға, тәрбиелі болуға, ойланып сөйлеуге үйренеді;
- әдептілікке, ұқыптылыққа үйреніп, көмектесе біледі, қамқорлық жасай алады, үлкендерді құрметтей біледі;
- өзгені ренжітпеуге тырысады, кешірімді болуға үйренеді.

Пайдаланған дебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның әлемдегі барынша 50 елдің қатарына кіру стратегиясы //Елбасы Н.Ә.Назарбаев. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006>
2. Шерьязданова Х.Т. Учите детей общению. -Алматы: Рауан, 1992. -108с.
3. Бердібаева С. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. -А.: Қазақ университеті, 2006. -216 с.
4. Әмірова Б.Ә. Мектеп жасындағылар мен студенттердің оқу үрдісінде ұлттық сана сезімдерін қалыптастыру //Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының ғылыми, ақпаратты талдамалы журналы «Қазақстан педагогикалық хабаршысы». № 1. 2010. -251 б.
5. Ерментаева А.Р. Студенттерді психологиялық дайындаудың негіздері. Өскемен: ШҚМУ баспасы, - 404 б.
6. Тоқсанбаева, Н.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі -Алматы: Қазақ университеті, 2017.- 194б.
7. Жақыпов С.М. Жалпы психология. Оқу құралы. -Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 230 стр.
8. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. М., 1989.
9. «Сынып жетекшісінің анықтамалығы» //Республикалық журнал. № 10-2010
10. Урмашев Б.А. Критериалды бағалау технологиясы: Оқу құралы //Б.А.Урмашева- Алматы: «ССК» баспасы, 2016, -7 бет.
11. Демидова М.Ю., Иванов С.В., Карабанова О.А. и др. Оценка достижения планируемых результатов в начальной школе. Система заданий. В 2 ч. //под ред. Г.С. Ковалёвой, О.Б. Логиновой. - М. : Просвещение, 2009. -215 с. (Стандарты второго поколения).Оқу-әдістемелік материалдар 2.285 қаралған 2017-03-15
12. Петровская Л.А. Компетентность в общении. - М.: МГУ баспасы, 1989.-216 б. Педагогические измерения как интенсификация контрольно-оценочной деятельности педагогов //Педагогика және өнер. -Алматы, №2(70), 2018. – Б. 3-6.
13. Красноборова А.А. Критериальное оценивание в школе. Учебное пособие. Премь, 2010 – 84с.
14. Сабырова Т.С. Блум таксономиясын оқу үрдісінде пайдалану әдістемесі. Әдістемелік құрал, Орал, 2013. - 200 б.
15. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдіст. құрал //«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ /О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциясымен. - Астана, 2016. - 48 б.

2 BOYUTLU BİR NOKTA SIRALAMA ALGORİTMASI**Arş. Gör. Alper Tunga AKIN****ORCID: 0000-0002-4535-9143**

Karadeniz Technical University, Faculty of Engineering

Arş. Gör. Ziya USTA**ORCID: 0000-0003-2232-2011**

Karadeniz Technical University, Faculty of Engineering

Prof. Dr. Çetin CÖMERT**ORCID: 0000-0002-2019-6990**

Karadeniz Technical University, Faculty of Engineering

ÖZET

Bir poligonun sayısal bir temsilde poligonun biçiminin “doğru” temsil edilmesi esastır. Bir poligonun dış sınırının doğru bir şekilde temsili için de sınırı oluşturan noktaların ardışıklık sırası önemlidir. Bu durumda poligonların bir Coğrafi Bilgi Sisteminde (CBS) gerek ilk sayısal entegrasyonlarında gerekse ara işlemler sonucunda elde edilen koordinat dizisinde sıralamasının doğruluğunun sağlanması temel bir problemdir. OpenGIS Consortium (OGC) Simple Features Specification’ a göre poligon, 1 dış ve en az 0 iç sınırla tanımlanan, topolojik olarak kapalı düzlem yüzeydir. İç sınır sayısının 0’dan büyük olduğu durumlarda poligon MultiPolygon (Çoklu Poligon) halini alır. Bu çalışmada MultiPolygonlar haricindeki, iç sınır sayısı 0 olan dışbükey poligonlarda dış sınıra ait noktaların doğru sıralanmasını sağlayan bir çözüm geliştirilmiştir. OGC’nin poligon tanımında bahsedilen topolojik kapalılık, poligonun dış sınırını oluşturan ardışık noktaların bir kapalı döngü oluşturmasıyla sağlanır. Bu kapalı döngü ise poligonun dış sınır noktalarının saat yönünde ya da saat yönünün tersinde sıralanmasıyla gerçekleşir. Öyle ki, CBS’de sıklıkla kullanılan veri formatlarından ESRI Shapefile formatında noktalar saat yönünde, GeoJSON formatında ise saat yönünün tersinde sıralı biçimde tutulmaktadır. Nokta sıralanmasının ara konumsal işlemler sonucunda yanlış gerçekleşmesi poligonların yüzey normallerinin yanlış hesaplanması, 3 boyutlu (3B) bir objenin yüzeyleri arasındaki komşuluk ilişkisinin kurulamaması, bir poligonun içindeki bir diğer poligonun tespit edilememesi gibi topolojik kapalılığın bozulmasından doğan birçok hesaplama sorununa yol açabilir. Bu çalışmada, dörtlü ağaç yapılarından faydalanan 2 boyutlu (2B) dışbükey poligonlara ait sıralı olmayan koordinat dizilerini topolojik olarak kapalı biçimde sıralayan bir çözüm geliştirilmiştir. Geliştirilen çözüm dışbükey poligonun topolojik olarak kapalı olma koşulunu, noktaları saat yönünde veya saat yönünün tersinde sıralayarak yerine getirmektedir. Çözümün uygulandığı betik Python programlama diliyle yazılmıştır. Çözüm farklı veri setleriyle denenip doğrulanmış ve test sonuçları verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Konumsal Sıralama, Dörtlü Ağaç Yapıları, Dışbükeylik, Topoloji

A 2-DIMENSIONAL POINT SORTING ALGORITHM**ABSTRACT**

In a digital representation of a polygon, the shape of the polygon must be represented "correctly". For the correct representation of the outer boundary of a polygon, the sequence of the points forming the boundary is also important. In this case, it is a fundamental problem to ensure the accuracy of the polygons' ordering in a Geographical Information System (GIS) both in the initial digital integration and in the coordinate sequence obtained as a result of transition processes. According to OpenGIS Consortium (OGC) Simple Features Specification, a polygon is a topologically closed planar surface defined with 1 exterior and at least 0 interior boundaries. In cases where the number of internal boundaries is greater than 0, the polygon becomes a MultiPolygon. In this study, except for MultiPolygons, a solution has been developed that provides correct alignment of the points of the exterior boundary in convex polygons with an interior boundary number of 0. The topological closure mentioned in the polygon definition of OGC is provided by the consecutive points forming the outer boundary of the polygon forming a closed-loop. This closed-loop takes place by sorting the outer boundary points of the polygon clockwise or counterclockwise. For instance, in the ESRI Shapefile format, which is one of the data formats frequently used in GIS, the points are stored sequentially in clockwise order and in the GeoJSON format in counterclockwise order. Inaccurate alignment of points as a result of transitional spatial operations can lead to many computational problems arising from the deterioration of topological closure, such as incorrect calculation of the surface normals of polygons, failure to establish a neighbourhood relationship between the surfaces of a 3-dimensional (3D) object, and failure to detect another polygon in a polygon. In this study, a solution has been developed that uses quadtree structures to sort the non-sorted coordinate sequences of 2 dimensional (2D) convex polygons in a topologically closed form. The solution developed ensures the condition of the topologically closed convex polygon by sorting the points clockwise or counterclockwise. The script of the implemented solution was written in the Python programming language. The solution has been tested and validated with different datasets. The test results are given.

Keywords: Spatial sorting, Quadtree Structures, Convexity, Topology

1. GİRİŞ

Bir poligon objesine ait noktaların, bir Coğrafi Bilgi Sistemine (CBS) ilk sayısal entegrasyonunda ve bu sistem içerisinde gerçekleşen işlemler sonucunda, koordinat dizisi içerisindeki ardışıklığının korunması gerekmektedir.

OpenGIS Consortium (OGC) Simple Features Specification' a (Open GIS Consortium, 1999) göre poligon, 1 dış ve en az 0 iç sınırla tanımlanan, topolojik olarak kapalı düzlem yüzeydir. Ardışıklığın korunması, OGC poligon tanımında bahsi geçen topolojik kapalılığın sağlanması için önemlidir. Bunun için poligonu oluşturan sınır noktalarının saat yönünde veya saat yönünün tersinde sıralanması gerekmektedir. Topolojik kapalılığın sağlanamaması, bir 3 boyutlu (3B) objenin yüzey normallerinin yanlış hesaplanması, poligonlar arasındaki komşuluk bilgisinin eksik veya yanlış elde edilmesi gibi hesaplama sorunlarına yol açabilir. Örneğin, iki poligon objesinin bir sweep-plane ile kesişim noktalarının bulunmasının ardından kesişim noktalarından yeni bir poligon oluşturulmak istenirse, kesişim noktalarının sıralanması gerekmektedir. Kesişim noktalarının yanlış sıralanması, kesişim işlemi ürünü poligonla diğer poligonlar arasındaki komşuluk ilişkisinin kurulamamasına yol açacaktır. Bu sıralamanın saat yönünde ya da tersinde oluşunu, kesişimleri hesaplanan iki poligonun noktalarının sıralanma kuralı belirleyecektir. Bu kuralın belirlenmesi için, objelerin saklandığı veri formatlarını göz önünde bulundurmak gerekir. ESRI Shapefile formatında noktalar saat yönünde sıralanırken (ESRI ve PaperdJuly, 1998), GeoJSON formatında saat yönünün tersinde sıralanır (Butler vd, 2016).

Bir nokta kümesinin dışbükey sınırının (convex hull) belirlenmesinde kullanılan Graham Scan algoritmasında öncül olarak noktaların referans kabul edilen bir noktaya göre, ki bu nokta en düşük Y (düşey eksen) değerine sahip nokta olarak belirlenir, saat yönünde sıralanması gerekir. Bu sıralama yönteminde noktaların referans noktası ile yaptıkları kutupsal açılar karşılaştırılır ve noktalar bu açıya göre saat yönünde sıralanırlar. Bu sıralamanın algoritmik karmaşıklığı $O(N \log N)$ olarak ifade edilmiştir (Preparata ve Shamos, 2012). Bu sıralama yöntemi güncel olarak CBS alanında, yazılım geliştiriciler tarafından sıklıkla tercih edilen bir yöntemdir. Çalışmamızda buna bir alternatif olarak, OGC poligon tanımına göre basit (tek bir dış sınırdan oluşan), dışbükey poligonların dış sınırlarına ait noktaların saat yönünde sıralanmasını sağlayan bir algoritma sunulmuştur. Geliştirilen bu algorithmada dörtlü ağaç yapılarından faydalanılmıştır.

Dörtlü ağaç yapılarının, veritabanı sorguları, veri sıkıştırma, konum belirleme gibi yaygın kullanım alanları vardır. Bu işlemlerde indisleme paterni olarak genellikle, boşluk doldurma eğrileri (space-filling curves) olarak sınıflandırılan Morton (Z-order) ve Hilbert eğrileri kullanılmaktadır (Angelo, 2016).

Bu eğrilerin kendilerine ait paternleri vardır ve dörtlü ağaç yapıları ile bu paternler uyarınca veri indislenmesinde kullanılırlar. Bu çalışmada sunulan algoritma da tıpkı boşluk doldurma eğrileri gibi, sıralanacak 2D noktaların bulunduğu düzlemde kendine has bir patern oluşturmaktadır (Şekil

5). Bu patern, saat yönünde sıralı noktaların oluşturduğu kapalı bir döngü kurma amacıyla oluşturulmuştur.

2.YÖNTEM VE MATERYAL

İlk olarak, poligona ait sınır noktalarının sınırlayıcı dörtgenini tanımlamak gerekmektedir. Bunun için minimum X, minimum Y, maksimum X ve maksimum Y koordinatlarına ihtiyaç vardır (Şekil 1).

Şekil 1. Sınırlayıcı Dörtgenin tanımlanması

Sınırlayıcı dörtgen tanımlandıktan sonra, dörtgenin alt kuadrantlara (subquadrant) bölünmesi gerekmektedir. Sonrasında kuadrantlar saat yönünde indislenir. Poligona ait sınır noktaları ise içinde bulunduğu kuadranta göre indislenir ve sıralanır (Şekil 2). Burada, sorgu noktasının hangi alt kuadrantın içinde bulunduğu bilgisi bir PIB (Point-In-Box) testi ile edinilir.

Şekil 2. Alt Kuadrantların İndislenmesi

Alt kuadrantlara bölünme ve PIB testi adımları, her alt kuadrantta yalnızca 1 nokta kalana dek iteratif olarak devam etmektedir (Şekil 3). Herhangi bir düzey sınırlaması yoktur.

Şekil 3. Alt Kuadrantların İteratif Olarak Yeni Alt Kuadrantlara Bölünmesi

Sonuç olarak noktaların sıralanması Şekil 4'teki gibi olacaktır.

Şekil 4. Noktaların Sıralaması

Topolojik kapalılığın sağlanması için saat yönünde sıralanan noktaların, başlangıç noktası üzerine kapanan, kapalı bir döngü oluşturması gerekmektedir. Buna bağlı olarak, tüm alt kuadrantların indislenme kuralı aynı değildir. Şekil-5'da alt kuadrantların indislenme kurallarına bağlı oluşan indislenme sırası - paterni verilmiştir. Noktalar bu paterni sağlayacak biçimde, içinde bulundukları kuadrantın indisine göre sıralanırlar. Algoritmaya ait iş akış şeması Şekil 6'de verilmiştir.

Şekil 5. Alt Kuadrantların İndislenme Sırası

Şekil 6. İş Akış Şeması

Algoritma dışbükey ve içbükey poligonlar üzerinde denenmiştir. Dışbükey poligonlar için doğru sonuçlar alınmışken, bazı içbükey poligonlarda hatalı sonuçlar alınmıştır (Şekil 7).

Şekil 7. Hatalı Bir İçbükey Poligon

Söz edilen algoritmaya dair uygulamanın geliştirme aşamalarında Python programlama dili ve bu dile ait çok boyutlu dizi işlemlerini yöneten Numpy (Harris vd, 2020), grafik girdileri ve görselleştirmeyi sağlayan Matplotlib (Barret vd, 2005), ESRI Shapefile formatını çözümleyebilen Geopandas (Jordahl vd, 2020) kütüphaneleri kullanılmıştır. Matplotlib ile, test verisini teşkil eden noktaların düzlem üzerinde işaretlenmesi sağlanmıştır ve bu noktalar Numpy aracılığıyla 2B koordinat dizisi olarak kaydedilmiştir. Geopandas ile saat yönünde sıralanan noktalar ESRI Shapefile formatında kaydedilmiştir.

Yazılan betiğe ve poligonlara github.com/alpertungakin/point2dsort adresindeki Github reposu üzerinden erişilebilir.

3.SONUÇ

İlk aşama olan sınırlayıcı dörtgen belirleme aşamasının algoritmik karmaşıklığı, 2B bir koordinat dizisi içinde maksimum ve minimum değerler arandığı için $O(N)$ düzeyindedir. Noktaların içlerinde bulundukları alt kuadrantlara göre indislenmesi işlemi, bir nokta için dörtlü ağaç yapısı içerisinde yapılan bir sorgu işlemi $O(\log N)$ karmaşıklığında olduğundan, N adet nokta için $O(N \log N)$ karmaşıklığındadır. Dolayısıyla, algoritmanın tamamının karmaşıklığı ise,

$$O(N) + O(N \log N) = O(N \log N)$$

(1)

olarak bulunur.

İçbükey poligonlarda hatalı sonuçlar gözlemlenebildiği için, bu algoritma içbükey poligonlar için tercih edilmemelidir denilebilir. Gelecek çalışma olarak, bu algoritmanın içbükey poligonlar için de verimli çalışır hale getirilmesi hedeflenmektedir.

4.KAYNAKÇA

Angelo, A. (2016). A Brief Introduction to Quadrees and Their Applications. In Style file from the 28th Canadian Conference on Computational Geometry.

Barrett, P., Hunter, J., Miller, J. T., Hsu, J. C., & Greenfield, P. (2005, December). matplotlib--A Portable Python Plotting Package. In *Astronomical data analysis software and systems XIV* (Vol. 347, p. 91).

Butler, H., Daly, M., Doyle, A., Gillies, S., Hagen, S., & Schaub, T. (2016). The geojson format. Internet Engineering Task Force (IETF).

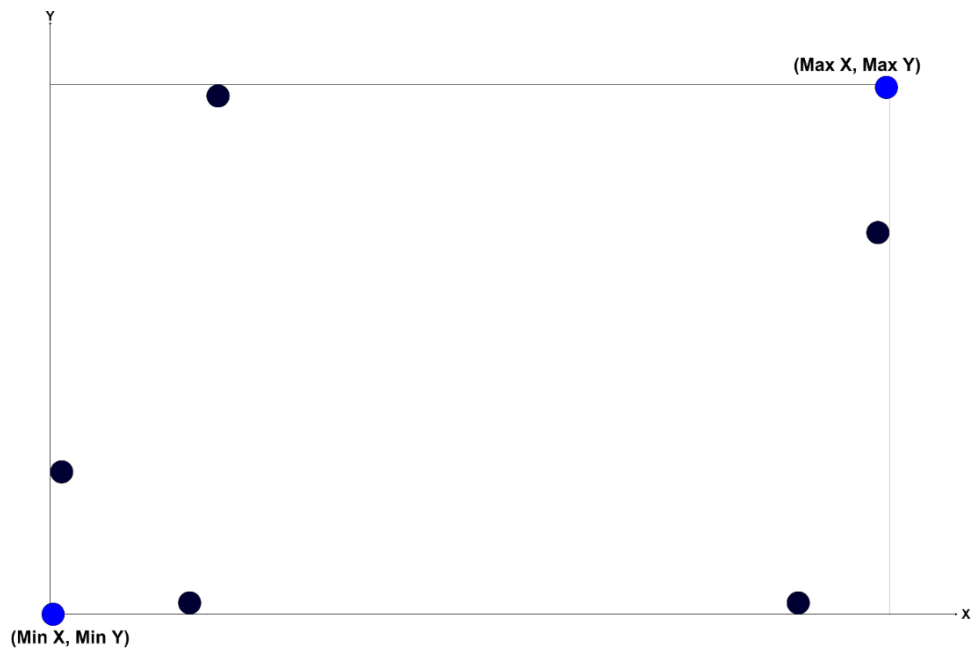
ESRI, U., & PaperdJuly, W. (1998). ESRI shapefile technical description. *Comput. Stat*, 16, 370-371.

Harris, C. R., Millman, K. J., van der Walt, S. J., Gommers, R., Virtanen, P., Cournapeau, D., ... & Oliphant, T. E. (2020). Array programming with NumPy. *Nature*, 585(7825), 357-362.

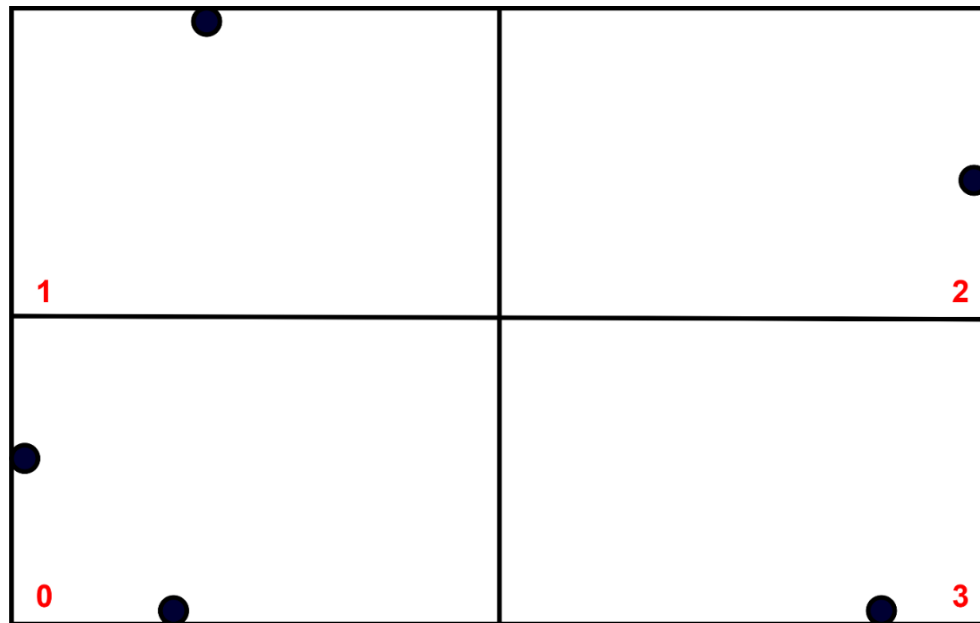
Jordahl, K., Van Den Bossche, J., & Wasserman, J. (2020). Geopandas/Geopandas: V0. 4.1. Zenodo.

Open GIS Consortium, Inc., (1999), OpenGIS Simple Features Specification for SQL Revision 1.1.

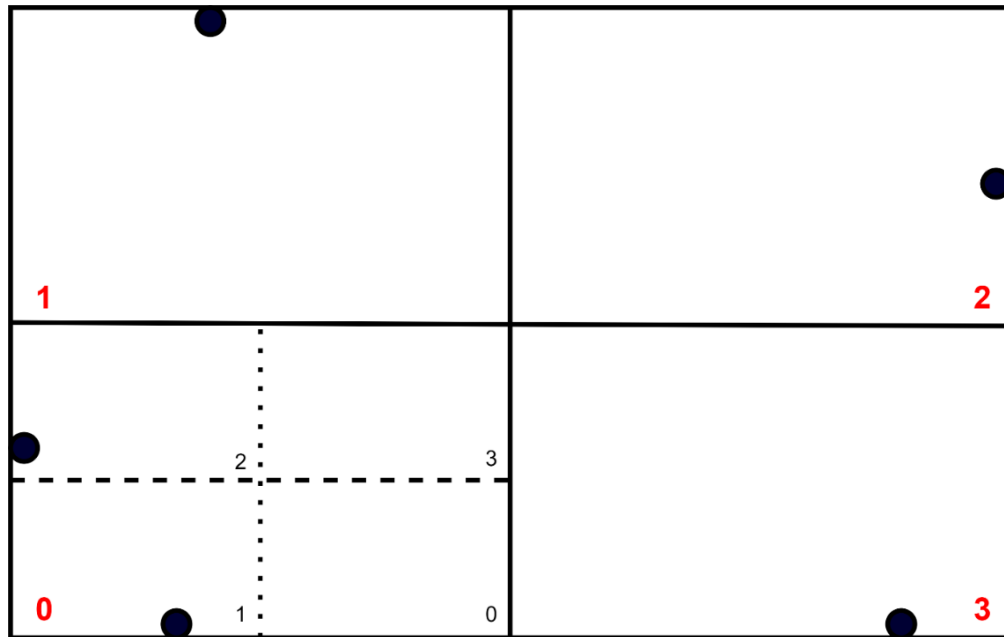
Preparata, F. P., & Shamos, M. I. (2012). Computational geometry: an introduction. Springer Science & Business Media.

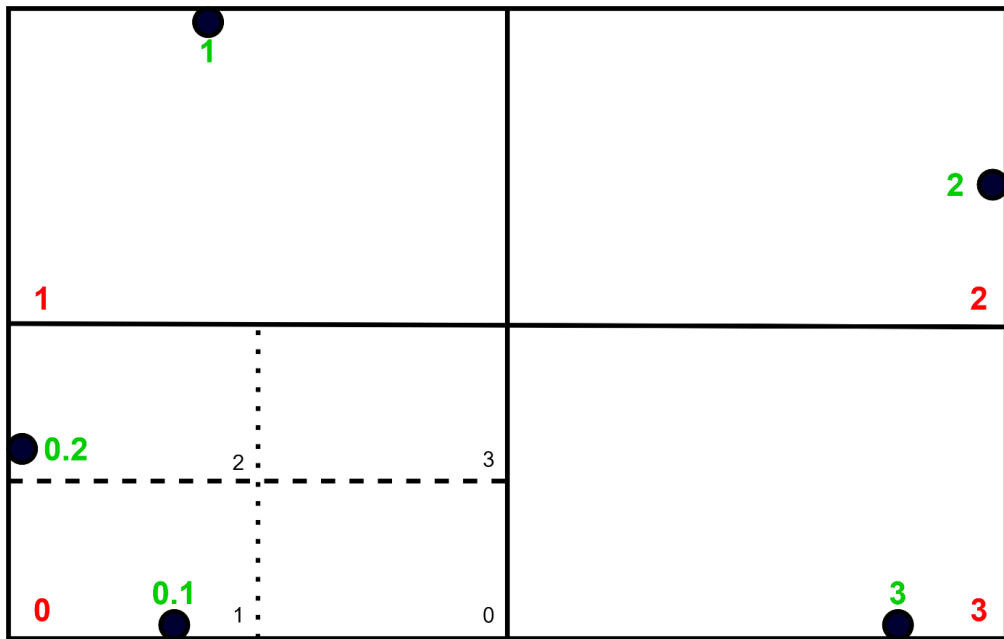
Şekil-1

Şekil-2

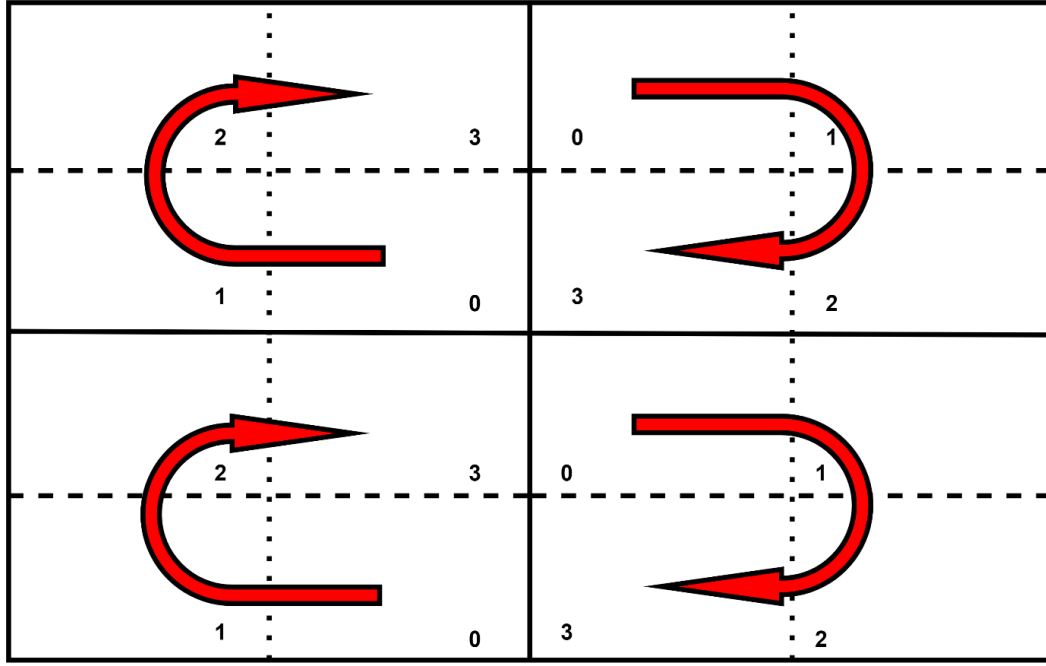

Şekil-3

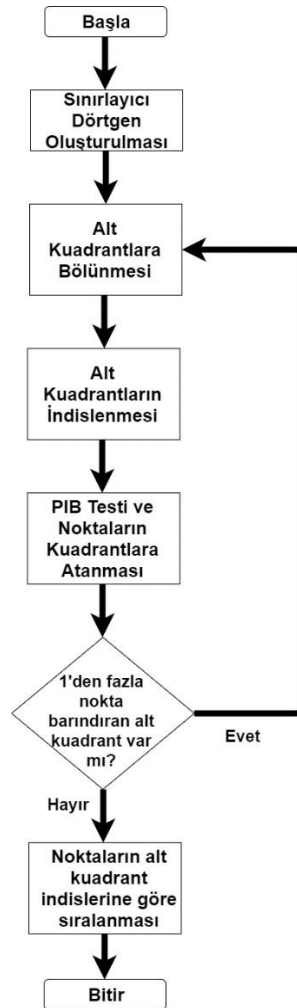

{ 0.1, 0.2, 1, 2, 3 }

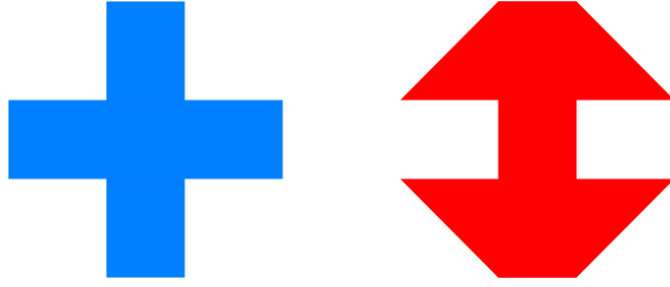
Şekil-4

Şekil-5

Şekil-6

Şekil-7

RENKLERİN DÜNYASI**Sevi ÖZ**

Department of Chemistry, Faculty of Science and Art, Ankara Hacı Bayram Veli University

ORCID: 0000-0002-4628-0365**Orhan ATAOL**

Department of Chemistry, Science Faculty, Ankara University

ORCID: 0000-0003-0977-6588**ÖZET**

Renk; cisimlerden yayılan, farklı enerjideki ışıkların insan ve hayvan gözünde yaptığı uyarıcı etkinin beyne iletilmesi sonucu, beyinde oluşan imaj olarak tanımlanabilir.

Işığın enerjisi, çok geniş bir aralıktadır. İnsan ve hayvan gözü ışığın belli bir bölgede olanını seçebilir. Işığın enerjisi, insan ve hayvanların görme organlarını uyarır. Bu uyarı sinirlerle beyine iletilir ve uyarıcı enerjiye göre, beyinde bir imaj oluşur. Renklerin sebebi de budur.

Anahtar Kelimeler: Renk, Işık, Ostwald Renk Çemberi

WORLD OF COLORS**ABSTRACT**

Color can be defined as the image formed in the brain as a result of the transmission of the stimulating effect of light emitted from objects with different energies to the human and animal eyes. The energy of light is in a very wide range. Human and animal eyes can choose the light in a certain region. The energy of light stimulates the visual organs of humans and animals. This stimulus is transmitted to the brain by nerves and an image is formed in the brain according to the stimulating energy. This is the reason for the colors

Keywords: Color, Light, Ostwald Color Circle

1. GİRİŞ

Canlılarda görme ve renkli görme olayına sebep olan; absorpsiyon sonucu, canlıların görme organlarında bulunan alıcı moleküllerinin farklı kısımlarında ortaya çıkan uyarılmalardır. Evrim sonucu olarak, görme organları, insan veya hayvanların yaşadığı ortamda bulunan ışık türlerine göre farklılaşmıştır. Görme organına sahip olan her canlı, aynı görme mekanizmasına sahip değildir. Görme organına sahip tüm canlılarda, görme olayında, uyarılan moleküller ve uyarılmalar farklıdır. Evrimsel süreçte, yaşanan ortama bağlı olarak canlıdaki görme olayı gelişmiştir. İnsan gözünün görebildiği ışık, yaklaşık 400 – 800 nm aralığındadır ve bu aralık oldukça dar bir dalga boyu aralığıdır. Başka canlıların görme organları daha geniş dalga boyu aralıklarını görebilir.

Örneğin kediler, 400 - 5000 nm arası kadar geniş bir dalga boyu aralığını algılayabilmektedir. Keseli çöl fareleri (“jerboa” olarak anılan, Büyük Sahra Çölü’nde yaşayan küçük hayvanlar) çok daha uzun dalga boylu ışıkları seçerken mor ötesi ışıkları hiç göremezler.

Etrafımıza baktığımızda gözümüzün gördüğü, güneş kaynaklı yedi renkle birlikte bu renkler arasındaki binlerce renk ve renk tonu fark edilmektedir.

2. ARAŞTIRMA

2.1. Işık ve Elektromanyetik Spektrum

Renk kavramını anlayabilmek için ışık ve ışığın özelliklerinin bilinmesi gerekir.

Işık, enerjinin yayılma şekillerinden bir tanesidir, yani ışık bir enerji şeklidir.

Bununla birlikte günümüzde ışık olayı net olarak tanımlanmış bir kavram değildir. Işık, insanlık tarihinde, çok uzun süre kutsal bir olgu olarak yer almıştır. İnsanlar, karanlıktan kurtulmak için, uzun süre ışığın peşinde koşmuş, ışık üretebilmenin yöntemlerini araştırmıştır. Yunan mitolojisinde, Prometheus’un ateşi Olimpos Dağı’ndan çalıp insanların hizmetine sunmasından, tarihte inşa edilmiş deniz fenerlerinin en yüksek olanı İskenderiye Feneri’ne (Faros Feneri) kadar, tarihler boyunca ışık efsanevi ve kutsal olmuştur. Işık ile ilgili ilk ciddi bilimsel veriler, 11. Yüzyılda İbn-i Heysem (Hasan İbn el-Heysem, batılıların söyleyişiyle Alhazen veya tam ismiyle Ebū ‘Alī el-Hasan ibn el-Hasan ibn el-Heysem, Arap matematikçi, astronom ve fizikçi, 965-1040) tarafından ortaya konmuştur. İbn-i Heysem, kırınım (difraksiyon) veya diğer deyişle ışığın girişim olayını ilk gözlemleyen kişidir. Kitapları ve buluşlarıyla Roger Bacon’ı (İngiliz bilim insanı, filozof ve Fransisken rahibi, 1220-1292) etkilemiştir. 17. Yüzyılda Sir Isaac Newton’un (İngiliz fizikçi, matematikçi, astronom, mucit, filozof ve teolog, 1643-1727) ve Christiaan Huygens’in (tanınmış Hollandalı matematikçi, 1629-1695) ışık ile ilgili bulguları ortaya çıkmıştır. Huygens’e göre ışık bir dalga hareketidir ve dalga hareketi olması, kırılma, yansıma ve girişim gibi olayları açıklamaktadır. 19. Yüzyıl’ın sonlarında ışık ile ilgili net bilimsel veriler ortaya çıkmıştır. Joseph John Thomson, Wilhelm Conrad Röntgen, Louis de Broglie, Max Planck’ın çalışmaları ile ışığın gizeminin bir kısmı çözülmüş ve karakterize edebileceğimiz matematiksel formüller keşfedilmiştir. Bunun yanı sıra 20.Yüzyıl başında Albert Einstein’ın (1879-1955) bulguları ile ışığın sadece dalga hareketi değil tanecik özelliği olduğu da, deneysel olarak ortaya konmuştur. Bütün gelişmelere rağmen, günümüzde ışığın net bir tanımı yoktur. Çeşitli tanımlar yapılabilir,

- Işık elektromanyetik dalgadır, elektrik bileşeni ve manyetik bileşeni vardır. Her iki bileşen vektörel olarak birbirine dik olarak sinüs dalgası şeklinde hareket eder.
- Işık enerjinin bir tür yayılma şeklidir.

Her iki tanım da doğrudur ancak iki tanımın birleştirilmesi bile ışığı tanımlamaya yetmez.

Işık, cisimler içinde ve boşlukta farklı hızlarda hareket eder, boşluktaki hızı sabittir ve evrenin günümüzde değişmez sabitlerinden bir tanesi olarak kabul edilir.

Işık hızı, c harfi ile simgelenir ve boşluktaki değeri;

$$c = 299\,792\,458 \text{ m/s'dir.}$$

Pratikçe ışık hızı; $3.0 \times 10^8 \text{ m/s}$ veya saniyede 300 000 km olarak ifade edilir. Işık hızı 1905 yılında iki Amerikalı optik araştırmacı Albert Abraham Michelson (1852 -1931) ve Edward Williams Morley (1838-1923) tarafından ölçülmüştür.

Işık, sinüs dalgası şeklinde hareket eden, manyetik ve elektrik bileşenlerden oluşan, frekansı (birim zamanda kaç titreşim hareketi yaptığı), periyodu (bir titreşim için geçen süre) ve dalga boyu (bir titreşim esnasında alınan yol) olan bir harekettir ve bu değişkenler ışığı karakterize eder.

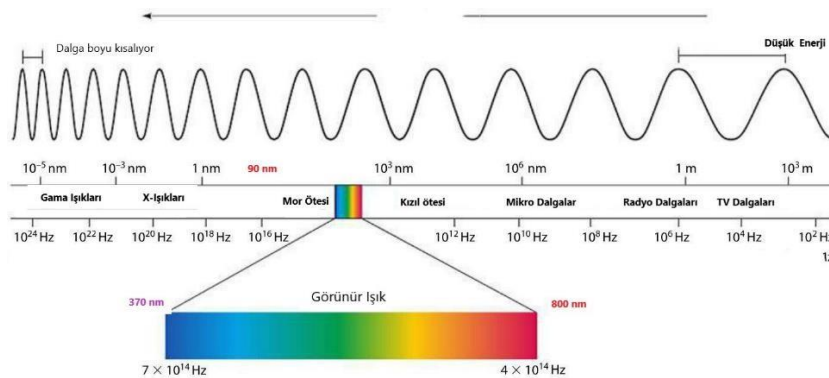
Frekans, genellikle yunan alfabesindeki küçük nü harfi ile (ν) ile simgelenir.

Dalga boyu ise yunan alfabesindeki küçük lambda (λ) ile simgelenir. Öte yandan λ bir titreşim esnasında alınan yol, ν bir saniyedeki titreşim sayısı olduğundan; ışığın 1 saniyede aldığı yol;

$$c = \nu \times \lambda \text{ 'dır.}$$

Işığın dalga boyu çok küçük değerlerden çok büyük değerlere kadar değişebilir. Dalga boyu küçüldükçe ışığın taşıdığı enerji artar. Bundan dolayı, ışığın dalga boyu insanların ışığı tanımlayabilmek için kullandıkları ifadelerde kolaylık derecesine göre, Angström (Å), nanometre (nm), mikrometre (µm), santimetre (cm) veya metre (m) olarak belirtilebilir.

Farklı dalga boylarında (veya farklı frekanslarda) ışığın, enerjileri de birbirinden farklıdır. Taşıdıkları enerjilere göre ışığı sınıflandıracak olursak aşağıdaki şekilde verilen ışık çeşitleri ortaya çıkar.

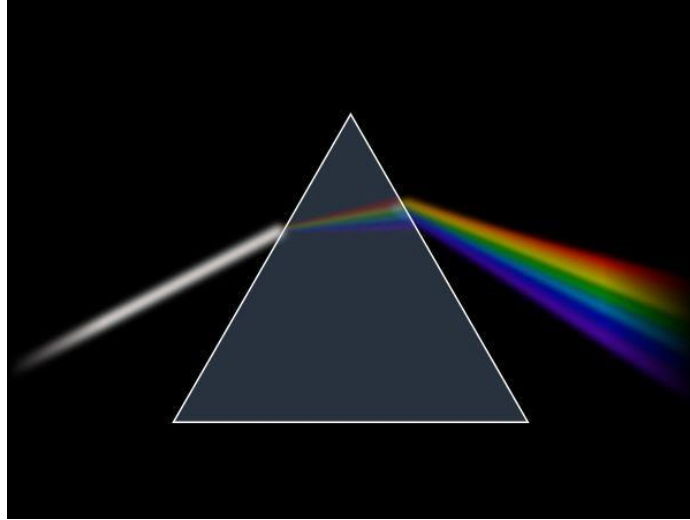
Işık, taşıdığı enerjiye bağlı olarak maddenin farklı kısımlarında uyarılma etkileri yapar. Bu uyarılma etkileri absorpsiyon adını verdiğimiz ışığın madde tarafından soğurulması sonucunda olur. Işık madde tarafından soğurulduktan (absorplandıktan) sonra madde atomları veya moleküllerinin absorplanan enerjiye bağlı olarak farklı kısımlarında değişimler meydana gelir.

Absorpsiyon, gelişigüzel olmaz. Her madde, her ışığı absorplamaz. Absorpsiyon kuantum kurallarına göre gerçekleşir.

Temel hal ile uyarılmış hal arasındaki enerji farkı, ışığın enerjisine eşit veya çok yakın ise absorpsiyon olayı ortaya çıkar (Skoog, Holler, Crouch, 2007; Chang Wei-Xu, 2012).

2.2. Beyaz Işığın Renklere Ayrılması, Ostwald Renk Çemberi

Newton, güneş ışığını camdan yapılmış bir prizmadan geçirdiğinde, güneşten gelen ışığın gökkuşağında bulunan yedi farklı renge ayrıştığını gözlemiştir.

Prizmadan geçen güneş ışığının renklere ayrılması (wikipedia.org/wiki/Dosya:Prism-rainbow-black-2.svg).

Isaac Newton'un gözlediği renkler sırasıyla; **viyole**, **mor**, **mavi**, **yeşil**, **sarı**, **turuncu** ve **kırmızı**dır. Isaac Newton'un gözlemlediği bu olay, ışığın özelliklerinden ortaya çıkan bir sonuçtur. Işık, bir ortamdan başka bir ortama geçtiğinde, hızı değişir (frekans ve buna bağlı olarak enerjisi değişmez). Işık hızının değişimi sonucu, ışığın kırılma özellikleri de değişir. Yüksek dalga boylu ışıklar daha az kırılmaya uğrarken, düşük dalga boylu ışıklar daha çok kırılır ve bunun sonucu olarak da güneş ışığında bulunan farklı dalga boylarındaki ışıklar, farklı bir açıyla prizmadan çıkar. Güneş ışığı içinde bulunan farklı dalga boylarındaki ışıkların dalga boylarına göre sıraya dizilmiş hali ortaya çıkar. Gökkuşağı olayı da benzer bir olaydır. Yağmurlu havalarda, birden güneş açtığında, havada kalmış olan yağmur damlalarının, güneş ışıklarını kırması sonucu ortaya çıkan, ışıkların birbirlerine girişim yaparak etkilerini kuvvetlendirmeleri ile oluşur.

Sir Isaac Newton, prizmadan çıkan yedi rengi analiz ettiğinde, temel renklerin yedi tane olmadığını, üç tane temel renk olduğunu ve renklerin karışımından farklı renkler ortaya çıktığı sonucuna varmıştır. Isaac Newton, güneşin ışıkları arasında en yüksek bollukta bulunan bu yedi renk ışığın tümü karıştığında, insan gözü tarafından beyaz olarak algılandığını öne sürmüştür.

Newton'a göre temel renkler üç tanedir; **kırmızı**, **yeşil** ve **mavi**. Diğer renkler bu renklerin ikili, üçlü karışımları sonucunda ortaya çıkar. Kırmızı ve mavi karışımı beynimizde mor olarak, mavi ve yeşil, turkuaz; yeşil ve kırmızı da sarı olarak algılanır. Renk karışımları sonucunda ortaya çıkacak olan renkler; kırmızı, yeşil ve mavinin tonları olarak düşünüldüğünde, pratikçe temel renklerin karışımlarından çok sayıda renk ortaya çıkar.

Üç ana renk ve karışımları sonucu ortaya çıkan ara renkler

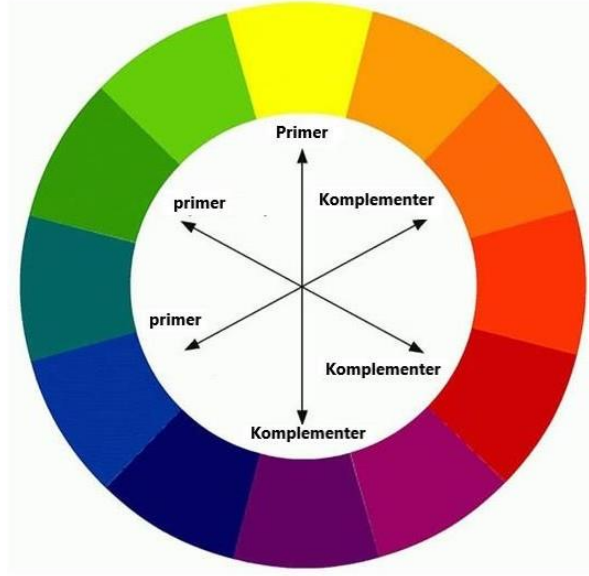
Absorplanan kısımdan sonra, yansıyan kısım renk etkisi yapar. Absorplanan ve yansıyan kısımlar birbirlerinin **komplementer rengi** olarak tanımlanır. Ostwald diyagramı olarak belirtilen basit bir çizelge ile komplementer renkler tanımlanabilir.

220

Çizelge 1. Ostwald diyagramında yer alan komplementer renkler

<i>Absorplanan Işığın Dalga Boyu Aralığı (nm)</i>	<i>Absorplanan Işığın Rengi</i>	<i>İnsan Gözünün Absorpsiyon Sonucu Malzemeyi Gözlediği Renk (Komplementer Renk)</i>
400 – 430	viyole – Mor	Sarı – Yeşil
430 – 480	Mavi	Sarı – Turuncu
480 – 510	Mavi – Yeşil	Kırmızı
510 – 540	Yeşil	Kırmızı
540 – 580	Sarı – Yeşil	Viyole – mor
580 – 610	Turuncu – Sarı	Mavi
610 – 730	Kırmızı	Yeşil – Mavi

Ostwald'ın primer ve komplementer olarak nitelendirdiği renkler birbirinin tamamlayıcısıdır. Cisim yani madde primer renk özelliğini veren dalga boyundaki ışıkları absorpluyorsa, madde komplementer renkte görünür (Guido Ebner Dieter Schelz,1989; Ezgi Tokdil 2016, <http://renklerhakkindahersey.blogspot.com/2015/09/renk-teorileri-goethe-vs-newton.html>).

Ostwald çemberi (repository.kallipos.gr)

Madde komplementer renk özelliğini taşıyan dalga boyundaki ışıkları absorpluyorsa primer renkte görünür.

3. SONUÇ

Cisimler, ışık kaynaklarından gelen ışıkları absorplayabilir ama absorplanan ışık göze ulaşmadığı için, absorplanan ışığın gözlenen renk ile ilgisi yoktur. Ancak maddeler üzerlerine düşen ışığın bir kısmını absorplarken bir kısmını yansıtır ve maddenin rengi, absorplanmamış bu yansıyan ışıktan kaynaklanır.

KAYNAKÇA

- 1- Chang Wei-Xu, Determination of Acid Dissociation Constant of Methyl Red by Multi-Peaks Gaussian Fitting Method Based on UV-Visible Absorption Spectrum, March 2012, Acta Physica Sinica -Chinese Edition- 28(5):1030-1036.
- 2- Ezgi Tokdil, Renk Kuramları ve Andre Lhote Örneğinde Renk Algısına Fenomenolojik Yaklaşım, idil, 2016, Cilt 5, Sayı 22, Volume 5, Issue 22
- 3- Guido Ebner Dieter Schelz, Textilfärberei und Farbstoffe, Springer Verlag,1989
- 4- <http://renklerhakkindahersey.blogspot.com/2015/09/renk-teorileri-goethe-vs-newton.html>, erişim tarihi: Şubat 2021.
- 5- repository.kallipos.gr, erişim tarihi: Şubat 2021.
- 6- wikipedia.org/wiki/Dosya:Prism-rainbow-black-2.svg, erişim tarihi: Şubat 2021.

**РАНШЕКАРАЛЫҚ СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ПРОБЛЕМАЛАРЫН ШЕШУ ҮШІН ТАБИҒИ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ САПАСЫН
ЗЕРТТЕУ**

PhD Садыкова Дамежан Адилхановна
аға оқытушы, магистр Қойлыбаев Жасұлан
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Түйіндеме: Қазақстан Республикасы - Еуразия материгіндегі континенттік, суға неғұрлым тапшы елдердің бірі. Жер бетінің су ресурстарының барлық көлемінің жартысына жуығы республикадан шет мемлекеттерде қалыптасады, ал үштен бірі Қазақстан арқылы көрші мемлекеттердің аумағына өтеді. Республиканың оңтүстік, шығыс және батыс бөліктерін қоректендіретін өзендер, негізінен мемлекетімізден тыс жерлер көрші мемлекеттерден бастау алады, соның ішінде Сырдария, Жайық, Ертіс, Іле, Талас, Шу, Еділ өзендері екі немесе бірнеше мемлекеттердің аумағы арқылы өтеді және олар үшін маңызы бар экономикалық және экологиялық мәселе болып табылады. Шекараны кесіп өтетін өзендер мен басқа елдерге де ортақ су айдындары ресурстарын тиімділікпен пайдалану проблемасы бүкіл дүние жүзінде шиеленісіп барады әрі әлеуметтік-экономикалық қиындықтар туындап, мемлекетаралық қақтығыстардың жиілеп кетуіне себеп болуда. Сарапшылардың бағалауы бойынша әр адам бір жыл ішінде кемінде 5000 (мың) текше метр таза су пайдалануға тиіс екен, ал Орталық Азияның көптеген аудандарында, соның ішінде Қазақстанда бұл көрсеткіш 700 текше метрден аспайды. Ал, Қазақстанда сараптамалық деректер бойынша соңғы 15 жыл ішінде республикамыздың табиғи жер беті су ресурстарының азая бастағаны байқалған, бұл мәлімет көрші елдерді басып өтетін өзендердің суларын да қамтиды. Қазақстан аумағында 85 мың өзен бар. Олардың ең ірілері ұзындығы 1000 км-ден асатын Ертіс, Жайық, Сырдария, Іле, Шу, көрші мемлекеттерден бастау алып, аумағынан кесіп өтеді, ал Есіл, Тобыл өзендерінің сағасы көрші мемлекеттердің аумағында орналасқан. Су қорын шектен тыс пайдалану, өнеркәсіптік қалдықтар, ағынды сулардың шайынды суларымен ластануы, өнеркәсіп пен ауылшаруашылық қызметінің интенсивтілігіне байланысты су көлемі мөлшерінің қысқаруы мен трансшекаралық су ағынының концентратпен ластануының көбеюі, ірі халықаралық гидротораптарды бірлесіп пайдалану, суландыру жүйелерін технологиялық жарақтандыру мәселелері экологиялық мәселелерді қалыптастыруда. Сондықтан Қазақстандағы трансшекаралық өзендердің экологиялық жағдайын анықтау арқылы алдын алу шараларын айқындау, трансшекаралық өзендерді пайдаланудың ғылыми негізделген іс-шараларын ұсыну өзекті мәселе.

Кілт сөздер: Қазақстан, трансшекара, су ресурстары, Сырдария, экология.

STUDY OF THE QUALITY OF NATURAL COMPONENTS TO SOLVE ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE TRANSBOUNDARY SYRDARYA RIVER

Dr. Sadykova Damezhan

Senior lecturer, master's degree Koilybaev Zhasulan

Kazakh National Women's Pedagogical University Almaty, Kazakhstan

Abstract: The Republic of Kazakhstan is one of the continental, water-deficient countries on the Eurasian continent. About half of the total volume of water resources of the Earth's surface is formed from the Republic in foreign countries, and a third passes through Kazakhstan to the territory of neighboring states. The rivers that feed the southern, eastern and western parts of the Republic, mainly lands outside our state, originate from neighboring states, including the Syrdarya, Ural, Irtysh, Ili, Talas, Shu, Volga rivers flow through the territory of two or more states and are an important economic and environmental issue for them. The problem of efficient use of the resources of rivers crossing borders and reservoirs common to other countries is becoming more acute around the world, causing socio-economic difficulties and increasing interstate conflicts. According to experts, each person should use at least 5,000 (thousand) cubic meters of clean water during the year, and in many regions of Central Asia, including Kazakhstan, this figure does not exceed 700 cubic meters. In Kazakhstan, according to expert data, over the past 15 years, there has been a decrease in the natural surface water resources of the Republic, which also includes the waters of rivers crossing neighboring countries. There are 85 thousand rivers on the territory of Kazakhstan. The largest of them, with a length of more than 1000 km, originates and crosses the territory of the Irtysh, Ural, Syrdarya, Ili, Shu, neighboring states, and the mouths of the Yesil and Tobol rivers are located on the territory of neighboring states. The issues of excessive use of water resources, pollution of industrial waste, waste water with wastewater, reduction of water volume due to the intensity of industrial and agricultural activities and increase of pollution of transboundary watercourses with concentrates, joint use of large international hydroelectric power stations, technological equipment of irrigation systems form environmental problems. Therefore, it is urgent to determine preventive measures by determining the ecological state of transboundary rivers in Kazakhstan, to provide scientifically based measures for the use of transboundary rivers.

223

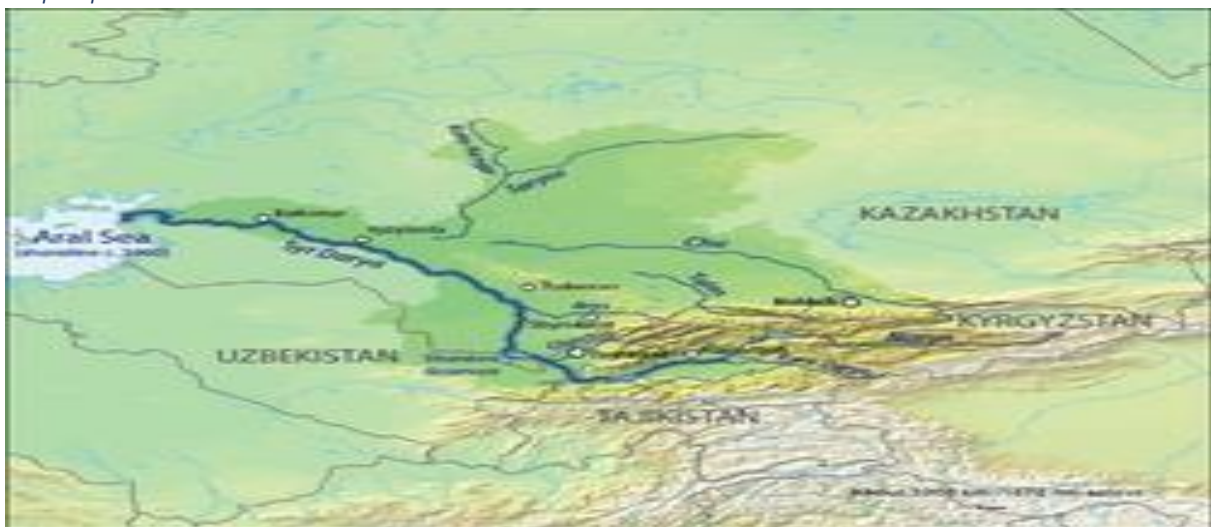
Keywords: Kazakhstan, transboundary, water resources, Syrdarya, ecology.

Сырдария өзені - Орта Азия мен Қазақстандағы ірі өзендердің бірі. Орталық Тянь-Шань сілімдерінен басталды. Өзен Қырғызстан мен Өзбекстанның шығысында орналасқан Тянь-Шань тауларындағы екі өзеннің: Нарын және Қарадария өзендерінің қосылуынан бастау алады да, 2,212 км қашықтықта орналасқан Арал теңізіне барып құяды.

Жалпы ұзындығы 2219 км (Нарын өзенінің бастауынан 3026 км), су жинайтын алабы 462 мың км (кв). Орта және төменгі ағысы Қазақстан жерінде: республикадағы ұзындығы 1400 км, су жиналатын алабы 240 мың км (кв). Өзен бастауын тау деңгейінен жоғары 33004400 м биіктікте жатқан таулы өңірден алады. Алабында өзен суын толықтырушы жалпы ауданы 2208 км (кв) болатын 1713 мұздық бар. Қазақстан жеріндегі Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда обл алабы негізінен Сырдария өзенінің алабы 800 000 шаршы километрді құрайды, бірақ су іс жүзінде соның тек 200000-на ғана жиналады. Оның бір жылдық теңізге құюы – 28 кибокилометр ғана, бұл Амударияның теңізге құятын суының жартысына тең (Сурет-1). Нарын мен Қарадария өзендерінің қосылған жерінен бастап Сырдария деп аталады. Қазақстан жеріндегі Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстары алабы негізінен құмды келеді. Өзен Қызылқұм, Арыс құмын, Арал маңы Қаракұмын жарып ағады. Сырдария өзенінің 130-ға жуық салалары бар: ірілері – Келес, Құркелес, Арыс т.б. Сырдария өзені негізінен қар және аздап мұздық, жауын - шашын суымен толысады. Сырдария өзенінің ағынының орташа жылдық су мөлшері 8 л/с/км². Деңгейі сәуір айынан бастап көтеріле бастайды, маусым, мамыр айларында ең жоғары шегіне жетеді. Содан кейін су мөлшері кеме береді. Жылдық орташа су мөлшері Қазақстан шегіне енген тұсында (Көкбұлақ ауылы) 730 м³/с, яғни жылдық ағыны 22995 млн/м². Қызылорда қаласы тұсында арнасымен секундына 673 м³, сағасында 446 м³ (1975 жылға дейін) су өтеді [25]. Өзен төменгі жағында (Түркістан қаласына дейін) желтоқсаннан бастап қатып, наурыз айының аяқ кезінде мұзы түседі. Мұзының қалыңдығы ақпан-наурызда 66-68 см-ге жетеді.

Сурет1

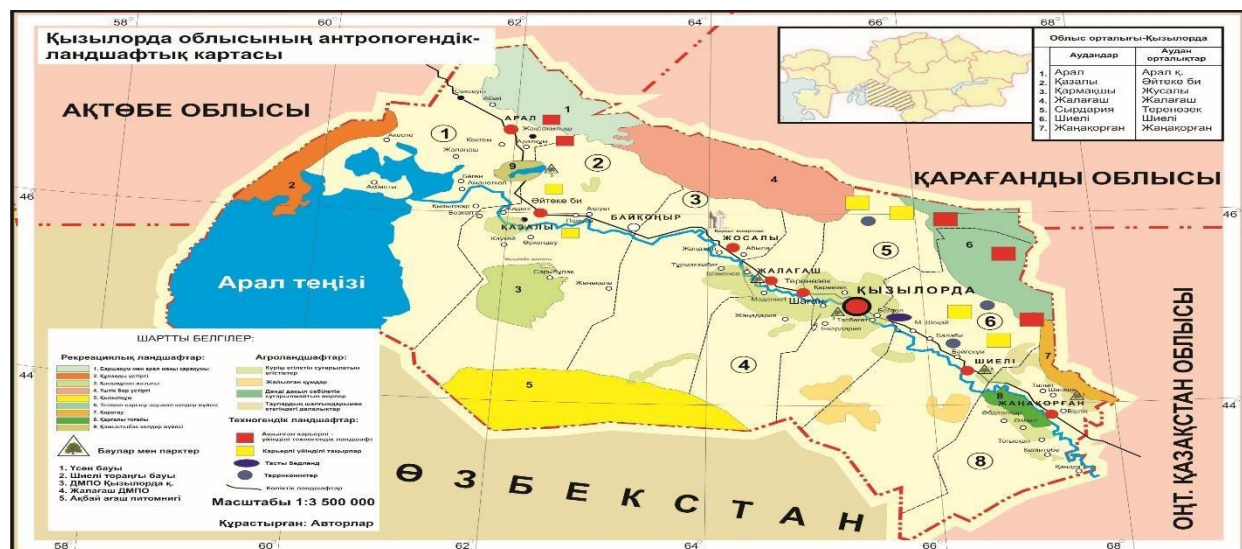
Сырдария өзені алабы

Суының орташа температурасы жаз айларында $+23^{\circ}\text{C}$, $+25^{\circ}\text{C}$ (кейде 29°C -ға дейін көтеріледі) шамасында су лайлылығы $1150\text{--}1200\text{ г/м}^3$, республикадағы ең лай өзен. Суы негізінен гидрокарбонатты келеді. Сазан, көксерке, таас, балық, бекіре, ақмарқа, қаяз, жайын, алабұға, аққайран т.б. балықтар тіршілік етеді. Су мол жылдары Қазалы қаласына дейін кеме жүзген. Сырдария аңғарында аллювилік-шалғынды топырақ, арнасына таяу жерлерде шалғынды-батпақты топырақ жамылғысы таралған. Сырдария өзенінің жайылмасының кей бөлігінде шалғын, қамыс, құрақ, жиде, тал, жыңғыл өседі. Құм массивтерінде сексеуіл өседі. Климаты континенттік, қысы негізінен жұмсақ, жазы аңызакты ыстық (Сурет-2).

Сурет-2

Сырдария өзені географиялық орны

Сырдария алабында Жаңадария, Қуандария сияқты көне құрғақ арналар көп кездеседі. Олардың көпшілігі суландыру каналдарына айналдырған. Сырдария өзенінің көне грек тіліндегі аты бойынша «Яксарт» деп аталады. Өзеннің грекше аты көне парсы тіліндегі «Яkhcha Арта» («Үлкен маржан») деген сөз тіркесінен бастау алады, бұл өзеннің суының түсінен пайда болған. Орта ғасырлық мұсылман жазбаларында өзен жұмақтағы төрт өзеннің бірінің атымен «Сейхун» деп аталған. Амудария өзені болса «Жейхун» деп аталған, бұл жұмақтағы төрт өзеннің тағы бірінің аты. Қазақстанда жергілікті тұрғындар оны күнделікті тілде «Дария» деп атайды. Парсы тілінен келген Сырдария атауы ежелден бері қолданылып келеді. Батыс елдеріндегілер болса 20-шы ғасырға дейін бұл өзенді «Яксарт» атауымен атап келді [28]. Ескендір Зұлқарнайынның жаулап алған жерлерінің солтүстік шекарасы Сырдария өзені арқылы өтті. Грек тарихшыларының айтуы бойынша, Ескендір б.з.д. 329 жылы Александрия Эсхата («Ең алыстағы

Александрия») деген қаланың негізін қалаған. Ол қала қазір Худжанд деп аталады. Сейхун бойы сонау ежелгі заманнан бері халық тығыз қоныстанған, суармалы егіншілік кеңінен дамыған мәдениет ошақтарының бірі болып саналады. Бүгінгі Сырдария аңғары еліміздегі күріштен мол өнім алатын өңір. Өзеннің ағынын реттеп, суын егістік (күріш, мақта, бау-бақша) пен шабындықтарды суаруға және суландыруға тиімді пайдалану үшін өзен бойында Қызылорда суару жүйесі, Шардара бөгені, Қазалы суару жүйесі салынған. Аңғардағы суармалы егіншілікке жарамды 8 млн га – дай алқап қарқынды игерілген. Өзен суы шаруашылықтың мұқтажына толық жаратылуына байланысты 1974-1975 жылдардан бастап Сырдария Арал теңізіне жетпей тартылып қалатын болды (Сурет-3).

Сурет-3

Сырдария өзені

Өзен алабындағы Қарғалы (13,3 мың га), Торағылсай (7,9 млн га), массивтері қорғауға алынған. Сырдария бойында Қызылорда, Шардара, Қазалы қалалары орналасқан. Қызылорда облысы жерімен Сырдария өзенінің 1000 км-ге жуық төменгі ағысы өтеді. Өзен бойындағы Тоқтагүл, Шардара, Қайрақ құм, Чарвак су қоймалары орналасқан. Қазақстандағы өзен-көлдердің ластануы өнеркәсіп шоғырланған аймақтарда полигондар мен мұнай өндіретін жерлерде жаппай сипат алуда. Сонымен бірге еліміздің шекаралық аймақта орналасқан өзен-көлдері көрші мемлекеттердің өнеркәсіп қалдықтарымен т.б. қалдықтармен ластану дәрежесі жоғарлауда. Осыған орай Сырдария өзенінің табиғат компоненттерін зерттеу арқылы экологиялық жағдайын анықтадық.

Сырдария өзенінің табиғат компоненттерін зерттеу

Сырдария өзенінің суының ластану дәрежесін байқау үшін суын және топырағын Ө.О. Оспанов атындағы Қазақ топырақтану және агрохимия ғылыми зерттеу институтында зерттеуден өткізіп, суы мен топырағының улы химиялық элементтермен ластану дәрежесін анықтау барысында топырақ және судың құрамындағы химиялық элементтердің мөлшері әркелкі екендігі айқындалды. 2013 жылғы жүргізілген зерттеуге сәйкес төмендегі көрсеткіштер анықталған еді. (Кесте-1).

Кесте-1

Суға жүргізілген тәжірибенің нәтижесі (25.11.2013ж).

№	№ ра зреза	Ауыр металлдардың құрамы							
		%							
		Cu	Zn	Cd	Pb	Ni	Co	Fe	Mn
1	Су	0,009	0,007	0,005	0,15 8	0,057	0,050	0,176	0,012
2	Орташа деңгейі	1,0	5,0	0,001	0,03	0,1	0,1	0,3	0,1

Сырдария өзенінің суында Cd мыс және Pb қорғасын ауыр металлдарының мөлшері жоғары болып шықты. Яғни өзен суы ластанған.

Кесте-2.

Топыраққа жүргізілген тәжірибенің нәтижесі (25.11.2013).

№	№ ра зреза	Ауыр металдар, %							
		Cu	Zn	Cd	Pb	Ni	Co	Fe	Mn
1	Топырақ	18,4	49,6	2,8	56,0	50,8	34,0	6012,4	492,4
2	Орташа деңгейі	3	23	5,0	6	4,0	5,0	-	150

Зерттеу нәтижесі бойынша Сырдария өзенінің суында Cd және Pb ауыр металлдарының мөлшері жоғары екендігі анықталып өзен суының антропогендік іс-әрекет нәтижесінде ауыр металдармен ластанғаны айқындалды.

Суға жүргізілген тәжірибенің нәтижесі (25.10.2020ж). Кесте 3
Су шығару в г/л

№ П/П	Таңдау орны	Су сүзіндісі в г/л									pH
		Тұздардың мөлшері, %	Сілтілік		Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	Ca ⁺⁺	Mg ⁺⁺	Na ⁺	K ⁺	
			НС O ₃ ⁻	Қалыпты карбонаттардың в CO ₃							
1	Сырдария	1,736	0,14 6		0,128	0,965	0,135	0,098	0,256	0,006	7,39
			2,40		3,62	20,11	6,73	8,09	11,15	0,15	

Сырдария суының құрамындағы микроэлементтер Кесте 4

№ п/п	Топырақ қабаты, см	Судағы микроэлементтер, мг/л					
		Zn	Cu	Mn	Co	Fe	Cd
1	Сырдария	0,07	0,04	1,43	0,00	29,83	0,01
2	Орташа деңгей	5,0	1,0	0,1	0,1	0,3	0,001

Ал 2020 жылғы зерттеу бойынша Сырдария өзені суы мен топырағында марганец Mn пен темірдің Fe және Zn цинк ауыр металдардың мөлшерінің біршама көп екендігі анықталды.

228

Топыраққа жүргізілген тәжірибенің нәтижесі (25.10.2020).

Сырдария өзені топырағының микроэлементтер құрамы Кесте 5

№ п/п	Топырақ қабаты, см	Микроэлементтердің түрлері, мг/кг					
		Zn	Cu	Mn	Cd	Pb	Fe
1	Сырдария	3,5	0,1	125.2	1,0	1,3	125.2

Өсімдіктердің құрамындағы ауыр металдар Кесте 6

№ п/п	Топырақ қабаты, см	Микроэлементтер, мг/кг					
		Zn	Cu	Mn	Cd	Pb	Fe
1	Сырдария	2,48	8,0	32,0	1,4	-	3200

2020 жылғы зерттеу бойынша Сырдария өзені топырағы мен өсімдіктерінде марганец Mn пен темірдің Fe және Zn цинк, Pb қорғасын ауыр металдардың мөлшерінің біршама көп екендігі анықталды. 2013 – 2020 жылдар аралығындағы зерттеулер нәтижесі бойынша трансшекаралық Сырдария өзенінің ауыр металдармен ластану деңгейінің артқандығын айқындайды. Сырдария өзені суының ауылшаруашылығында шектен тыс пайдалану, минералды тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолдану әртүрлі микроэлементтердің көбеюіне әсер етуде. Зерттеу нәтижесі трансшекаралық Сырдария өзенінің ластануының алдын алу қажеттілігін анықтап өзен суын пайдалантын Тәжікстан, Өзбекстан, Қазақстан мемлекеттерінің халықаралық деңгейде тиімді шаралар қолдану қажеттілігін айқындайды.

ЮНЕСКО мәліметі бойынша 2030 жылға қарай жер шары халқының 47% да су тапшылығы болуы мүмкін деп отыр. 2 миллиард адамды сумен қамтамасыз ететін, 2100 жылы ең ірі деген 7 өзен бастау алатын Гималай мен Тибеттегі, жер шарындағы мәңгілік мұздықтар еріп 70 өзен тартылып су тапшылығы артқан кезде, егістік жерлердің көлемі азаяды, дүние жүзі бойынша астық тапшылығы туындайды, азық-түлікке деген сұрыныс артады. Су тапшылығынан миграцияға ұшырайтындардың саны 700 миллион адам болуы мүмкін деген болжамдар айтылуда. Қара құрлықтың жарты миллиардқа жуық халқы қазірдің өзінде өзен-көлдер мен жаңбыр суларымен қоректенеді. Болашақта әлемдік нарықта судың бағасы мұнайдың бағасымен теңесетін болады деген болжамдар айтылуда. БҰҰ-ның Даму бағдарламасының есебі бойынша, Қазақстан халқының үштен бірі таза ауызсуға қол жеткізе алмай отыр. Егер жағдай бүгінгіден өзгермесе, енді 30-40 жылдан кейін таза ауызсуға деген халықтың қажетін өтеу мүмкін болмай қалады. Себебі, таза су қоры қазірдің өзінде, бар-жоғы 3-ақ пайызды құрайды. Сондықтан еліміздегі трансшекаралық өзендердің проблемалары елдің экологиялық қауіпсіздігіне әсер ететін сыртқы көздер болып табылады. Трансшекаралық өзендер проблемасы халықаралық деңгейде шешуді қажет ететін өзекті мәселелер болғандықтан 2003 жылы Қазақстан қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдау мен оларды шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына және трансшекаралық өзендерді тиімді пайдалану және қорғау проблемасын шешуге бірыңғай құқықтық тәсілдерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін трансшекаралық ағын сулар мен халықаралық өзендерді қорғау мен пайдалану жөніндегі Хельсинки конвенциясына қосылды. Алайда, Орталық Азиядағы көрші елдердің бұл конвенцияға қосылмағандықтан трансшекаралық өзен суларын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету мәселелері толық шешімін тапқан жоқ.

Сондықтан еліміздегі трансшекаралық өзендердің экологиялық мәселелерін шешу үшін:

- 1.Қазақстан мен көрші мемлекеттердің шекаралас аудандарын экологиялық бақылау жөніндегі бірлескен зерттеулер жүргізу;
- 2.Орталық Азия мемлекеттерінің Хельсинки конвенциясына қосылуы жөніндегі Қазақстанның бастамасын өткізу арқылы трансшекаралық су проблемаларын шешу;
- 3.Бірегей табиғи кешендерді сақтау мақсатында Батыс Тянь-Шань мен Алтай-Саян өңірінде шекаралық биосфералық аумақтар құру;
- 4.Өзендердің экологиялық жағдайын анықтау, шешу бағытында мемлекетаралық келісім - шарт бойынша шаралар қабылдау;
- 5.Трансшекаралық өзендер мәселесін әлемдік деңгейде шешу;
- 6.Өзендердің экологиялық жағдайын айқындау арқылы алдын алу мәселелерін шешу;
- 7.Экологиялық құқық қадағалау жұмыстарын жүргізу бағыттары бойынша жұмыстар жүргізу керек.

Пайдаланатын әдебиеттер тізімі.

- 1.Экологический информационный бюллетень. Алматы РЭЦ, 1994-2002.
- 2.Глазовский В.И. Аралский кризис.- М. : Наука, 1990.
- 3.Биологическое и ландшафтное разнообразие РК.- Алматы.:МЭПР,1997.
- 4.Фурсов В.И. Охраны природы и сельское хозяйство.- Алма-Ата:Кайнар,1987.
- 5.Орешкин Д.В.Аралская катастрофа. Серия.Наука о земле.-М.:Знание,1990.
- 6.А.С.Бейсенова,К.Д.Карпеков. Қазақстан географиясы. Алматы : Атамұра 2004ж
- 7.Экология, охрана природы, экологическая безопасность. Под. Ред. Проф. Никитина А.Т. М., 2000г.
8. Экхольм Э. Окружающая среда и здоровье человека. М., 1980г.
9. Бейсенова Ә.С., Самақова А.Б., Есполов Т.И., Шілдебаев Ж.Б. Экология және табиғатты пайдалану.- А.: Ғалым. 2004ж.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛЫҚ-ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС- ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Альдибекова Шолпан Нурсапаевна

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Исмаилова Роза Байжумановна

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйіндеме. Қазіргі оқыту үрдісі жоғарғы бәсеке жағдайында өтуде. Осы орайда бәсекеге қабілеттіліктің неғұрлым маңызды факторлары болып келесілер алынады: білікті, шығармашылық тұрғыдан ойлай білетін кадрлардың болуы; олардың шығармашылық әрекеттерін ұйымдастыра білу; жаңа ойларды қабылдауға даяр болу және оны іске асыру үшін жағдай жасау. Осы орайда, зерттеушілік дағдылар оқушының жан-жақты дамыған және оңды әлеуметтенген тұлға болып қалыптасуына әсер ететін бірден бір бағыт. Ондай тұлға бәсекеге қабілетті болып келіп, ерекше ойлау қабілеті дамиды, қойылған міндет-мақсаттарына шығармашылық тұрғыда келеді.

Түйін сөздер: зерттеушілік іс-әрекет, Шығармашылық қабілет, теориялық, фантастикалық, эксперимент.

SPECIFICS OF ORGANIZING PROJECT AND RESEARCH ACTIVITIES OF STUDENTS IN PRIMARY SCHOOLS

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Aldibekova Sholpan

Kazakhstan, Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University Almaty, Kazakhstan

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Ismailova Roza

Kazakhstan, Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University Almaty, Kazakhstan

Resume. The current training process takes place in a highly competitive environment. In this regard, the most important factors of competitiveness are: the availability of qualified, creative thinking personnel; the ability to organize their creative activities; readiness to accept new ideas and create conditions for their implementation. In this regard, research skills are the only direction that affects the formation of a fully developed and positively socialized student. Such a person becomes competitive, develops extraordinary thinking, and creatively achieves his goals.

Keywords: research activity, creativity, theoretical, fantastic, experimental.

«Балаға өз бетімен зерттеуге мүмкіндік туғызған сайын одан әрі жақсы оқи түседі»**Питер Клайн**

Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекеті қазіргі мектеп бағдарламаларында маңызды рөлге ие. Мұның себебі зерттеушілік іс-әрекетті бала қабілетін ашу, үйлесімді тұлға етіп тәрбиелеу мен дамытудың мықты құралы деп тануда деп білеміз. Абай Құнанбаевтың жетінші қара сөзіндегі «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біріншісі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Екіншісі – көрсем, білсем деп, ер жетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, «ол неге өйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді», – деген ой тұжырым оқушының биік танымдық қабілет, тұрмыс-тіршіліктің сырын ұғуға талпыныс баланың ерте жасынан туындайды екен. Сондықтан оқушыны ізденушілік, зерттеушілікке баулу ерте бастауыш сыныптан басталуы тиіс. Олай дейтінімізге себеп көп, бастауыш сынып оқушысының түрлі сөздіктер мен қызықты әдебиеттерді іздеп табуға, оқып танысуға деген құштарлығы басым болады. Баланы ізденушілікке баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін игерту бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті болып саналады.

Еліміздегі білім берудегі басты мақсаты да осы-оқушылардың талдау, синтездеу, әрі логикалық ойлау қабілеттерін дамыту, яғни оқушылардың сабақ бойы ой еңбегімен шұғылдануын қамтамасыз ету, оқушыны ізденуге, өз бетімен қорытынды жасауға үйрету болып отыр. Зерттеу әрекеттері бала жаратылысына тән: білуге құмарлық, байқау жасауға талпыныс, өзінше эксперимент жүргізу сияқты табиғи құбылыстарды ынталандыра отырып, олардың жеке қасиеттерін ашуға жағдай жасайды.

Қазіргі кездегі білім беру ісінің негізгі нысаны-жас ұрпақтың біліктілігін ғана қалыптастырып қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, сонымен қатар оны ұтымды пайдалана білетін, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі күнге лайықты өмір сүріп, қызмет етуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Бәсекеге қабілетті жетілген тұлғаны қалыптастыру үшін оқушыны ізденушілікке, өз бетінше жұмыс жасауға, бақылау мен зерттеуге, зерттеу нәтижелерін жинақтап, қорытынды жасай білуге үйрету бастауыш сыныптан басталуы қажет.

Оқушының танымдық өзгертушілік әрекеті зерттеушілік деп аталатын әдістің көмегімен жүзеге асырылады. Шығармашылық қабілетті дамытудың құралдары мен түрлі жолдарының арасында оқушының өзіндік зерттеу тәжірибесі өте тиімді болып табылады. Зерттеушілік білігі мен дағдылары бүгінгі күні ғылыммен айналысатын адамдарға ғана тән емес, түрлі саладағы әрбір адамның әрекетіне қажет.

Зерттеуші-оқушы өзінің табиғатынан зерттеуге бейім келеді. Білуге құмарлық, бақылау жасауға талпыныс, өзінше эксперимент жүргізуге баланың балалығымен бірге жүретін процесс. Зерттеу, іздеу белсенділігі-баланың жаратылысына тән табиғи құбылыс. Зерттеушілік әдісін қолдану қажеттігі оқушының білім алу процесінде қоршаған ортасына қызығушылығымен, сүйіспеншілікпен қарауымен түсіндіріледі. Оқушының өз бетінше зерттеу жүргізуі оның жеке талабын қанағаттандыруға, көкейінде жүрген сұрақтарға жауап табуға үлкен ықпал етеді. Одан басқа зерттеу жүргізу интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті мен ойлау, зерттеу білігінің дамуына мүмкіндік туғызады. Оқушы өз бетінше зерттеу жүргізу арқылы қоршаған ортасын тани алады, жаңа білімді дайын күйінде емес, өзі үшін жаңа білім ашады. 1999 жылдан бастап, оқушылардың зерттеушілік, ізденушілік, жобалау әрекеті біртұтас жүйе ретінде құрылды. Ал бүгінгі күні бұл әдістеме оқытудың құзіреттік тәсілі жағдайында ерекше қажеттілікке ие. Жоба – латын тілінен аударғанда «алдын ала» деген ұғымды береді. Зерттеу күнделікті қолданыста адамның танымдық әрекет түрлерінің бірі ретінде жаңа білімді игеру қабілетімен түсіндіріледі.

Жоба мұғаліммен ұйымдастырылған және оқушымен өз бетінше проблема шешудегі жүзеге асырылған іс-әрекеттер жүйесі.

Бұл технологиялық оқудағы мұғалім мен оқушының іс-

әрекеттері түбегейлі өзгереді. Оны салыстырып көрелік: Жобалау технологиясын қолданудағы тиімділік оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту,

өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру,

ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыда ойлау қабілетін арттыру арқылы әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу.

Егер оқушы жоба тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе,

оны дұрыс орындай алса – ол болашаққа дұрыс бейімделген тұлға болып қалыптасады.

Әртүрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай отырып,

әртүрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт-бағдар бере алады.

Жобаның тиімділігі–көзбен көріп, құлақпен естіп, естесактай отырып оқушыны

ізденіске, іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде.

Жобалау әрекеттері бала жаратылысына тән: білуге құмарлық, байқау жасауға талпыныс, өзінше эксперимент жүргізу сияқты табиғи құбылыстарды ынталандыра отырып, олардың жеке қасиеттерін ашуға жағдай жасайды.

Алайда, бастауыш сатыда зерттеудің әдістерін қолданудың өзіндік қиындықтары бар. Төменгі жастағы баланы зерттеу тақырыбымен «қинауға» болмайды. Әрине, ол табиғатынан туа біткен зерттеуші, бірақ алғашқыда оған бәрі арнайы түрде үйретіледі: проблеманы қалай анықтауға болады, болжамды қалай құрылымдау керек, байқауды, экспериментті қалай жүргізу керек және т.б. қысқасы, оның зерттеушілік табиғаты үнемі педагогикалық қамқорлықты қажет етеді.

Тақырып қол жетімді болу тиіс. Проблема балалардың жас ерекшелігіне сай болуы керек.

Ықылас пен мүмкіндіктің үйлесімі.

Зерттеушілік оқыту- баланың қоршаған ортасын өз бетінше танып білуге деген табиғи ынтасы негізінде құралған оқытудың негізгі тәсілі. Зерттеудің жобалаудан айырмашылығы мынада. Зерттеу алдын ала жоспарланған нысанды құруды көздемейді. Ол белгісізді іздеу, жаңа білімді іздеу процесі. Бұл-адамның танымдық әрекеттерінің бірі. Осылайша, жобалау мен зерттеу басынан-ақ әрекет түрлерінің бағыттары, мәні мен мазмұны жағынан да, жобалау мен зерттеу бағыттылығы, мен мағынасы және іс-әрекетінің мазмұны бойынша да әртүрлі. Дегенмен жобалар әдісі мен зерттеу әдістерінің негізіне мыналар жатады: оқушының танымдық білігі мен дағдысын дамыту; ақпараттық кеңістікте бағдарлай алу білігі; өз білімін өздігінен құрастыра алуы; ғалымның әр саласыны білімдерін кіріктіре алу білігі; сын тұрғысынан ойлай алуы;

Дарындылықтың табиғаты шексіз. Осы дарындылық пен шығармашылықты дамытудың түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі ең тиімді болып есептеледі.

Зерттеушілік, ізденушілік – бала табиғатына тән құбылыс. Білуге деген құштарлық, бақылауға тырысушылық тәжірибеден өткізуге дайын тұру, әлем туралы жаңа мәлімет жинауға талпынушылық қасиеттер балаға тән дәстүрлі мінез.

Зерттеу жұмысымен айналысу, шығармашылық жоба жазу оқушының аналитикалық ойлау қабілетін дамытады, шешім қабылдай алу қабілетін қалыптастырады. Оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын дәл табуға көмектеседі. Зерттеу түрлері: теориялық, фантастикалық, эксперимент.

Теориялық – зерттеу мәселелерін теориялық талдау. Мәселелердің маңыздылығын, оның ерекшеліктерін, осы тақырып бойынша әртүрлі көзқарастарды сипаттау, сондай-ақ оның бүгінгі таңдағы шешілу жолдары. Осының барлығы зерттеу бөлімінің 1-ші теориялық мазмұнын құрайды.

Фантастикалық – өмірде болмайтын фантастикалық құбылыстар мен заттар жөнінде.

Эксперименттік – өзіндік байқаулар мен эксперименттерді жүргізуді талап етеді.

Балалар үшін ең қызықты эксперимент-нақты заттарға және олардың қасиеттеріне жасалған тәжірибелер. Оқушыларға әр түрлі тақырыпты беруге болады. Экспериментальді (практикалық бөлім) зерттеу мәселелер мәнісін түсіндіретін немесе оны шешуге мүмкіндік беретін ғылыми әдістерді пайдалануды болжайды. Зерттеу жұмыстарының бұл кезеңі маңызды болып табылады, бұл кезеңде жоба авторы өзінің шығармашылық мүмкіндігін көрсете алады. Бұл кезеңде эксперименттер, байқау, сауалнама, әңгімелесу, сұрақ қою, интервью алу т.б. зерттеу әдістері пайдаланылады. Ғылыми зерттеуді жүргізу кезінде дұрыс ақпарат алу үшін бір емес, бірнеше әдістер жиынтығы қолданылады.

Ғылыми зерттеу табыстылығының маңызды шарты-тақырыпты дұрыс таңдау. Тақырыпты таңдау –біржолғы процесс емес және қиын өзіндік ізденістің нәтижесі болып табылады. Тақырып оқушыларға қызықты, оларды тартатындай болу керек. Тақырып орындалатын, шешімі зерттеуге қатысушыларға пайдасы тиетіндей болу керек.

Оқушылардың қызығушылығын ескере отырып, жетекші өзі жақсы білетін тақырып аясын таңдау керек. Тақырып шынайы болу керек, онда жаңа дүниелер, күтпеген жаңалық, ерекшелік элементтері болу керек.

Зерттеу жұмысының басты шарты–оның жаңалығы және өзектілігі.

Жұмыстың сәтті болуы үшін зерттенудің мақсаты мен міндеттерін ұғыну қажет. Мақсат–бұл зерттеушінің ізденіс нәтижесі. Зерттеу мақсаты нақты және қол жетерлік болсын.

Міндеттер–қадамдарды, мақсатқа жету кезеңдерін көрсету болып саналады.

Жұмыстың өзектілігі –яғни бұл жұмыстың қазіргі кезеңіндегі проблемасы.

Болжам-логикалық дәлелденбеген, тәжірибемен нақтыланбаған алдын ала ойластырылмаған білім

Қорытындыда болжамды дәлелдейтін жобаның негізгі нәтижелері мен тұжырымдары мазмұндалады, ұсыныстар беріледі.

Зерттеудің қол жетімді әдістерін атап кетсек: дербес ойлау қабілеті, кітаптан оқып білуі, кино, бейне фильмдерден білу, интернет желісінен іздеп табу, басқа адамдардан сұрап білеу, байқай білуі, эксперимент жүргізу, т.б.

Баланың айналаны өз бетімен танып білуге деген ұмтылысы негізінде құрылған оқытуда зерттеу тәсілін пайдалану ерекше орын алады. Балаларды оқуда зерттеу тәсілін қолданудың қажеттілігі бола болмысының білмекке құмарлығымен, оны қоршаған дүниені зерделеуге деген қызығушылығымен түсіндіріледі. Оқушылардың өзіндік зерттеулері, олардың жеке қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, өзіндік зерттеулер интеллектуалды және зерттеу біліктерін дамытуға мүмкіндік береді.

Өзіндік зерттеулердің көмегімен оқушылар қоршаған дүниені тани келе, өздері үшін жаңа білімдерді «дайын күйде» алмай, өз бетімен ашады. Кіші жастағы балалар тәжірибесінде жеке және ұжымдық зерттеулер қолданылады.

Сонымен, ғылыми-зерттеу жұмыстары оқушының:

- Ой-өрісі мен рухани жан дүниесінің дамуына ықпал етеді, Өз бетінше жұмыс жасауға үйреніп, зерттеулер жүргізуге бейімделеді;
- Ой жүйелілігі мен шешендік өнері қалыптасады;
- Танып-білу, талдау-жинақтау, салыстыру, бастысын бөліп шығару, өмірде қолдану әдістерін меңгереді;
- Оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігін арттырып, оқушылардың

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сартаева, Н. Т. Бастауыш мектепте зерттеушілік іс-әрекеттің жүргізілуі / Н. Т. Сартаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 5.2 (109.2). — С. 53-56. — URL: <https://moluch.ru/archive/109/26690/> (дата обращения: 20.03.2021).
2. Әлімқұлова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық-зерттеу әрекетін ұйымдастыру [Мәтін]: Республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал /... Әлімқұлова А.Б. // Бастауыш мектеп: ҚР МАЖБҚМ- Алматы, 2014- №7-8- Б.6- ISSN 0207-5474
3. Айтқалиева Г. Мектепке дейінгі ересек бүлдіршіндердің зерттеушілік, жобалаушылық дағдыларын дамыту [Мәтін]: Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал / Г. Айтқалиева // Білім кілті- ҚР БЖАМ.- Алматы, 2014- №4(70)- Б.7-9
4. Галиева Б.Х. Ғылыми-зерттеу жұмысын жобалау [Текст] / Б.Х. Галиева // Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы- 2013- 16-18 б.
5. Жұмағұлова А.З. Оқушылар арасында ғылыми жұмыстарды қалыптастыру [Мәтін] / А.З. Жұмағұлова // Открытая школа- 2013- №3-136.
6. Мырзалинова А. Бастауыш білім беруде кіші жастағы мектеп оқушыларымен жобалық-зерттеушілік қызметті ұйымдастыру [Текст] / А. Мырзалинова, Долдинас Ақышева Б. // Бастауыш мектеп- 2012- №11-12-126.

Жоба мұғаліммен ұйымдастырылған және оқушымен өз бетінше проблема шешудегі жүзеге асырылған іс-әрекеттер жүйесі.

Бұл технологиялық оқудағы мұғалім мен оқушының іс- әрекеттері түбегейлі өзгереді. Оны салыстырып көрелік: Жобалау технологиясын қолданудағы тиімділік оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыда ойлау қабілетін арттыру арқылы әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу. Егер оқушы жоба тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса – ол болашаққа дұрыс бейімделген тұлға болып қалыптасады.

Әртүрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай отырып,
әртүрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт-бағдар бере алады.

Жобаның тиімділігі – көзбен көріп, құлақпен естіп,
есте сақтай отырып оқушыны ізденіске, іскерлік пен танымдық ынтаға,
шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге,
тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде.

Жобалау әрекеттері бала жаратылысына тән: білуге құмарлық, байқау жасауға талпыныс,
өзінше эксперимент жүргізу сияқты табиғи құбылыстарды ынталандыра отырып, олардың
жеке қасиеттерін ашуға жағдай жасайды.

Алайда, бастауыш сатыда зерттеудің әдістерін қолданудың өзіндік қиындықтары бар.
Төменгі жастағы баланы зерттеу тақырыбымен «қинауға» болмайды. Әрине, ол табиғатынан
туа біткен зерттеуші, бірақ алғашқыда оған бәрі арнайы түрде үйретіледі: проблеманы қалай
анықтауға болады, болжамды қалай құрылымдау керек, байқауды, экспериментті қалай
жүргізу керек және т.б. қысқасы, оның зерттеушілік табиғаты үнемі педагогикалық
қамқорлықты қажет етеді.

Тақырып қол жетімді болу тиіс. Проблема балалардың жас ерекшелігіне сай болуы керек.
Ықылас пен мүмкіндіктің үйлесімі.

Зерттеушілік оқыту- баланың қоршаған ортасын өз бетінше танып білуге деген табиғи
ынтасы негізінде құралған оқытудың негізгі тәсілі. Зерттеудің жобалаудан айырмашылығы
мынада. Зерттеу алдын ала жоспарланған нысанды құруды көздемейді. Ол белгісізді іздеу,
жаңа білімді іздеу процесі. Бұл-адамның танымдық әрекеттерінің бірі. Осылайша, жобалау
мен зерттеу басынан-ақ әрекет түрлерінің бағыттары, мәні мен мазмұны жағынан да, жобалау
мен зерттеу бағыттылығы, мен мағынасы және іс-әрекетінің мазмұны бойынша да
әртүрлі. Дегенмен жобалар әдісі мен зерттеу әдістерінің негізіне мыналар жатады:
оқушының танымдық білігі мен дағдысын дамыту; ақпараттық кеңістікте бағдарлай алу
білігі; өз білімін өздігінен құрастыра алуы; ғалымның әр саласыны білімдерін кіріктіре алу
білігі; сын тұрғысынан ойлай алуы;

Дарындылықтың табиғаты шексіз. Осы дарындылық пен шығармашылықты дамытудың
түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі ең тиімді болып есептеледі.

Зерттеушілік, ізденушілік – бала табиғатына тән құбылыс. Білуге деген құштарлық,
бақылауға тырысушылық тәжірибеден өткізуге дайын тұру, әлем туралы жаңа мәлімет
жинауға талпынушылық қасиеттер балаға тән дәстүрлі мінез.

Зерттеу жұмысымен айналысу, шығармашылық жоба жазу оқушының аналитикалық ойлау
қабілетін дамытады, шешім қабылдай алу қабілетін қалыптастырады.

Оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын дәл табуға көмектеседі. Зерттеу түрлері: теориялық, фантастикалық, эксперимент. Теориялық – зерттеу мәселелерін теориялық талдау. Мәселелердің маңыздылығын, оның ерекшеліктерін, осы тақырып бойынша әртүрлі көзқарастарды сипаттау, сондай-ақ оның бүгінгі таңдағы шешілу жолдары. Осының барлығы зерттеу бөлімінің 1-ші теориялық мазмұнын құрайды.

Фантастикалық – өмірде болмайтын фантастикалық құбылыстар мен заттар жөнінде. Эксперименттік – өзіндік байқаулар мен эксперименттерді жүргізуді талап етеді. Балалар үшін ең қызықты эксперимент-нақты заттарға және олардың қасиеттеріне жасалған тәжірибелер. Оқушыларға әр түрлі тақырыпты беруге болады. Экспериментальді (практикалық бөлім) зерттеу мәселелер мәнісін түсіндіретін немесе оны шешуге мүмкіндік беретін ғылыми әдістерді пайдалануды болжайды. Зерттеу жұмыстарының бұл кезеңі маңызды болып табылады, бұл кезеңде жоба авторы өзінің шығармашылық мүмкіндігін көрсете алады. Бұл кезеңде эксперименттер, байқау, сауалнама, әңгімелесу, сұрақ қою, интервью алу т.б. зерттеу әдістері пайдаланылады. Ғылыми зерттеуді жүргізу кезінде дұрыс ақпарат алу үшін бір емес, бірнеше әдістер жиынтығы қолданылады.

Ғылыми зерттеу табыстылығының маңызды шарты-тақырыпты дұрыс таңдау. Тақырыпты таңдау – біржолғы процесс емес және қиын өзіндік ізденістің нәтижесі болып табылады. Тақырып оқушыларға қызықты, оларды тартатындай болу керек. Тақырып орындалатын, шешімі зерттеуге қатысушыларға пайдасы тиетіндей болу керек.

Оқушылардың қызығушылығын ескере отырып, жетекші өзі жақсы білетін тақырып аясын таңдау керек. Тақырып шынайы болу керек, онда жаңа дүниелер, күтпеген жаңалық, ерекшелік элементтері болу керек.

Зерттеу жұмысының басты шарты–оның жаңалығы және өзектілігі.

Жұмыстың сәтті болуы үшін зерттенудің мақсаты мен міндеттерін ұғыну қажет. Мақсат–бұл зерттеушінің ізденіс нәтижесі. Зерттеу мақсаты нақты және қол жетерлік болсын.

Міндеттер–қадамдарды, мақсатқа жету кезеңдерін көрсету болып саналады.

Жұмыстың өзектілігі – яғни бұл жұмыстың қазіргі кезеңіндегі проблемасы.

Болжам-логикалық дәлелденбеген, тәжірибемен нақтыланбаған алдын ала ойластырылмаған білім Қорытындыда болжамды дәлелдейтін жобаның негізгі нәтижелері мен тұжырымдары мазмұндалады, ұсыныстар беріледі.

Зерттеудің қол жетімді әдістерін атап кетсек: дербес ойлау қабілеті, кітаптан оқып білуі, кино, бейне фильмдерден білу, интернет желісінен іздеп табу, басқа адамдардан сұрап білеу, байқай білуі, эксперимент жүргізу, т.б.

Баланың айналаны өз бетімен танып білуге деген ұмтылысы негізінде құрылған оқытуда зерттеу тәсілін пайдалану ерекше орын алады. Балаларды оқуда зерттеу тәсілін қолданудың қажеттілігі бола болмысының білмекке құмарлығымен, оны қоршаған дүниені зерделеуге деген қызығушылығымен түсіндіріледі. Оқушылардың өзіндік зерттеулері, олардың жеке қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, өзіндік зерттеулер интеллектуалды және зерттеу біліктерін дамытуға мүмкіндік береді. Өзіндік зерттеулердің көмегімен оқушылар қоршаған дүниені тани келе, өздері үшін жаңа білімдерді «дайын күйде» алмай, өз бетімен ашады. Кіші жастағы балалар тәжірибесінде жеке және ұжымдық зерттеулер қолданылады.

Сонымен, ғылыми-зерттеу жұмыстары оқушының:

- Ой-өрісі мен рухани жан дүниесінің дамуына ықпал етеді, Өз бетінше жұмыс жасауға үйреніп, зерттеулер жүргізуге бейімделеді;
- Ой жүйелілігі мен шешендік өнері қалыптасады;
- Танып-білу, талдау-жинақтау, салыстыру, бастысын бөліп шығару, өмірде қолдану әдістерін меңгереді;
- Оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігін арттырып, оқушылардың

Пайдаланған әдебиеттер:

7. Сартаева, Н. Т. Бастауыш мектепте зерттеушілік іс-әрекеттің жүргізілуі / Н. Т. Сартаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 5.2 (109.2). — С. 53-56. — URL: <https://moluch.ru/archive/109/26690/> (дата обращения: 20.03.2021).
8. Әлімқұлова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық-зерттеу әрекетін ұйымдастыру [Мәтін]: Республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал /... Әлімқұлова А.Б. // Бастауыш мектеп: ҚР МАЖБҚМ- Алматы, 2014- №7-8- Б.6- ISSN 0207-5474
9. Айтқалиева Г. Мектепке дейінгі ересек бүлдіршіндердің зерттеушілік, жобалаушылық дағдыларын дамыту [Мәтін]: Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал / Г. Айтқалиева // Білім кілті- ҚР БЖАМ.- Алматы, 2014- №4(70)- Б.7-9
10. Галиева Б.Х. Ғылыми-зерттеу жұмысын жобалау [Текст] / Б.Х. Галиева // Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы- 2013- 16-18 б.
11. Жұмағұлова А.З. Оқушылар арасында ғылыми жұмыстарды қалыптастыру [Мәтін] / А.З. Жұмағұлова // Открытая школа- 2013- №3-136.
12. Мырзалинова А. Бастауыш білім беруде кіші жастағы мектеп оқушыларымен жобалық-зерттеушілік қызметті ұйымдастыру [Текст] / А. Мырзалинова, Долдинас Акышева Б. // Бастауыш мектеп- 2012- №11-12-126.

АШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**Садық Марияш**

Жамбыл облысы Қордай ауданы

Ордаева Динара Қанатбекқызы

Алматы техника-экономикалық колледжі Алматы, Қазақстан

Түйіндеме

Қазіргі кезде адамзат дамуының өзекті мәселелерінің бірі - ақпараттық өркениетке көшу арқылы әлеуметтік, экономикалық жағдайларға бейімделген, шығармашылық қабілеті жоғары дамыған, терең білімді, кәсіби сауатты жеке тұлғаны қалыптастыру.

Осы бағытта жалпы білім беру мекемелері бәсекеге қабілетті және құзыретті тұлғаны қалыптастыру мен дамыту үшін оқу - тәрбие үрдісін ұйымдастыру ордасы болуы қажет. Осыған орай еліміздегі білім беру мекемелері қазіргі заман талаптарына сәйкес халықаралық деңгейде білім беру мәселелеріне басты назар аударуда.

XXI ғасыр - бұл ақпараттық технологиялық қоғам дәуірі.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «XXI ғасыр ақпараттандыру ғасыры» деп аталады.

Ақпараттық қоғамның негізгі талабы - оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастыру арқылы ақпараттық қоғамға бейімдеу. Білім беру үрдісін ақпараттандыру - жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, жеке тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді.

Кілт сөздер: ақпарат, технология, жеке тұлға, білім, ғылым, оқыту, тәрбие.

ACTUAL PROBLEMS OF DISTANCE EDUCATION**Sadyk Mariyash**

Kordai District of Zhambyl region

Ordaeva Dinara Kanatbekyzy

Almaty Technological and Economic College Almaty, Kazakhstan

Currently, one of the most pressing problems of human development is the formation of a deeply educated, professionally literate personality, highly developed creative abilities, adapted to social and economic conditions through the transition to information civilization. In this direction, general education institutions should become an organization of the educational process for the formation and development of a competitive and competent person.

In this regard, educational institutions of the country pay special attention to the issues of education at the international level in accordance with modern requirements.

XXI century-the era of Information Technology Society.

By the decision of the United Nations, the "XXI century is called the age of informatization". The main requirement of the information society is to provide students with the basics of information knowledge, develop logical and structural thinking, adapt to the information society through the formation of skills of using information technology as a means of independent development and its implementation. Informatization of the educational process is aimed at improving the effectiveness and quality of all levels of the educational process, implementing the goals of developing learning through the use of new information technologies, individual - oriented learning. The Republic of Kazakhstan has also entered a new stage of scientific and technological progress, where the main feature is public awareness.

Keywords: information, technology, personality, Education, Science, training, parenting.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде қабылданған стратегиялық дамудың 2030 жылға дейінгі бағыттары жас мемлекеттің ұлы таңдауы болса, қазір біз мемлекеттігіміз бен экономикамыздық дамыған жаңа даму кезеңіне қадам басқан елге айналып отырмыз. Біздің алдымызда жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік деңгейге жеткізудің негізгі міндеттері анықталып отыр. Сондықтан білім беру мекемелерінің білім беру жүйесін өзгертумен бірге мектеп мұғалімдері мен ЖОО-ы оқытушыларына жоғарғы талап қажет. Әрбір педагог-оқытушы өз пәнін жетік білетін білімді, қашықтықтан оқыту жүйесі мен әлемдік интернет жүйесін пайдаланып білім беруді игерген, дәрістерде ақпараттық жаңа әдіс-тәсілдерді, технологияларды пайдаланып жаңашыл білім беру, әлемдік ақпараттарды пайдалануды дағдыға айналдыруы керек.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өз Жолдауында: «Қашықтықтан білім беру, онлайн тәртібінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқулық теледидар құру қажет» - деп ерекше атап көрсеткендей дамыған шет мемлекет оқу орындарының ерекшеліктеріне тән болған қашықтық жүйесінде ақпараттық технологияларды тиімді пайдаланып білім беру, оқулық теледидарды білім беру мекемелерінде жүзеге асыру қажеттігін айқындауда. Әлемдік деңгейдегі төтенше жағдайлардың болуы қашықтықтан білім берудің өзекті мәселелерін көрсетті. Еліміздегі білім беру саласындағы мамандардың ақпараттық технологияларды тиімді, дұрыс пайдалануы, әрбір дәріске қажетті әдіс-тәсілдерді игеруі, техника мен технологияның тілін меңгеруі т.б бағыттары бойынша кемшіліктердің болуы осы бағытта

білімдерін жетілдіру керектігін нақтылауда. Сонымен бірге қашықтықтан оқытуда әртүрлі программаларды қолдану, қағазбастылықтан цифрлық жетістіктерге жету, видеоролик, видеофильмдер желісін сабақта тиімді пайдалану, онлайн дәрістер өту арқылы білімді, білікті мамандардың іс тәжірибесін жандандыру, әр оқытушының өз мүмкіндіктерін көрсету тиімділігінің артуы, халықаралық деңгейде өзара іс тәжірибелер үшін байланыстың қол жетімділігі қашықтықтан оқытудың жетістіктерін айқындады.

Дәстүрлі оқыту орталарына қарағанда жаңа электрондық технология оқушыны оқу процесіне белсенді қатыстырып қана қоймайды, сонымен қатар осы процесті басқаруға рұқсат етеді. Дыбыстың, қимылдың, образдың және мәтіннің интеграциясы жаңа, мүмкіндіктері мол, әдеттен тыс оқу ортасын қалыптастырады, оның даму барысында оқу процесіне қатысатын оқушы саны да арта береді. Қашықтан оқыту жүйесінде қоданылатын бағдарламалар мен ақпаратты жеткізу жүйесінің инетраактивтік мүмкіндіктері, көптеген дәстүрлі оқу орталарында мүмкін болмайтын кері байланыс орнататын және икемдеп отырады, тұрақты көмек пен сұхбатты қамтамасыз етеді. Қашықтықтан оқытуда өздік жұмыстар мен тапсырмалар ұйымдастыру, жаңа тақырыптарды меңгеру үшін өте тиімді. Қашықтықтан оқытудың жетістігі -

оқытушының өзінің қатысуынсыз оқушылар назарын өзінен тыс қалдырмауға қабілеттілігін е байланысты болады.

Қашықтықтан оқытудың ерекшеліктері:

- Жеке адамның үздіксіз әлеуметтену мүмкіндігі;
- Икемділік(оқытудың уақыты, орны, көлемі және қимылы бойынша);
- Жеке оқу жоспарын қолдану мүмкіндігі;
- Оқу ақпаратына қол жеткізу, оны жедел жаңарту;
- Экономикалық(оқу алаңы, транспорты, техникалық құралдардың шығынын қысқарту есебінен);
- Жаңа технологияларды қолдану;
- Оқып үйренушілердің әлеуметтік құқығының теңдігі(олардың тұратын жерлері мен денсаулық жағдайына қарамастан);
- Барлық елдегі ақпараттық - оқыту ресурстарының шығысы мен кірісі;

- Материалдарды көбейту мәселелерінің жоқтығы, оларды тарату ыңғайлылығы;

- Оқып үйренушілердің өз – өзіне бақылау жасауын қамтамасыз ету.).

Қашықтықтан оқыту артықшылықтары төмендегідей болып табылады: – кез-келген жерде, кез-келген мерзімде оқуға мүмкіндігі бар;

- кәсіби қызметпен қатар білім алуға болады;

- оқу үрдісінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың жаңа жетістіктерін пайдалана отырып, студент пен оқытушылар арасындағы белсенді сұхбат, оқу ақпаратына мүмкіндік беру;

- білім алушының мекен- жайына, денсаулық жағдайына, элитарлық және материалдық жағдайына қарамастан тепе – тең дәрежеде білім алуға мүмкіндігі бар.

- Қашықтықтан оқыту технологиясын пайдалана білім беру үрдісінің негізіне арнайы жасалған оқу-әдістемелік материалдармен білім алушының мақсатты және бақыланатын өзіндік жұмыс жасауы.

Ақпараттық және педагогикалық технологиялардың дамуы мұғалімнің рөлін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік туды. Мұғалім тек қана білімді алып жүруші ғана емес, сонымен қатар оқушының өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі және бағыт берушісі болып анықталды. Ақпараттық технологиялар негізінде инновациялық әдістерді пайдаланып оқытудың интерактивті оқыту моделі қалыптасты. Интерактивті тақта мүмкіндігін пайдалана отырып, өткізген сабақтар мұғалімнің оқу процесінде уақытын үнемдей отырып, оқушыларға көптеген ақпараттарды беруге көмектеседі. Интерактивті тақтаның керемет мүмкіндіктері оқушыларды таңғалдырады, шабыттандырады, қызықтырады. Осыған сәйкес қашықтықтан білім беруде мультимедиялық және онлайн сабақтары жастардың көп ақпарат алуына, оқытушының уақытты тиімді пайлануына мүмкіндіктер туғызды. Қашықтықтан білім беруде ғаламтор желісінің қызметін, ғаламтор желісіндегі білім беру бағытында көптеген сайттарды пайдалану, қашықтықтан ұйымдастырылған әртүрлі халықаралық байқаулар мен сайыстарға қатысу жастардың ой өрісін кеңейтіп, оқуға деген қызығушылығын арттыра түседі. Бүгінге дейін біз 100% ғаламтор желісіне қосылуға қол жеткіздік. Компьютер техникасын барлық пәндерді оқыту кезінде қолдану арқылы уақытты үнемдеуге, көрнекілік материалдарды тиімді пайдалануға мүмкіндігіміз артты.

Адам капиталының сапалы өсуі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты екенін айқын. Сондықтан халықаралық талаптарға сай мамандар даярлауда оқу үдерісінің заманауи әдістері мен технологиясын енгізу арқылы білім беру сапасын да халықаралық дәрежеге жеткізу – бүгінгі күннің басты талабы. Осыған орай білім беру мекемелерінің материалдық

техникалық базаларын нығайту, заманауи құрал –жабдықтармен, ресурстармен қамтамасыз ету, білімге деген кәсіби көзқарастары мен сүйіспеншілігі жоғары қалыптасқан, жоғарғы талғамды ғылымға бейімделген жастарды тәрбиелеу, бағыт беру өзекті мәселе.

Қазақстандық білім мен ғылым экономика қажеттіліктеріне бағдарланған болуы тиіс. Осы орайда, ең маңызды мақсат біздің білікті білімімізді, ғылыми зерттеулерімізді әлемдік деңгейге жеткізу және ғылымның инновациялық үрдіске тікелей байланысын қамтамасыз ету. Өйткені білім мен ғылым – келешектің кепілі. Ғылым білімді өндірісе, сапалы білім алу жұмыс күші мен халықтың білімділік сапасын арттырады. Ғылымның қозғаушы күші – білім. Білім мен ғылым бірге болғанда ғана нәтижелі болмақ, яғни жастарға білім бере отырып, оларды ғылымға бейімдеу қажет екендігі айқын. Осыған байланысты еліміздің білім беру жүйесіне әлемдік стандарттар енгізілді. Оқытудың кәсіби бейімделген және модульдік қағидалары, пәнаралық және мәселеге бағытталған оқыту біліктілік құзыреттілік қағидасы нақтыланды. Оқу сапасын жақсарту мақсатында оқытушылардың біліктілігін арттыру, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдаланып жоғарғы деңгейде білім беру мәселелері қарастырылуда. Бұл мемлекетіміздің болашағы жастарымыздың әлемдік өркениет деңгейіне жетуінің дара жолы. Осы жолда қашықтықтан білім берудің маңызы жоғары деңгейде.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу» - делінген. Осы заң аясында бүгінгі ұстаздардың алдында жас ұрпаққа білім, білік, дағдыларын игертіп қана қоймай, қабылдауын, ойлауын, қиялын, сезімдерін, яғни жан-жақты, озат, шығармашыл, өз бетімен жұмыс жасай білетін, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны дамыту міндеттері тұр.

XXI ғасыр - білім ғасыры. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі-оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен.

Сол себептен де білім сапасын арттыру, болашақ маман жас ұрпақтың дарындылығын айқындап, біліміне, ойлау қабілетіне сәйкес білім беру, оқыту, ғылыми ізденіс қабілеттерін қалыптастыру, өзінің білімі мен шығармашылық қабілетін үздіксіз дамыту арқылы жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді, ғылыми жаңалықтар мен әлемдік өркениет іс-тәжірибелерін білім беруде пайдаланып ұрпақтың, болашақ маманның жан-жақты дамуына

барлық мүмкіншіліктерін қарастыру білім саласындағы еңбек жолында жүрген әрбір оқытушының басты міндеті.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Алматы 2010.6-б
- 2.Қазақстан Республикасында 2015жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы //Астана. 2004. 3-4б.
- 3.Қазақстан бағдарламасы // Астана . 2004. 28-б Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік
- 4.С.Е. Шишов. Понятие компетенции в контексте проблемы качества образования // «Государство и образование», 2002. 88-б

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**Қуатбаев Нұрсерік**

Жамбыл облысы Қордай ауданы

Филология ғылымдарының кандидаты Айтжанова Сәуле

Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Алматы, Қазақстан

Түйіндеме

XXI ғасырда ой-өрісі жоғары, білімді, жан-жақты дамыған елжанды ұрпақ қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесі, денсаулығы мен физиологиялық жетілуі мектеп тәрбиесімен тығыз байланысты. Осыған орай мектептегі ұлттық спорт ойындарға ерекше мән беру қажеттілігі туындауда. Ұлттық спорт ойындары этнографиялық әдет ғұрыппен бірге дамып, жетілген қазақ этнографиясының бір бағыты. Ұлттық спорт ойындары қоғамның, әлеуметтік экономикалық жағдайдың, тарихи кезеңдердің өзгеруіне байланысты дамып жетіліп отырған. Ұлттық спорттық ойындарды жетілдіру мен пайдаланудың негізгі мақсаты жас ұрпақтың дене тәрбиесін дұрыс жолға қоюға, спорттық шеберліктері мен мүмкіндіктерін арттыруға бағытталған. Ата-бабамыздан мирас болып қалған ұлттық құндылықтармызды ұлықтап, ұлттық ойындарымызды әлемге таныту.

Кілт сөздер: Ұлттық ойындар, спорт, асық, бәйге, күрес, көкпар.**FEATURES OF THE KAZAKH NATIONAL SPORTS GAMES****Kuatbayev Nurserik**

Kordai District of Zhambyl region

Candidate of philological Sciences Aitzhanova Saule

Abylai Khan University of international relations and world languages Almaty, Kazakhstan

Abstract

In the XXI century, the formation of a highly educated, well-developed generation of the country is one of the most pressing problems of our time. Education and upbringing, health and physiological maturity of the younger generation are closely related to school education. In this regard, there is a need to pay special attention to national sports games at school. National sports games are one of the directions of Kazakh ethnography, which develops and matures together with ethnographic traditions. National sports games are developing in connection with changes in society, socio-economic situation, and historical periods. The main goal of improving and using national sports games is aimed at the correct formation of Physical Culture, improving sports skills and abilities of the younger generation. Popularization of national values inherited from our ancestors, popularization of National Games in the world.

Keywords: National Games, sports, asyk, Baiga, kures, kokpar.

Қазақ халқы ежелден өзіне тән: дәстүрі, салты, ділі, ұлттық ойындары, бай тілі бар ерекше шебер, өнерлі халық. Қазақ халқының ұлттық спорты өткен ғасырда ұмытыла бастаған еді. Қазіргі ел арасына кеңінен тараған ойындары: ат жарыстары, көкпар, аударыспақ, қыз қуу, теңге ілу, саяткерлік, қазақ күресі, тоғызқұмалақ, асық ату, жамбы атуды ұлттық спортқа жатқызылып, дамыту, әлемдік деңгейге көтеру тек еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде ғана мүмкін болды. Сондықтан ата-бабамыз ғасырдан ғасырға ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде қалдырған ұлттық құндылықтарымызды жандандыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Жалпы ұлттық ойындар бес түрге бөлінеді. Олар: аңға, малға байланысты, түрлі заттармен ойналатын, зеректікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін, соңғы кезде қалыптасқан ойындар.

1. Аңға байланысты ойындар: ақсерек-көксерек, аңшылар, аңшылар мен қояндар, кірпіше қарғу, қас-құлақ, ордағы қасқыр.

2. Малға байланысты ойындар: аларман (қойға қасқыр шапты), асау көк, бура-қотан, көксиыр, соқыр-теке, түйе мен бота.

3. Түрлі заттармен ойналатын ойындар: ағаш аяқ, аққала, ақпа, ақсүйек, ақшамшық, алакүшік, алты-бақан, арқан аттау, арқан тартпақ, арқан тартыс, арынды арқан, асау мәстек, асық, аттамақ, ауыртаяқ

4. Зеректілікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар: айгөлек, атқума, аударыспақ, бағана өрмелеу, балтам шап, бөріктастамақ, бұқатартыс, бұрыш, жасырынбақ, жаяу жарыс, көкпар, көрші, күрес.

5. Соңғы кезде қалыптасқан ұлттық ойындар: әріп таңдау, бригада, мейрамхана, пошта, сымсыз телефон, сыңарын табу т.б. Олардың ішінде бірқатар ойындар спорттық, той ойындары болып саналады. Ал енді, қазақтың ұлттық ойындарының ішінде «қуырмаш» тәрізді жас сәбилерге арналған да ойындар бар.

Ұлттық ойындардың ең көп қолданатын спорт ойындарына асық ату, көкпар, теңге алу, бүркітші, қыз қуу, күрес, аударыспақ.

Асық ату - ертеден келе жатқан қазақтың ұлттық ойындарының бірі.

Ұлттық ойындар халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларына, шаруашылық мүмкіншіліктеріне байланысты қалыптасқан. Қазақ халқының ұлттық ойындарының көбі табиғи заттармен ойнауға негізделген. Шаруашылығы мал шаруашылығына негізделгендіктен қазақ халқының ұлттық ойындары да осыған икемделген. Әсіресе, қойды көп өсіргендіктен, балалар ойынының көбі қой асығымен байланысты болып келеді.

Сондықтан асық ойындары ұлт ойындарының ішіндегі ежелден келе жатқан көнелерінің бірі болып табылады. Асық ойыны баланың жастайынан жүйке жүйелерін шыңдап, оларды дәлдікке, ептілікке, ұстамдылыққа тәрбиелейді.

Көкпар – тек қазақтың ғана емес барша түркі халықтарына тән ұлттық ат спорты ойындарының бірі. Дәстүрлі көкпар ойынының өмірге келуі - көшпелі халықтардың айналасын қоршаған жаудан өзін-өзі қорғап қалу қажеттігінен туындаған. Яғни, халық бейбіт күндерде азаматтарын әскери сайыстарға баулып отырған. Мысалы, көкпар ойынына шыңдалған жігіт соғыс кезінде дұшпан шебінде жараланып қалып қойған жауынгерді атпен шауып барып, көз ілеспес жылдамдықпен жерден көтеріп алдына өңгеріп алып, құтқарып қалуға дайын болады. Сондай-ақ, көкпаршы жаумен жекпе-жекке шыға қалса, жауды аттан жұлып түсіруге, жерге түсіп қалған қаруды (найза, қылыш) шауып келіп іліп алуға бейім келеді. Қазақтың ат үстіндегі ойындарының шығу тарихы жауынгерді батырлыққа, ептілікке, шапшаңдыққа үйретуді мақсат тұтқан.

Көкпар жігіттердің күш-жігерін, төзімділігін, батылдығы мен ептілігін, ат үстінде мығым отыруын қалыптастырады. Сонымен қатар көкпар – аттың қалай бапталып үйретілгенін, жүйріктігін де сынайтын спорт түрі.

Көшпенді бабаларымыздың таным-түсінігінде бүркіт - батылдың, батырлықтың, еркіндіктің, рух биіктігінің символы. Еліміздің туындағы бүркіттің бейнесі азаттықтың, тәуелсіздіктің, тектіліктің, қайраттылықтың айбыны ретінде бейнеленген. Қазақ халқы бүркітті киелі құс санаған. «Бүркіт бір сілкінсе мың пәле кетеді» деп есептейді және бүркіттің бір қауырсынын үзіп алып қасиетті зат санап биікке іліп қояды.

Тарихи деректерге қарағанда бүркітті қолға үйретіп, аңшылыққа пайдаланғанына 3 мың жыл болыпты. Италиян жихангері Марко Полоның естелігінде, Құбылай ханның саятшылыққа пайдаланған 500 бүркіті және басқа да құстарының болғандығы туралы жазылған. Шыңғысханның ұлы Жошының 3 мың бүркітшісі болғандығы туралы деректер бар. Орта Азия хандарының да бүркіт ұстап, құсбегілердің қызметін пайдаланғанды белгілі.

Аударыспақ - спортшыдан үлкен ептілікті, күштілікті, төзімділік пен батылдықты талап ететін қазақтың ұлттық спортының бір түрі. Бұл ойында екі салт атты бір-бірін аттан аударып алуға тырысады. Аударыспаққа тәртіп бойынша ат үстіндегі айқасты жақсы меңгерген, дайындығы бар спортшылар ғана қатынаса алады. Ал дайындығы жеткіліксіз, тәжірибесі аз спортшылар үшін бұл өте қиын.

Аударыспақ салмақтық категорияға бөлінеді. Аударыспаққа салмақтық категорияны енгізудің мақсаты — қатынасушыларға неғұрлым теңдік жағдай туғызу.

Жарыс ережеге сәйкес 60, 70, 80, 90, +90 кг салмақ дәрежесі бойынша өткізіледі. Аударыспақшыда қызыл және көк түсті белбеулері болуы қажет. Аударыспақ шеңберінің аумағы 15 метр. Белдесу уақыты 5 минут. Аударыспақшының ер тоқымында, жүгенінде, өмілдірік құйысқанында спортшыға зақым келтіретін үшкір заттар, темір әшекейлер, ер тоқымының алдыңғы, артқы қасында, үзеңгісінде дәнекерленген қосалқы бөлшектер болмауы тиіс.

Теңге ілу – Түркі халықтарына ортақ, ұлттық ат спортына жататын ертеден келе жатқан ойындарының бірі. Теңге ілуші жігіт құйғыта шауып келе жатқан аттың үстінен еңкейіп, баяуламастан жерде жатқан, шүберекке түйілген теңгелерді тез іліп алып, лақтырып отыруы шарт. Теңгені көп ілген ойыншы жеңімпаз атанады.

Теңге ілу ұлттық ойынының көп ғасырлық тарихы бар. Бұрынғы кезден бастап теңге ілу қазақ жауынгерлерінің күшін, шеберлігі мен батылдығын тәрбиелейтін жаттығудың маңызды элементі ретінде қарастырылатын. Біздің заманымызда теңге ілу ұлттық ойыны шеберлік пен жылдамдыққа, ең бастысы жылқыға, өз тарихына деген сүйіспеншілікті дамытатын ең әдемі және ең көрнекті ұлттық спорт түрлерінің бірі.

Қыз куу - қазақ халқының өте көне ойындарының бірі. Ол Қазақстан Республикасы халықтарының арасында кеңінен тараған қазақтың ұлттық ат ойыны тобына жатады. Қыз куу сонау ертеден келе жатқан спорт ойыны. Бұл жарыс өзінің түрі жағынан біздің заманымызға дейін қандай болса, қазірде сол күйінде қалды. Жарыс қыз куу спортының ережесіне сай өткізіледі. Спортшылардың бас киімінен аяқ киіміне дейін ұлттық үлгіде қыз куу спортына лайықты болуы тиіс. Қыз куудың аты ұшқыр, жүйрік, сұлу болуы шарт.

Қыз куу алаңының ұзындығы: 300 метр. Алаңға қыз бен жігіт шақыралады. Жігіт қыздан 10 метр кейін тұрып жарысқа қосылады. Жігіт қызды қуып жетсе, ережеге сай қыздың сол жақ иығындағы орамалды шығыршықтан суырып алуға тырысады. Ал қыз керісінше, қуғыншыдан қашып құтылып, сөреге бұрын жетуге әрекет жасайды. Жарысқа бекітілген ережеге сай спортшының қуып жеткен уақытын арақашықтыққа бөліп қорытындысы шығарылады.

Қазақша күресінің даму тарихы қазақ халқының ежелгі тарихымен тұтасып жатыр. Қазақша күрес түрлі бас қосулар мен мереке тойларда жиі қолданылады. Қазақша күрестен жеңіске жеткен тұлғалар халықтың төбесіне тұтар құрметті адамына айналған. Қазақтың ұлы батыры Қажымұқан есімі қазақ халқының тарихына ғана емес әлемдік деңгейдегі спортшылардың арасында белгілі болды. 1938 жылы қазақ күресі ауыл шаруашылығы аймақтары арасындағы спартакиада аясында өткен.

Бәйге ойыны - қазақ халқының ұлттық спорт ойындарының ең көп тараған ұлттық ойындарының бірі. Ұлттық спорт ойынының ерекшелігі ойын жрыс ретінде жазық жерлер мен ипподромдарда ғана өтіп қоймайды, спортшының өзі мен оның атына жоғары талап қойылатын ойлы-қырлы, жасанды, бөгесінді жерлерде де өткізіледі. Ұлттық спорт ойынын ойлы-қырлы жерлерде өткізу қазіргі заманғы ат спортының классикалық түріне жатады. Бәйге ойыны спортшының тактикалық шеберлігін жетілдіруде маңызы орасан зор. Жарыста мықты да жылдам спортшылардың бәрі бірдей жеңе бермейді, мұнда кімде-кім жарысты жаттығу жағынан дұрыс құрып, жағдайды дұрыс бағалап, жарыстың барысында атының күшін тиімді пайдаланса сол ғана жеңіске ие болады.

Ер жігіттің мергендік, ептілік қабілетін сыннан өткізетін, намысын айқындайтын ежелгі ойынының бірі – жамбы ату жарысы. Қазақтың ұлан-ғайыр жерін батыр аталарымыздың сақтап қалуына себеп болған астындағы желдей ескен сәйгүлігі мен сенімді қаруы болған садағы. Бұл екі мұра, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, бүгінгі еліміздің тәуелсіздік алған күніне де жетті. Ежелде жамбы атудың бірнеше түрлері болған. Солардың ішінде көп тараған түрі тай-тұяқ (көлемі тай тұяғындай) жамбыны ату. Мұнда, жамбы ату жарысы көлемі 300 метрге дейін келетін жазық алаңда өтеді. Мәреден 100 метр қашықтыққа орналасқан биіктігі 3-4 метр келетін бағанаға көлемі тайдың тұяғындай жамбы орналастырылады. Жамбыны мерген ат үстінде шауып келе жатып көздейді. Жамбы атудың басқа: айқабақ, мылтықпен ату түрлері, немесе қатар-қатар қойылған бірнеше нысананы ату түрінде де болған.

Сақ құлақ - ұлттық ойынында ойнаушылар арасы бір метрдей қаз-қатар түрегеліп тұрады немесе қатарласа отырады. Ойынды бастаушы естілер-естілмес дауыспен бір-екі сөзді бірақ рет айтып соңғы ойнаушы ойын бастаушыға сыбырлап өзіне жеткен сөзді айтады. Егер сөз дұрыс жеткен болса, ойын тағы да үш рет басқа сөздермен қайталанады. Егер сөз бұзылып жеткен болса, бастаушы соңғы ойнаушыдан бастап 1-ойыншыға қарай сыбырмен ғана тыңдап, сөзді бұзушы кім екендігін анықтайды. Сақ құлақ ұлттық ойыны жас өспірімдер мен жастардың зердесін дамытып, өнерге деген құштарлығын арттырады.

Арқан тарту ұлттық ойыны балалар екі топқа бөлінеді де, арқанды екі жаққа тартады. Бір топ ортадағы аққала қалай құласа, сол топ жеңіп шыққан болады. Жеңілген топ аққаланы қайта жасайды. Ойын қайта басталады. Ойын ойынға қатынасушылардың күш-қуатын дамытуға, таза ауада дем алып, еңбектенуге үйретеді. «Жүйріктер жеңеді» - ұлттық ойынында ойынға қатынасушылар көк және сары топ болып екі топқа бөлінеді. Бір төбенің үстіне ойыншыларға түгелдей жетерлік мөлшерде көк және сары таяқшалар тасталады. Ойынды жүргізуші ретінде басқарушы тағайындалады. Ол төрешілік міндетті қоса атқарады.

Төрешінің белгісі бойынша ойынға қатынасушылар белгіленген көмбеге қарай тұра жүгіреді. Жеткен ойыншы өз командасының түсіне сай бір-бір таяқшаны алып кері жүгіреді де, сөре сызыққа әкеп қояды. Қай түсті топтың ойыншылары өз командасының бояуына сәйкес таяқты белгілеген мерзімге көбірек алып келсе, сол топ жеңеді. Ойын жастарды белгілі бір мақсатта коллективтік әрекет жасауға, шапшаңдыққа, тыныс мөлшерін ретті, қалыпты басқара білуге үйретеді.

«Жапалақтар мен қарлығаштар» - ұлттық ойыны кең, жазық алаңда өтеді. Ойынға қатынасушыларға шек қойылмайды. Ойнаушылар екі топқа бөлінеді де бірінің арқасына бірі арқасын қаратып, екі сан құрып тұрады. Бір қатардағыларды жапалақтар екіншісін қарлығаштар деп атайды. Орталарынан біреуін ойын жүргізуші етіп алады. Ол ойыншылардың арасынан жүріп отырып, сөзін үзіп-үзіп, созып сөйлейді: қар-үзіліс-лығаш немесе жа..., ал сөз аяғын айтпайды. Сонда аты аталған топ бытырап қаша жөнеледі де, аты толық аталмаған топ оларды қуады. Ұсталған ойыншы ұстаған топтың ойыншыларының қатарына қосылады. Қай топтың жеңгенін ойын соңында қайсысының саны көп болса, соған қарай шешеді. Ұлттық спортымыздың ішіндегі шоқтығы биік, қалыптасып орныққан спорт түрі, бұл – тоғызқұмалақ. Бұл спорт түрі – әлемдік мәдениеттің озық үлгілерімен бой теңестіре алатын, қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани, логикалық ойлау өнері. Тауқырайдан - ұлттық ойыны бойынша ойынға қатысушылар бірінің қолы бірінің басына жетерліктей мөлшерде дөңгеленіп отырады. Ойын бастаушыдан басқасы жалаң бас болуы керек. Ойын бастаушы: «Тауқырайдан-тауқырайдан» - деп қайталап айта түседі де, өз басындағы тақияны оң жағындағы көршісінің басына кигізе қояды. Көрші де сол сөзді қайталап, оң жақ көршісіне кигізеді. Осылай жалғасып кете береді. Бір мезетте, ойын бастаушы көзін жұмып отырады да: «Тау-тау», - деп басын өзі қолымен баса қояды. Тақия кімнің басында қалса, соған айып салады. Ойын қатынасушыларды сергектікке баулиды.

Қазақтың ежелден келе жатқан ұлт ойындарының бірі - «Домалақ ағаш» ойыны. «Домалақ ағаш» ойынын қыста мұз үстінде, ал жазда тақыр алаңда ойнауға болады. Ойынға қатынасушылардың әрқайсысының басы қайқы қақпа таяғы мен ағаштан істелген домалақ шары болуы керек. Ойынға қатынасушылар ортадан шеңбер сызып, бір «қазан» қазады. Ойнаушылардың саны көп болса, шеңбер соғұрлым үлкен болады.

Шеңбердің бойымен қатарласа тұрып, арасы бір-бірі адымдай жерден, яғни әрқайсысы өзінің алдынан «қазан» қазып алады, домалақ ағашын соған алып қояды. Шеңбердің ортасында бір ойыншы бос «қазанды» күзетіп тұрады, яғни басқа шеңбер бойында тұрған ойыншылардың әрқайсысы өзінің шарын ортадағы бос «қазанға» түсіру; ал ортадағы бос «қазанды» қорып

тұрған ойыншы басқалардың домалақ ағаштарын өзі қорып тұрған «қазанға» түсірмеуге тырысады. Егер ортадағы «қазанға» домалақ ағашын кім түсіріп алса, сол адаммен орындарын ауыстырады. Ойын жалғаса береді. «Домалақ ағаш» ойыны балаларды сергектікке, жылдамдыққа баулиды. Судағы жасырынбақ - ұлттық ойынының ерекшелігі ойынға қатынасушылар суға түсерде резеңке қалпақ киеді. Онымен көздері де жабық болады. Қалпағы жоқ ойыншы ортаға шығады. Оның қолында қоңырауы болады. Қалпақ киген барлық жүзуші қоңырау соғып жүрген баланы іздейді. Қоңыраушыны ұстап алған бала қалпақты қоңыраушыға кигізеді де, қоңырауды өзі алады. Өзі қуып жүргендерге ұстатпауға тырысады. Ойынға 20-30 жүргізушінің қатынасуына болады. Ойын суда жүзе білуге, дыбысты айыра білуге, сезімталдыққа үйретеді.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап Кеңес үкіметінің тұсында ұмыттырылған ұлттық ойындарымыз жаңарып қайта жаңғырта бастады. Ұлттық спорттың еркін дамып кең қанат жаюы «Қазақстан Республикасы Ұлттық спорт түрлері Қауымдастығы» құрылуымен тығыз байланысты.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары еліміздің болашағын ойлаған озық ойлы, ұлтжанды азаматтар бас қосып, ұлтымызды әлемге танытудың маңызды жолдарының бірі спорт болса, соның ішінде біздің халық үшін ұлттық спортты өркендетіп, дамытып, биікке көтеру болып табылады деп шешті. Осыған орай Астана қаласына 2004 жылдың қазан айының 29 күні Заңды тұлғалар бірлестігі «Қазақстан Республикасы Ұлттық спорт түрлері қауымдастығын» құрылды. Қауымдастықтың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасында Ұлттық спорт түрлерін жандандырып, әлемдік деңгейге насихаттау, таныту болатын. Бүгінгі күнде елімізде ұлттық спорт ойындары ерекше сипатқа ие болды. Осыған байланысты елімізде *«Ұлттық спортты дамытудың Мемлекеттік Бағдарламасын»* қалыптастырып әрбір аймақта ұлттық спорт ойындарына байланысты клубтарды ашу керек.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сағындықов Е. С. / Қазақтың ұлттық ойындары. — Алматы: «Рауан» баспасы, 1991 жыл .
2. Қазақ спортшылар елі энциклопедия, Атамұра, Алматы- 2008
3. "Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары", Атамұра, 2010
4. Қазақстан": Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы "Қазақ энциклопедиясы" Бас редакциясы, 1998
5. Кенжеахметұлы С. К – 30 Қазақ халқының салт – дәстүрлері. – Алматы: «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2010.

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ТЕОРИЯСЫ

Иманғалиева Амангуль Екпінтаевна,
Солтанкулов Ақылбек Укасович,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері,
Қазақстан, Алматы облысы, Іле ауданы, №44 орта мектеп

Түйіндеме: Бұл баяндама Әл -Фараби еңбектерінің бүгінгі күнде де маңызын жоймаған құндылық екенін көрсетуге арналған. Баяндамада автор «Мәңгілік ел» идеясының негізгі теориясы Әл -Фараби идеяларынан бастау алатындығы туралы айтады. Баяндамада Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбегіндегі рухани маңызы бар тұжырымдарға талдау жасалады. Автор Фараби еңбегі тақырыбы мен идеясын Елбасының «Мәңгілік ел» идеясымен байланыстыра отырып, Фараби шығармаларының мәнін жоймас өміршеңдігін танытады. Әл-Фарабидің қоғамдық-философиялық, жаратылыстану туралы ғылыми көзқарастары орта ғасырлардағы Таяу және Орта Шығыс елдеріндегі мәдениет, философиялық және ғылыми ой- пікірлердің даму нәтижесі болып табылады. Оның дүниетанымы екі әлемнің — көшпелілер мен отырықшылар өркениетінің және Шығыс пен Грек-рим мәдениетінің өзара байланыстарының нәтижесі еді. Ежелгі түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясын теориялық-философиялық тұрғыдан негізін салып берген түркілердің әйгілі ойшылы, философы Әбу Насыр әл-Фараби болды. Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеясы — «Мәңгілік Ел» идеясымен ұштасып жатыр. Әл-Фарабидің философиясын зерттеушілер оның бұл саладағы трактаттарын терең талдай келіп, Әл-Фарабидің философиялық мұрасында үш басты жайтты атап көрсетеді: дүниенің мәңгілігін тану, детерминизм — зерттеу принципі, яғни себептілік сыр-сипатын ашу, — ғылымның қайнар көзі; адам жанының өшпейтіндігін теріске шығарған ақыл туралы ілім. Бұл үш принцип әл-Фарабидің философиясының биік шоқтығы және ерекшеліктері болып саналады.

Кілт сөздер: Әл-Фараби, «Мәңгілік ел» идеясы, «Қайырымды қала тұрғындары», философиялық мұра, тәуелсіздік, мәні, ақыл туралы ілім.

«THEORY OF» MANGILIK EL «IN THE WORKS OF AL-FARABI»**Imangalieva Amangul Ekpintayevna****Soltankulov Akylbek Okasovich**

Teacher of the Kazakh language and literature

№44 secondary school Ili district, Almaty region,

Teacher of the Kazakh language and literature, Kazakhstan republic

Abstract: This report is intended to show that works of al-Farabi are still relevant today. In the report, the author says that the basic theory of the idea of "Mangilik El" begins with the ideas of Al-Farabi. The report analyzes the spiritual significance of Farabi's work, The Views of the Good Citizens. The author connects the theme and idea of Farabi's work with the idea of the President "Mangilik El" and shows the indelible vitality of Farabi's works. Al-Farabi's socio-philosophical and scientific views on natural sciences are the result of the development of cultural, philosophical and scientific thought in the Middle Ages in the Middle East. His worldview was the result of the interaction of two worlds - nomadic and sedentary civilizations and Eastern and Greco-Roman culture. Abu Nasir al-Farabi, a famous Turkic thinker and philosopher, laid the theoretical and philosophical foundation of the ancient Turkic idea of "Mangilik El". The national idea of independent Kazakhstan is combined with the idea of "Mangilik El". disclosure of nature, - the source of science; the doctrine of the mind that denies the immortality of the human soul. These three principles are the culmination and features of al-Farabi's philosophy.

254

Keywords: Al-Farabi, the idea of "Mangilik El", "Residents of the Good City", philosophical heritage, independence, meaning, the knowledge about the intelligence.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Халқына Жолдауында айтылған «Мәңгілік ел» ұғымы халықтың саяси сана -сезімі мен азаматтық мүдделерінің нығаюына түрткі болды. Елбасы Жолдауда «Мәңгілік ел болу – өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылып, ұдайы алға ұмтылуымыз керек» - дейді. Жолдауда айтылған «Мәңгілік ел» туралы идеясы түркі жұртына ортақ ғұлама Әл-Фараби еңбектерінен бастау алады. Ұлы ғұлама педагогика, психология, эстетика мен акустика, астрономия салаларын терең зерттеп, мыңдаған жыл бұрын әлемдік мәдениет пен ғылымға жемісті үлес қосқан еді. Әл-Фарабидің парасаттылық пен ағартушылықты жақтаған үлкен гуманист екені дүние жүзіне мәлім. Ғалым бірнеше ғылым салаларын қамтитын 150-ге тарта трактаттар жазған [2, 15-6.].

Мәңгілік ел болу - әрбір ұлттың ұлттық идеясы. Ол идея - халықтың тәуелсіздікке, бірлікке, бейбітшілікке деген құштарлығынан басталады. Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбегі - қоғамдағы қордаланған келелі мәселелерді жан- жақты қозғап, грек ойшылдарының «мінсіз мемлекет» құру туралы ойларын дамытатын маңызы зор еңбек. Сан ғасыр бойы рухани құндылығын жоғалтпаған аталмыш еңбек ХХІ ғасырдың табалдырығын аттасақ та , алдымыздан айналып шығып отыр. Себебі, қоғам үшін, қоғамның қарыштап дамуы үшін жазылған, құндылығы жоғары еңбек ешқашан ескірмек емес. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» трактаты өрісі кең, өресі биік еңбектер санатына жатады.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» – Әл-Фарабидің негізгі еңбектерінің бірі. Ол 948 жылы Мысырда жазылды. 942 жылғы мәтіннің бірінші үлгісі «Китаб ас-сийаса ал-маданиййа» жеке шығарма ретінде танымал болды. Қоғамдағы әлеуметтік -тұрмыстық жағдаяттарды жіктеп, таразыдан өткізіп , елдің ынтымақты тірлік кешуі негіздемесін жасап берген Әл-Фараби шығармасы грек ойшылдары Платон және Аристотельдің мінсіз мемлекет және мемлекет түрлері туралы ілімінен тарайды. Грек ойшылы Платон өзінің «Мемлекет» деген еңбегінде мінсіз қаланың құрылымы туралы айтады. [1] Платонның бұл шығармасында елдің бақуатты, бейбітшілікте өмір сүруінің негіздемелері туралы айтылған.

Әл-Фараби еңбектерінен біз «Мәңгілік ел» теориясының философиялық негізгі ережелерін тани аламыз. Ғалым «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» еңбегінде адам танымынан бастау алып, оның қызметімен, ісімен, рухани өмірімен жалғасатын құндылықтарды, білім түрлерін кеңінен талдаған. Шығарманың атауының өзі адамға ой саларлықтай ерекше ойластырылған. [5] Автор көзқарасы туралы айтып отырған тұрғындар «қайырымды» қалада тұрады. Автор өз ойын жеткізуде «Қайырымды» деген сөз қолданысын тектен -текке қолданып отырмаған сияқты. Қандай адамды қайырымды деп айтамыз? Адамгершілігі жоғары, мейірімді, ешкімнен көмегін аямайтын, бірлікті, ынтымақты сүйетін адамды «қайырымды» дейміз. Демек, ғалым сөз етіп отырған қаланың тұрғындары - қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді сүйетін, ынтымақты қалайтын адамдар. Бұл қаланың тұрғындары қоғамдағы тұрқтылықты, парасаттылықты жан -тәнімен сүйетін адамдар. Ойшылдың пікірінше, қоғамның тұрақтылығы, күштілігі имандылықтан, адамзаттың дұрыс танымынан бастау алмақ. Ойшыл өз еңбегінде қала тұрғындарының лайықты өмір сүруіне себепші – жоғарғы билік екенін айтады. [2] Осы трактаттан ойшылдың «Әр бір адам басқа адамның өмір сүруіне қол ұшын беретін, адамдарды біріктіру арқылы өз табиғатына сай келетін дәрежеге ие болатын» қоғам түрін тани білгені көрінеді.

Ойшыл ұжымдасып әрекет ету арқылы бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын қоғамды орнату үшін елді білімді, сабырлы, ақылды адами қасиеттерді бағалауға қабілетті адамдар басқарғаны жөн деп ой түйеді. Ұлы ғұлама Әл-Фарабидің осыдан мың жылдай бұрын айтқандары бүгінгі күнде қоғамымыздың қалыптасуында басшылыққа алар басты қағидадай қызмет атқаруда. Елбасымыз атап өткендей, «Мәңгілік ел» деңгейіне жетудің белгісі болып табылатын негізгі белгілердің бірі – қоғамдағы өзара ауызбіршілік пен келісім, бейбітшілік. Бір қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың қарым -қатынасының дұрыс болуы, бастысы- бір -біріне қайырымдылық көрсетіп, көмек беру, достық, бейбітшілік сияқты құндылықтарды қастерлеу жайында ғұлама анық толғам жасайды. Адамдардың арасындағы қайырымдылық пен түсінушілік, бір-біріне көмек беру, достық пен бейбітшілік , тәлім мен тәрбие - әл -Фарабидің әлеуметтік саяси теориясының «Мәңгілік ел» идеясына нұсқайтын ажырамас бөлігі боп саналады.[4] Бұл еңбегінде Әл -Фараби мемлекет пен қоғамның кемелденуі үшін қажеттіліктерді талдап көрсеткен.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» жайындағы трактатында ізгілікті қоғам болмысының негізгі тетіктері мен қажетті шарттары туралы жан-жақты талданып, зерделенеді. Адамның табиғатынан көмекті қажетсінетіні - табиғи шарттылық. Қоғамдасып өмір сүруге адамзаттың ықыласты екендігі туралы айтады. Себебі, әрбір адамның тіршілік етуі мен кемелділікке жетуі үшін қоғамның болуы маңызды. Адамдар қоғамда бір-біріне көмек көрсету арқылы ғана кемелділікке жетіп, тыныштығын сақтайды және үйлесімді өмір сүреді. Бірақ қоғамның толыққанды нығаюы мен дамуы үшін қоғамда адамдар арасындағы ауызбірлік пен ынтымақтастық болғаны маңызды. Әл -Фараби толық мәнді қоғамды үшке бөледі: ұлы, орташа, шағын және оларды барша адамзат баласының қоғамдарының тұтас жиынтығы деп атап көрсетеді. Ізгілікті мансұқ еткен тұрғындары бар қала ғана игілік пен кемелділік дәрежесіне көтеріле алады. Әл-Фараби: «Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала – қайырымды қала, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам – қайырымды қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отырса, бүкіл ғалам қайырымды болмақ», – деген гуманистік тұжырым жасайды. Ойшылдың: «Қала болмысы – адамның кемелденген денесі мен оның мүшелері секілді. Дене мүшелері тіршілік ету мақсатында бір-біріне көмектесіп отырады және өздерінің қабілеттері мен жаратылыстарына қарай бөлінеді. Дәл сол секілді қала бірлестіктері де қабілеттеріне байланысты бөлінеді» - деген дәлелді пікірімен келіспеске болмайды.[2]

Данышпан ізгілікті қоғамды қалай билеу керектігі туралы, әділ билік етудің әдістері, қала билеушісінің қабілеті, белгісі, негізгі шарттары жайлы да талдау жасайды. Қала басшысы, қала бірлестігінің мүшелері болу үшін тек табиғи қасиеттер емес, олардың өнері ескеріледі. Ал қала бірлестігінің басшысы өзгелерден бойындағы жақсы қасиеттерімен жоғары тұрады. Жақсы қасиеттері мен өнері арқасында оның мәртебесі биік болады. Қала басшысы қаланы тәртіпке келтіруші, жол сілтеуші. Оның қызметін әл-Фараби адам тәніндегі жүрекпен теңестіреді. Қаланың әрбір мүшесі өз қызметтеріне сәйкес қала басшысының мақсаттарын жүзеге асыруға көмек беруі тиіс. Елбасының «Мәңгілік ел» идеясында айтылатын зайырлы қоғам мен жоғары руханият, қауіпсіздік мәселелері міне осылай, Фараби еңбектерінде айқын көрініс береді. Басшы қала тұрғындарын бақытқа апаратын ең дұрыс жолға сілтеп, оған жеткізетін әрекетке талпындыруы тиіс. «Қаланың басшысы болу үшін адамның бойында он екі қасиеттің табылуы шарт» – дейді Фараби. Бірақ жаратылысынан бойында мұндай қабілеттер мен қасиеттер бір адамның бойында табылуы өте қиын жағдай. [7]

Данышпанның пайымдауынша, игі қасиеттердің алтауы, тым болмаса бесеуі оның бойына біткен болса, ол адам қаланың басшысы бола алады. Әл-Фараби қайырымды қалаға кереғар надан қалалар туралы да және олардың бірнеше түрі бар екендігі туралы да тоқталып өтеді. Қайырымды қала тұрғындарының бақытқа жету жолы мен қайырымсыз қалада неліктен бақытсыздық орнайтындығы туралы да атап өтеді.

«Мәңгілік ел» белгісі болып саналатын - жалпыға ортақ еңбек қоғамы туралы ұғым да осы арада қылаң береді. Қайырымды қала тұрғындарының білімі мен қызметтері жалпыға ортақ және осы ортақ әрекеттер жасау арқылы адамның өзі де бақытқа жетеді. Заманында білім мен ғылым бола тұрып оны дұрыс иелене алмасаң, халыққа, мемлекетіңе білімің мен ғылымың арқылы көмектесе алмасаң ілгерілеу болмайды. Әлеуметтік ортадағы даму, адам болмысының өрісіндегі рухани дамудан басталады. Рухани дамудың негізінде дұрыс таным, тарих, отан, келер ұрпақ алдындағы жауапкершілік тұр. [3]

Данышпанның «Мемлекет билеушісінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» туралы шығармалары қоғамдағы бірлік пен бейбітшілік, келісім, зайырлы қоғам құру мен жоғары руханиятқа жету туралы айтылған десек те болады.

Әлемдік ғылым мен мәдениеттің алтын қорында есімі ардақты ұлы ойшылдың қазақ халқының болашағына бағдар сілтейтін «Мәңгілік ел» теориясының негізін салған еңбегі туралы аз - кем талдау жасадық. Ұлы ғұлама өз еңбектерінде ұстаздық тұрғыдан толғам жасайды, мәңгілік мемлекет болудың негізі дұрыс тәлім-тәрбиелік мақсатпен ұйысатынын

жазады. Фарабидің «Кемеңгерлік меруертi», «Iзгi қала тұрғындарының көзқарасы», «Мәселелердiң түп мазмұны», «Ғылымдардың шығуы», «Бақытқа жету» сияқты көптеген трактаттары бар. Бұл еңбектерiнде ол дүние, қоғам, мемлекет және адамдардың өзара қарым-қатынасы туралы өз заманы үшін соны ой-пiкiрлер айтады. Орта ғасырлардың өзiнде де Әбу-Насыр қанаусыз, зорлықсыз бақытты қоғам орнату жөнiндегi батыл болжам жасаған. Мұндай қоғамның тууын ол мемлекет басшысының ақылымен, бiлiмiмен, адамгершiлiгiмен байланыстырған. Әбу Насыр Әл-Фараби шығармаларындағы iзгiлiк мәселесi бұл күнде де құндылығын жоғалтқан жоқ. Қазақ елiн болшақта өркениеттi, дамыған, «Мәңгiлiк ел» болу жолына түскен елдер қатарына қосылуға бағыт көрсететiн, елдiң бiрлiгi мен ынтымағының маңыздылығын насихаттайтын бабамыздың еңбегi – бiз үшін баға жетпес мұра.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедия 1 том А-Ә, 20-22 бет.
2. Әбсаттар Дербісалиев. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 1995.
3. Әбу Насыр әл-Фараби. «Қайырымды қала» - Алматы, Халықаралық Абай клубы, 2015.
4. [https:// sites.google.com](https://sites.google.com): Әл-Фараби еңбектерiндегi халықтық педагогика мәселелерi.
5. [https:// akikat.kazgazeta.kz](https://akikat.kazgazeta.kz), bankreferatov.kz: Ж.Исахметұлы. Фараби трактаттарындағы бiлiм, тәрбие және адамгершiлiк мәселелерi.
6. [https:// melimde.com](https://melimde.com)
7. [https:// baribar.kz](https://baribar.kz): Әл-Фарабидiң еңбектерiндегi тәлiм-тәрбиелiк идеялары.

A MOLECULAR DOCKING STUDY: INTERACTIONS of *N*-HETEROCYCLIC CARBENE TYPE MOLECULES WITH THIOREDOXIN REDUCTASE**Doç. Dr. Neslihan ŞAHİN**²Cumhuriyet University, Faculty of Education, Department of Basic Education**ORCID:** 0000-0003-1498-4170**Doç. Dr. Elvan ÜSTÜN**

Ordu University, Faculty of Science and Arts, Chemistry Department, Cumhuriyet Campus.

ORCID: 0000-0002-0587-7261**ABSTRACT**

Significant activities of *N*-Heterocyclic Carbene (NHC) molecules, such as anti-cancer, anti-fungal, and anti-viral as well as catalytic activities, still attract the attention of the scientific world. Some imidazole, triazole, and benzimidazole type NHC molecules are still used as drugs at present time. In recent years, significant developments in the field of theoretical chemistry have made both DFT/TDDFT-based calculations and molecular docking analysis essential tools in computer-aided drug design research. These methods both give valuable foresight about the activities of candidate molecules and save time, money, and labor. In addition, with these methods, it is possible to perform analysis that is difficult to perform with known experimental procedures. Thioredoxin is a redox protein known to be present in all organisms and Thioredoxin Reductase (TrxR) is the enzyme that reduces thioredoxin. The expression of TrxR increases in many cancers such as breast, thyroid, and colorectal. Therefore, it is thought that TrxR inhibition is important in fighting against cancer. However, these inhibition processes are very difficult to trace by experimental procedures. Considerable information about TrxR-ligand interactions can be obtained from molecular docking methods. In this study, the previously characterized 1-(allyl)-3-(4-isopropylbenzyl)benzimidazoliumchloride and 1-(allyl)-3-(4-tert-butylbenzyl)benzimidazoliumbromide were optimized and their interactions with TRX were investigated by molecular docking methods.

Keywords: *N*-Heterocyclic Carbenes, Molecular Docking, Thioredoxin Reductase**ÖZET**

N-Heterosiklik Karben (NHC) moleküllerinin katalitik aktivitelerinin yanı sıra anti-kanser, anti-fungal ve anti-viral gibi pek çok özellikleri halen bilim dünyasının ilgisini çekmektedir. Bazı imidazole, triazol ve benzimidazol tipi NHC türlerinin günümüzde ilaç olarak halen

kullanılmaktadır. Benzimidazol temel yapısının türevlendirilmesi ile elde edilen moleküllerin anti-kanser aktivitesi üzerine çalışmalar ayrıca dikkat çekicidir. Son yıllarda, teorik kimya alanında yaşanan önemli gelişmeler hem DFT/TDDFT temelli hesaplamaları hem de moleküler doking analizlerini bilgisayar destekli ilaç tasarım araştırmalarında önemli bir araç haline getirmiştir. Bu yöntemler hem aday moleküllerin aktivite özellikleri ile ilgili kıymetli öngörüler oluşturmakta hem de zaman, bütçe ve işgücü tasarrufu sağlamaktadır. Ayrıca, bilinen deneysel prosedürlerle gerçekleştirmenin oldukça zor olduğu analizleri bu yöntemlerle gerçekleştirmek mümkündür. Tiyoredoksin bütün organizmalarda varlığı bilinen bir redoks proteinidir ve Tiyoredoksin Redüktaz (TrxR) ise tiyoredoksini indirgeyen enzimdir. TrxR meme, tiroit ve kolorektal gibi pek çok kanserde salınımının arttığı kaydedilmiştir. Bu nedenle TrxR inhibisyonunun kanserle mücadelede önemli olduğu düşünülmektedir. Fakat bu inhibisyon süreçlerinin deneysel prosedürlerle incelenmesi çok zordur. Moleküler doking yöntemleri ile TrxR-ligand etkileşimleri üzerine önemli bilgiler elde edilebilir. Bu çalışmada daha önce karakterize edilmiş 1-(allil)-3-(4-izopropilbenzil)benzimidazolyumklorür ve 1-(allil)-3-(4-ter-bütilbenzil)benzimidazolyumbromür moleküllerinin optimizasyonu yapılarak TrxR ile etkileşimleri moleküler doking yöntemleri ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: N-Heterosiklik Karbenler, Moleküler Doking, Tiyoredoksin Redüktaz

260

1. INTRODUCTION

N-heterocyclic carbenes (NHCs) are one of the most studied molecule families due to their catalyst and bioactivity properties (Hopkinson, Richter, et al., 2014). Since the synthesis and isolation of the first NHC by Arduengo in 1991, NHCs have attracted the attention of scientists. Heterocyclic azoles such as imidazoles, triazoles, and especially benzimidazoles have considerable biological activities (Mohamed, Shephard, William, et al., 2020). The benzimidazole scaffold is a useful structure for the development of new biological and pharmaceutical active molecules. Antihistaminic, anticancer, antifungal, antiviral, antihypertensive and antiulcer effects of several substituted benzimidazole derivatives were published (Seliman, Altaf, Onawole et al., 2017; Luengo, Fernández-Moreira, Marzo, Gimeno, 2018; Asekunowo, Haque, Razali, 2017). Drugs such as omeprazole used as a proton pump inhibitor, pimobendan used as an inodilator, and mebendazole used as an anthelmintic show the importance of the benzimidazole scaffold.

Many intracellular processes such as diseases, oxygen metabolism, and inflammation cause

the formation of reactive oxygen species (ROS) and free radicals in metabolically active cells (Apel, Hirt, 2004; Arnear, Holmgren, 2000). While free radicals produce hydrogen peroxide with the presence of O_2 , ROS triggers the oxidative degradation of proteins, DNA, and lipids. Although the body has many mechanisms that fight against ROS and free radicals, these mechanisms may not be sufficient. When the amount of ROS in the tissue is greater than the amount of intracellular antioxidants, oxidative stress occurs. When the cell sense oxidative stress, the processes such as reducing ROS production, increasing metabolic antioxidant capacity, and activating the necessary signal pathways of protection of biomolecules started to work. One of these mechanisms is the use of redox-sensitive factors. NADPH activates thioredoxin peroxidase and thioredoxin reductase against oxidative stress. Thioredoxin reductase is effective in many processes included induce of cell growth, oxidative stress, and apoptosis. Moreover, thioredoxin reductase is effective in many types of cancer such as thyroid, breast, and prostate. In addition, the amount of thioredoxin reductase increases in regions of colorectal tumors compared to normal cells (Rubbiani, Kitanovic, Alborzinia, et al. 2010; Garcia, Machado, Grazul, et al. 2016; Nordberg, Arnér, 2001). Therefore, it can be thought that the inhibition agents of thioredoxin reductase could be effective against cancer.

The recent developments about theoretical chemistry are remarkable. It is possible to obtain information about many properties of molecules since the high compatibility of the calculated results with experimental results. This method also saves money, materials, and labor. Valuable information on structural properties can be obtained by optimization of the molecules, as well the energy states and orbital structures of molecules by TDDFT-based calculations. In addition, it is possible to have foresight about the reactivity properties of molecules with the criteria calculated by using the frontier orbital energies of the molecules.

Molecular docking processes are considered as an essential tool in computer-aided drug design studies. In molecular docking research, interactions of ligand molecules with target molecules determined for specific purposes are evaluated (Hosseini, Amanlou, 2020; Radwan, Alshubramy, Abdel-Motaal, et al. 2020). The magnitude and the residues of these interactions give an idea about the activity of the agent on the target molecule.

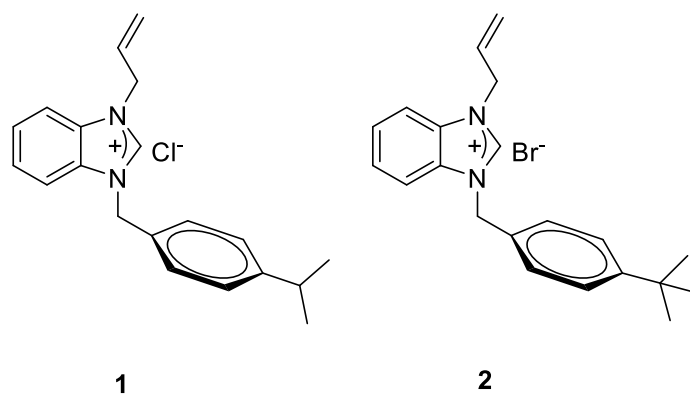

Figure 1. Alkyl substituted *N*-heterocyclic carbenes

In this study, previously characterized 1-(allyl)-3-(4-isopropylbenzyl)benzimidazoliumchloride and 1-(allyl)-3-(4-tert-butylbenzyl)benzimidazoliumbromide have been optimized by DFT-based methods. HOMO and LUMO energy values of optimized molecules were used for the calculation of the global reactivity descriptor and these descriptors were compared with experimental results. In addition, the interactions of molecules with thioredoxin reductase target molecule were analyzed by molecular docking methods.

2. CALCULATION METHOD

DFT calculations were carried out with ORCA version 2.8 using the BP86 functional with the resolution-of-the-identity (RI) approximation, a def2-TZVP/ def2-TZVP/J basis set, the tightscf and grid4 options (Neese, 2006; Neese, 2009). Molecular docking was performed using AutoDock 4.2. with the crystal structure of thioredoxin reductase from RCSB protein data bank (PDB code: 4CBQ) (<https://www.rcsb.org/>). Water in the proteins was removed and polar hydrogen atoms and Kollman charges were evaluated for target molecules in the docking process. Gasteiger charges, randomized starting positions, optimizations, and torsions have been evaluated for ligand molecules. The genetic algorithm population was used as 150 while applying Lamarkian genetic algorithms (İslam, Pillay, 2020; Sivakumar, Haixiao, Naman, Sajeevan, 2020)

3. RESULT and DISCUSSION

Considerable information about the structural properties of the molecules can be handled with DFT-based calculation methods. Reactivity and the active sites of the molecules are connected with the energy and the location of HOMO (High Occupied Molecular Orbital) and

LUMO (Low Unoccupied Molecular Orbital). While the LUMO of the molecules is located on the benzimidazole region, the HOMO of **1** and **2** are located on benzyl regions. This means that the molecules realize electron-donating through benzimidazole, accepting through benzyl (Figure 2).

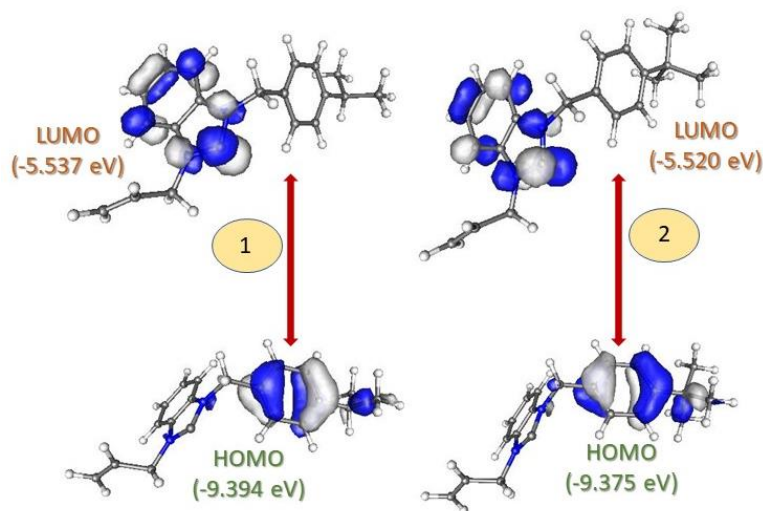

Figure 2. Graphical illustrations and the energies of HOMO and LUMO orbitals of the molecules

HOMO and LUMO orbitals could be used for the prediction of the molecules according to the Koopman Theory. Global reactivity descriptors included well-known quantities such as ionization potential, electron affinity and electronegativity are criteria used to examine the reactivity of molecules. In addition, chemical hardness, and softness, and electrophilicity index are developed as new criteria. Electron affinity, ionization potential, chemical softness, and electronegativity of **1** are higher than **2**. The chemical hardness and softness values of both molecules are represented in Table 1 and it could be recorded that **1** is softer. On the other hand, **1** has a higher electrophilicity index. It is concluded that **1** is more active than **2** with the global reactivity descriptors.

Molecular docking which is considered an essential tool in computer-aided drug design studies has been recently used in pharmaceutical chemistry research. The interactions between target macromolecular structures and small molecules analyze with this method which provides valuable foresight. In this study, molecular docking results were compared with the in-vitro cytotoxicity results to have information about the anti-cancer activities. TrxR, which is the enzyme for reducing thioredoxin were investigated (Figure 3).

Table 1. The calculated quantum chemical parameters* for the lower energy conformers each of **1** and **2** (in eV)

	<i>IP</i>	<i>EA</i>	χ	η	δ	ω
1	9.394	5.537	7.465	1.928	0.259	14.433
2	9.375	5.520	7.447	1.927	0.260	14.419

*IP: Ionization Potential ($-E_{\text{HOMO}}$); EA: Electron Affinity ($-E_{\text{LUMO}}$); χ : Electronegativity; η : Chemical Softness; δ : Chemical Hardness; ω : Electrophilicity Index

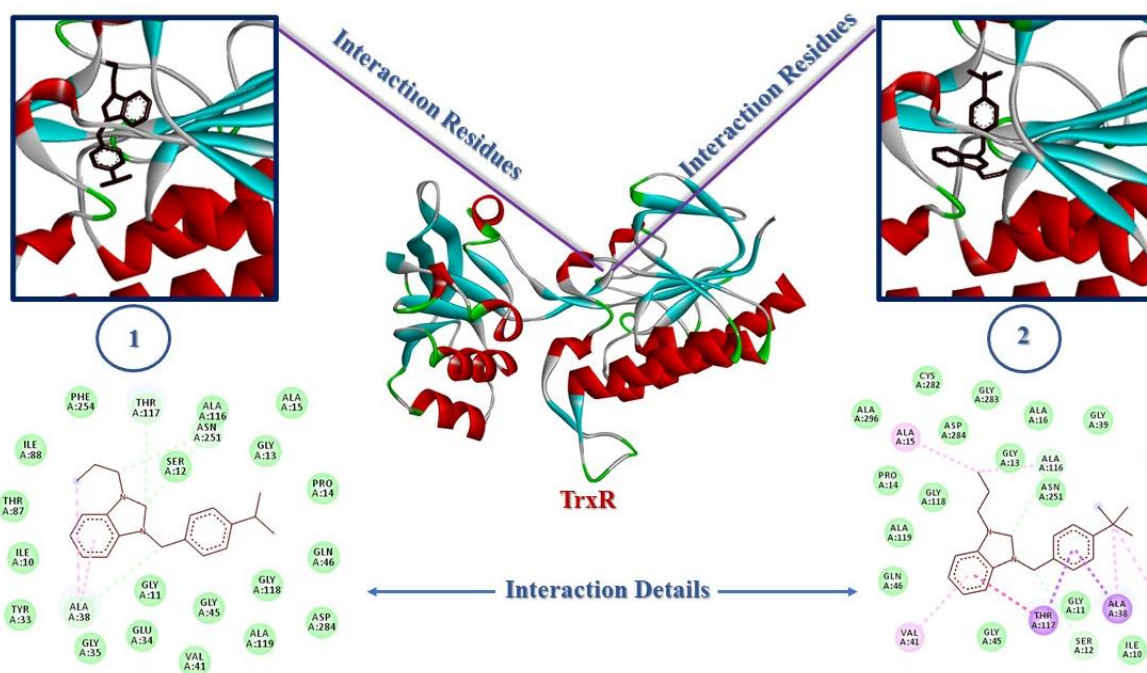

Figure 3. The best molecular docking pose of **1** and **2** with Thioredoxin Reductase crystal structure.

The molecules interacted with nearly the same residue of TrxR included Ala38, Thr117, Val41, Ile10, Gly11, Pro14, Asp284. The binding energy of **1** was calculated -8.28 kcal/mol while that of **2** was calculated -8.57 kcal/mol. Hydrogen Bonds with Ala38, Thr117, and Asn251 and pi-alkyl interactions with Ala38 contributed to the binding energy of **1**. Also, lots of van der Waals interactions with many different amino acids also recorded for **1**. **2** realized

pi-sigma interactions with Ala38 and Thr117, only amide-pi stacked interaction with Thr117 and pi-alkyl interactions with Ala15, Ala38, Ala116, and Phe254. Two effective H-bond between **2** and Ser12 and Ala116 of TrxR were also recorded in addition to lots of van der Waals interactions (Table 2).

Table 2. Analysis of the docking of **1** and **2** in the active site of Thioredoxin Reductase.

Compound	Bind. Aff.*	Amino Acids Residue
1	-8.28	Ala38, Thr117, Asn251, Ile10, Gly11, Ser12, Gly13, Pro14, Ala15, Tyr33, Glu34, Gly35, Val41, Gly45, Gln46, Thr87, Ile88, Ala116, Gly118, Ala119, Phe254, Asp284
2	-8.57	Ser12, Ala116, Ala38, Thr117, Ala15, Val41, Phe254, Ile10, Gly11, Pro14, Ala16, Gly39, Gly45, Gln46, Thr87, Ile88, Gly118, Ala119, Asn251, Cys282, Gly283, Asp284, Ala296

265

* Binding Affinity in kcal/mol.

The molecules were previously evaluated for cytotoxic activity against MCF-7 and MDA-MB-231 breast cancer and DU-145 prostate cancer cells, and higher activity for all kinds of cells in 48-hours studies was detected for **2**. **2** has stronger interactions and therefore will inhibit TrxR more effectively, although no major difference was noted with respect to molecular docking results. As concluded, the binding affinity acquired from molecular docking results is compatible with the experimental results.

REFERENCES

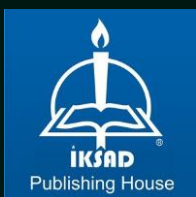
- Apel, K., & Hirt, H. (2004) REACTIVE OXYGEN SPECIES: Metabolism, Oxidative Stress, and Signal Transduction, Annual Review of Plant Biology, 55, 373-399.
- Arnear, E. S. J., & Holmgren, A. (2000) Physiological functions of thioredoxin and thioredoxin reductase, Eur. J. Biochem., 267, 6102-6109.
- Asekunowo, P. O., Haque, R. A., & Razali, M. R. (2017) A comparative insight into the bioactivity of mono- and binuclear silver(I)-N-heterocyclic carbene complexes: synthesis, lipophilicity and substituent effect, Rev Inorg Chem., 37(1), 29–50.

- Garcia, A., Machado, R. C., Grazul, R. M., Lopes, M. T. P., Corrêa, C. C., Dos Santos, H. F., de Almeida, M. V., & Silva, H. (2016) Novel antitumor adamantane–azole gold(I) complexes as potential inhibitors of thioredoxin reductase, *J Biol Inorg Chem.*, 21, 275–292
- Hopkinson, M. N., Richter, C., Schedler M., & Glorius F. (2014) An overview of *N*-heterocyclic carbenes, *Nature*, 510, 485–496.
- Hosseini, F. S., & Amanlou, M. (2020) Anti-HCV and anti-malaria agent, potential candidates to repurpose for coronavirus infection: Virtual screening, molecular docking, and molecular dynamics simulation study, *Life sciences*, 258, 118205.
- Islam, M. A., & Pillay, T. S. (2020) Identification of promising anti-DNA gyrase antibacterial compounds using de novo design, molecular docking and molecular dynamics studies, *Journal of Biomolecular Structure and Dynamics*, 38(6), 1798-1809.
- Luengo, A., Fernández-Moreira, V., Marzo, I., & Gimeno, M. C. (2018) Bioactive Heterobimetallic Re(I)/Au(I) Complexes Containing Bidentate *N*-Heterocyclic Carbenes, *Organometallics*, 37(21), 3993–4001
- Mohamed, H. A., Shepherd, S., William, N., Blundell, H. A., Das, M., Pask, C. M., Lake, B. R. M., Phillips, R. M., Nelson, A., & Willans, C. E. (2020) Silver(I) *N*-Heterocyclic Carbene Complexes Derived from Clotrimazole: Antiproliferative Activity and Interaction with an Artificial Membrane-Based Biosensor, *Organometallics*, 39(8), 1318–1331.
- Neese, F. (2006) A critical evaluation of DFT, including time-dependent DFT, applied to bioinorganic chemistry, *JBIC Journal of Biological Inorganic Chemistry*, 11(6), 702-711.
- Neese, F. (2009) Prediction of molecular properties and molecular spectroscopy with density functional theory: From fundamental theory to exchange-coupling, *Coordination Chemistry Reviews*, 253(5-6), 526-563.
- Nordberg, J., & Arnér, E. S. J. (2001) Reactive oxygen species, antioxidants, and the mammalian thioredoxin system, *Free Radical Biology and Medicine*, 31(11), 1287-1312
- Radwan, M. A., Alshubramy, M. A., Abdel-Motaal, M., Hemdan, B. A., & El-Kady, D. S. (2020) Synthesis, molecular docking and antimicrobial activity of new fused pyrimidine and pyridine derivatives, *Bioorganic Chemistry*, 96, 103516.
- Rubbiani, R., Kitanovic, I., Alborzinia, H., Can, S., Kitanovic, A., Onambele, L. A., Stefanopoulou, M., Geldmacher, Y., Sheldrick, W. S., Wolber, G., Prokop, A., Wölfl, S. & Ott, I. (2010) Benzimidazol-2-ylidene Gold(I) Complexes Are Thioredoxin Reductase Inhibitors with Multiple Antitumor Properties, *J. Med. Chem.*, 53, 8608–8618
- Seliman, A. A. A., Altaf, M., Onawole, A. T., Ahmad, S., Ahmed, M. Y., Al-Saadi, A. A., Altuwaijri, S., Bhatia, G., Singh, J., & Isab, A. A. (2017) Synthesis, X-ray structures and

anticancer activity of gold(I)-carbene complexes with selenones as co-ligands and their molecular docking studies with thioredoxin reductase, *Journal of Organometallic Chemistry*, 848, 175-183

Sivakumar, K. C., Haixiao, J., Naman, C. B., & Sajeevan, T. P. (2020) Prospects of multitarget drug designing strategies by linking molecular docking and molecular dynamics to explore the protein–ligand recognition process, *Drug Development Research*, 81(6), 685-699.

Şahin, N., Bölükbaşı, S. Ş., Tahir, M. N., Arıcı, C., Çevik, E., Gürbüz, N., Özdemir, İ. & Cummings, B. S. (2019) Synthesis, characterization and anticancer activity of allyl substituted *N*-Heterocyclic carbene silver(I) complexes, *Journal of Molecular Structure*, 1179, 92-99.

Issued: 24.03.2021

ISBN: 978-625-7636-11-7

